

Рік VII.

Р. 1898 кн. II.

Том XXII.

Т. 22.

ЗАШИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові по два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

BEGLEITET VON

MICHAEL H. UŠEWŤKY

VII Jahrgang.

1898, II B.

Band XXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Водарського.

Рік VII.

Р. 1898 кн. II.

Том XXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWSKYJ

VII Jahrgang.

1898, II B.

Band XXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Забутий український віршописець XVII віку.

Написав **Др. І. Франко.**

I.

В р. 1612 вийшла в Євю маленька книжечка пз. „Діоптра Ільбо Зірцало, ѡ выражѣе животоа людского на томъ свѣтѣ“, перекладена, як твердить Каратаєв (Описаніє славяно-руськихъ книгъ, I, 321), з грецької і латинської мови єродияконом Віталієм. Книжочка, видно, вийшла в пору і потрапила до смаку публіки, коли в тім самім віці видержала ще кілька видань. І так друге виданє вийшло в Євю і Вільні в 1642 році, третє в Кутейні 1661. Всі ті виданя, як твердить Каратаєв, мали формат 12-ки. Я. Головацкій у своїм „Дополненію къ Очерку славяно-русской бібліографіи Ундольскаго“ стор. 22 наводить якесь виданє з 1640 року, якого екземпляр був у него, та з звичайною у него прецізією подає рік виданя 1640, а зараз же додає, що книга не має титулової карти. Формат книги — 4-ка. Каратаєв, видно, не високо цїнив бібліографічну докладність Головацкаго, коли в своїм „Описаніи“ не вважав потрібним навіть згадати про се виданє, хоча повинен був се зробити вже хоч би з уваги на те, що Головацкій виразно зазначив, що має сю книгу в своїх руках. Може бути зрештою, що Каратаєв зробив се для того, що мав під руками повне виданє Діоптри в 4-ку, пізнійше від 1652 р. (до якого дотягнуено його „Описаніє“). Таке виданє в 4-ку мав і я під рукою, визичивши його від львівського антикварія Ігля в 1895 р. і зробив був його бібліографічний опис, та на жаль, перша картка сего опису десь загубила ся і я можу подати з него

тільки повний титул сего видання, що був на першій пагінованій стороні (перед нею на кількох непагінованих сторонах був загальний титул книги і передмова, здається, Йоїла Труцевича, та сама, що є й у виданю 1651 р., а також „Каталогъ или оуказаніе главамъ перкон Діоптры. яке єсть въ презрѣннїи сѣты мира“. Титул Діоптри в сьому виданю ось який: „Діоптра сирѣчь зеркало или изъображеніе извѣстное животу члѣкаго в мирѣ. Въ многихъ стѣхъ вѣственныхъ писаній и вѣческихъ догматъ составлена, з грѣцкого на Словенскій языкъ вѣчина памати годнымъ Щцемъ Виталіємъ Ігѣменомъ в Двѣнѣ прѣложена и написана“. Сей титул дає нам дві, хоч невеличкі відомости про автора книги, о. Віталія: в 1612 році він був ще еромонахом, а в часі публікації сего видання був уже покійником і вмер ігуменом дубенського монастиря.

Діоптра о. Віталія цікава для нас не з одного погляду. Одно те, що єї грецький оригінал доси незвісний. У візантійській літературі було кілька книжок під таким титулом, та однака друкована (тільки в латинським перекладі) Діоптра Филипа Солітарія (ум. коло 1118) очевидно не є та сама, що Віталієва, бо Филипова Діоптра є діяльою, а Віталієва має форму „поученій“.

Зрештою Филипова Діоптра бута також перекладена на церковно-словянську мову, і то далеко давніше від часу, коли жив о. Віталій. Архімандрит Леонід в своїм описі рукописів гр. Уварова подає про неї, мабуть ідучи до дослідями Горєкого і Невоструєва, що вона була написана по грецьки в 1095 році Филипом пустинником для смоленського черця Каленика (значить, для Русина?) і що найдавніший рукопис церковно-словянського перекладу, що є в бібліотеці Чудового монастиря в Москві, походить із р. 1306 (див. Архимандритъ Леонидъ, Систематическое описаніе славяно-россійскихъ рукописей собранія графа А. С. Уварова, Москва 1894, ч. IV, стор. 102). Сей учений на иньшій місці підносить виразно, що Филипова Діоптра — зовсім иньший твір від Віталієвої (Арх. Леонидъ, ор. cit. ч. I, 523). Про Филипову Діоптру дивись надто Калайдовичъ, Іоаннъ экзархъ Болгарскій, 95. Церковно-словянський переклад сеї Діоптри не був друкований, та про те був вельми популярний особливо в північній Росії; про се свідчить багато рукописів сего твору, які доховалися до нашого часу. І так в Синодальній бібліотеці в Петербурзі є два списки, мабуть із XVI віку (Горскій и Невоструевъ, Опи-

саніе рукописей Синодальной бібліотеки, ч. 170 и 171); в бібліотеці Архангельської дух. семінарії два списки з XVI—XVII в. (А. Е. Виктор овъ, Описи рукописныхъ собраній въ книгохранилищахъ сѣверной Россіи, С. Петербургъ, 1890, стор. 20); в бібліотеці Сійського монастиря є два списки з XVI в. (А. Е. Виктор овъ, ор. cit. 78); в бібліотеці Олександро-Свирського монастиря один список з XVI в. (тамже, 181); в бібліотеці Нілової столбенської пустині один список з кінця XVII в. (тамже, 204); в бібліотеці Флорищевої пустині один список з XVI в. (тамже, 234); в збірці рукописів Ундольського два списки з XVII в. (див. Славяно-русскія рукописи В. М. Ундольського, Москва 1870, стор. 175). Та найбагатша збірка рукописів Филипової Діоптри є між рукописами гр. Уварова. Бачимо там один із найстарших списків, що має дату 1426 р., ще один список з кінця XV в., два списки з XVI в., три з XVII і один з XVIII в. (Арх. Леонидъ, ор. cit. I, 523—525 і IV 102). Ця книга має побічний титул: „Плачеве и рыданія инока грѣшна и странна, имиже спираше ся къ души своей“; надто у всіх списках є передмова візантійського писателя Михайла Пселла і „Стиси Константина нѣкогого Ивеста о книзѣ глаголемѣй Діоптра“. Нічого сего в Віталієвій Діоптрі нема.

Зрештою й Віталієва Діоптра крім кількох видань була нераз переписувана. Відпис з друкованого екземпляра є в бібліотеці Петрозаводського архиерейського дому (А. Е. Виктор овъ, ор. cit. 303); два відписи, зроблені з видання 1642 р., є в бібліотеці Уварова (Арх. Леонидъ, ор. cit. I, 519).

Певна річ, змістом і напрямом обі ті книги багато де в чому подібні, хоча Филипова Діоптра, здається, призначена виключно для монахів, отже має й зміст тіснійший, виключно аскетичний; натомість Віталієва Діоптра, особливо в другій частині, обіймає ширший обсяг людського життя, обертається не тільки до монахів, а й до світських людей. Менше важною мусимо вважати різницю літературної форми обох творів: Филипова Діоптра, як подає Крумбахер (*Byzantinische Literaturgeschichte*, 1 Ausg. 356), була написана віршами, коли тимчасом Віталієва написана прозою і має тільки віршовані вставки. Та не треба забувати, що й Филипові вірші у нас були перекладені на церковно-словянську прозу.

За те Віталієві вірші цікавіші для нас і на них я хотів би звернути увагу істориків нашої літератури. Певна річ, вони не виявляють у їх авторі поетичного таланту ані оригінальності,

не підіймають ся ніде понад рівень шабльонової аскетичної моралізації, та про те не слід совсім забувати про них як про одну з найдавніших (перед 1612 роком!) проб українського віршованя, а надто як пробу висказуваня в короткій віршовій формі певних моральних правил, житєвих обсервацій або упімненъ, як пробу ігномів, того, що Німці називають Spruchdichtung. В польській літературі XVI і початку XVII віку деякі найвиднійші поети, як Рей, Ян Кохановський, Семп Шаржинський і иньші, любували ся в таких складанях і не диво, коли ми в віршах о. Віталія подибуємо деякі відгомони тих польських „Fraszek“. Не здивує нас і те, коли в тих моральних віршах о. Віталія знайдемо також відгомони нашої народньої мудрости; наші писателі XVI—XVII віку стояли ще так—близько народа, що народні приповідки в писаннях Вишенського, Копистенського, Потія і иньших трапляють ся досить часто.

Подаючи тут вибірку віршів о. Віталія зазначую з гори, що даю їх не в таким порядку, як вони стоять розеипані в текстї Діоптри, а в таким, як вони по моїй думці складають ся льогічно, коли розглядати їх окремо від прозового тексту. Що до самої Діоптри зазначу ще, що вона ділиться на три часті, з котрих кожда має 40 глав. Часть перша має титул: „О презрѣннїи мира“, часть друга „О нравѣхъ мира“, а третя „Яко подобаетъ презрѣвшимъ суету мира сего достойно работати Іс. Христу“. Цитуючи дальше вірші я означую часть римською, а главу арабською цифрою. Завважимо ще, що третя часть майже не має віршованих вставок.

II.

Основою чесного житя в дусї Діоптри є надїя на Бога:

Хощеши ли имѣти крѣпко чаяніе,
На Господа возлагай все упованіе:
Той бо есть вѣрный, своихъ другъ не забываетъ,
Ихже яко зѣвницу ока соблюдаетъ (II, 5).

Цікавий тут зворот „соблюдати яко зѣвницу ока“, що зберіг ся доси в великоруській приповідці „беречь какъ зеницу ока“. Чи він походить із уст народа, чи взятий із яких церковних писань, не беру ся рішати. В сьвятім Письмі його, здаєть ся, в тій формі нема. Ту саму думку висказує автор більше прозаїчно:

Тебѣ же довлѣетъ къ Богу приступити
И всю надежду свою на немъ возложить (II, 13).

Вся людська діяльність повинна мати основу і мету своєю в Бозі:

Донлеже, пришелче, въ семъ поживеше тѣлѣ,
Да будетъ вина, конецъ Богъ во всякомъ дѣлѣ (II, 29).

Як звісно, ся думка була предметом завзятих спорів між католиками і престантами. Лютер і його прихильники відкидали оправданє через добрі діла а стояли на тім, що сама „правдива віра“ вистарчає до спасеня, а відси протестантські містики, як ось Яков Беме і пізнійші Гернгутери, вивели думку, що правдива віра, правдива близькість до Бога освячує всякі діла людські, отже й такі, що иньшим аскетам видавали ся грішними („weltliche Freude in Gott“). Та о. Віталій в сьому питаню стоїть на основі православної віри, що, як звісно, для таких сьвітських вибриків робить далеко меньше концесий, ніж католицизм, не говорячи вже про протестантизм. Він в кількох віршах ясно зазначає, що жите чоловіка, а головно жите православного монаха, отже й усе його діланє, вважає не чим, як тільки ненастанною службою Богу.

Аще хочешъ во славѣ безконечной жити,
Потщи ся Ісусъ Христу угодно служити (II, 6).

В душі євангельської притчі про доброго пастуха він мовить далі:

Христу работай, иже своя овца знаетъ,
На паствахъ пасый своей славы упитаетъ (II, 7).

З того погляду праведне жите являєть ся втекою з пустині до обіцяного, щасливого краю:

Бѣжи, бѣжи во землю обѣтованную,
Святымъ, прежде миръ не бѣ, уготовивную,
Да ся ко приставищу прійти сподобиши,
Идеже Христосъ, его благъ ся насладиши (II, 8).

І знов в душі євангельських слів автор малює жите праведного чоловіка як ношенє ярма Христового. Кождий праведний мусить бажати сего ярма:

Аще ся хочещи со Христомъ веселити,
Вожделѣй иго его благое носити (II, 12).

Се ярмо, по словам Христовим, легке, далеко лекше від того, яке накладає сьвіт на своїх прислужників:

О якоже лучше есть Христу работати,
 И с нимъ во обителехъ горныхъ царствовать,
 Нежели ради мирской лютой работы
 Понести гладъ и туге изливати поты.
 Ты чужими бѣдами тѣмже наслади ся
 И жестокаго ига мирскаго храни ся.
 Благое иго носи Христова любезнѣ
 Выну яко увясло¹⁾ драго безбезднѣ (II, 10¹).

Се ярмо не чинить чоловіка лїнним, а противно:

Время Господня ига не творить лѣнива —
 О спасенїи, выну бодра и тщалива (II, 12).

Та про те треба й власного зусилля, щоби нести його, треба праці, треба зрестись вигоди і достатків.

Отвержи убо сонъ всякъ и нераденїе,
 Возлюби святыхъ путь, трудъ, нагость и бденїе (II, 9).

Не без поетичної плястики супротивить автор праведне, аскетичне житє свѣтовому, розкішному: неподібне одно до одного, як Вавилон в значіню Апокаліпсиса св. Івана, город роскоші, розпусти і зопсутя, і Сїон, город небесний.

Вавилонъ сей не пришелъ еси населяти,
 О изгнанниче, но со плачемъ поминати
 Небеснаго Сїона, в немже обитаетъ
 Отецъ нашъ и во свой ты покой призываетъ (II, 15).

Від сего свѣтового зопсутя, від сеї Содоми треба тікати праведному чоловікови, так як Лот тікав з біблійної Содоми.

Не прилагай ся, брате, несмысленнымъ скотомъ,
 Бѣжи клятвы вѣчної мирской со Лотомъ!
 Ниже сердцемъ и лицемъ воспятъ обращай ся,
 И на высотѣ горней в тишинѣ спасай ся (II, 27).

Пригадаю, що й Іван Вишенський у своїх посланнях любив прирівнювати монастирське житє до Сигора — тої гори, куди після біблійного оповідання схоронив ся Лот підчас пожару Содоми. І далі йде у нашого автора довгенький ряд афоризмів і упізнень, де викладаєть ся про марність, непостійність і зрадливість свѣта і його роскошів і проповідуєть ся погорда до него.

¹⁾ На маргінесі пояснено: Клейнотъ.

Нижє кто Христу любезный бываетъ,
Развѣ сей, иже миръ презираетъ.
Никтоже можетъ Бога любити,
Аще себе, миръ не хочетъ презрѣти (I, 1).

Автор обертаєть ся до монахів з зизивом:

По семъ, любимиче мой, познаеши,
Аще любовь свою къ Богу стяжаеши,
Гдѣ прежде мира ся отречеши
И въ слѣдъ Христовъ день и ночь течеши.
Тѣмже елико Бога возлюбиши,
Толико вся земная презриши.
Не хочетъ Богъ имѣти раздвоєно
В насъ сердце наше, ниже раздѣлено,
Но цѣло всегда хочетъ съдержати.
Тѣмже не достоинъ намъ погубляти
Преблагаго сокровища толика.
Презираемъ подъ солнцемъ вся елика
Суть прелестна, духа утѣшеніе
Получимъ и житія съвершеніе (I, 1).

Свѣт обдурює чоловіка:

Многая миръ всѣмъ щедро обѣщаєтъ,
И обѣты своя не исполняєтъ (II, 1).

Найліпше не бачити і не слухати його приман:

Не вѣждъ мира, но смѣжи своя очеса!
Гдѣ глаголетъ что, затвориши ушеса!
Той бо зракомъ и гласомъ своимъ прелщаєтъ
И скоро во дно адово отсылаєтъ (II, 1).

Хто не хоче зазнати горя, нехай вистерігаєть ся свѣта:

Хотай смертныхъ бѣдъ не познати,
Тщи ся лестій мірскихъ бѣжати (II, 3).

Свѣт фальшивий; те що нам видаєть ся гарним, є зопсоване, гниле:

Коль праведно нарицается сей миръ
Въ божественномъ писаніи лицемѣръ!
Иже виѣуду красоту намъ являетъ,
Внутрь же уду суету скрываетъ (I, 4).

Тільки діти можуть дати себе обдурити такими блискучками,
і автор напоминає своїх читачів:

Тѣмъ не дѣти умоу, братіє, бывайте,
И суетіємъ ся симъ не прелщайте (II, 2).

Не зри на настоящую красоту,
Но на нескончаемую нелѣпоту! (I, 5).

В світі панує не тільки марність в сфері тіла, але також озлобленє в сфері духовій:

Потщимся убо Бога бояти
И его воли святой угаждати.
Ибо все въ мирѣ тщетно любленіе,
Суета и духа озлобленіе (I, 8).

Хоч і як легко було авторови з сеї теми перейти на звичайну у тогочасних моралістів тему пекельних кар і мук, та він сего не зробив, хоча прозовий текст Діоптри давав йому до того чимало нагоди. Та о. Віталій здержав ся від сего; його фантазія мабуть не любила ся в страшних картинах пекольної муки і він тільки раз натякає на неї зовсім загально, протиставляючи короткі житеві радощі вічним мукам за гробом:

Прекратко естъ веселящее,
Но (увы!) вѣчно мучающее (II, 5).

Він волить пригадувати своїм читачам ті обовязки — праці, поздержливости і пильности, які накладає на них праведне житє:

Любимиче, къ Богу обрати ся,
Оставивши суетства, потруди ся
Ему токмо усердно угаждати
И прилѣжно въ виноградѣ дѣлати,
Отвращая отъ вѣстей ушеса
И отъ суетъ мирскихъ своя очеса (I, 7).

І він кінчить другу часть Діоптри віршом, де образ Христа, що всіх закликає до себе, всім відчиняє райські ворота, не позбавлений поетичного тепла:

Попеже ты любовне Христось призываетъ
И райская усердно врата отверзаетъ,
Оставляше противныя вся помышленія,
Благи твори пути и своя мысленія.
Не пристращай ся сѣни благъ живота сего,
Но вся купно презирай, елика суть его.
За сіе небесныхъ благъ да ся не лишиши,
Ихже во грядущую жизнь ся насладиши.
Якъ на пути, въ нынѣшнемъ пребывай животѣ,
Да со Христомъ будеши въ вѣчной красотѣ.
Емуже подобаетъ честь, вѣчная слава
Со Отцемъ же и Духомъ святымъ и держава (II, 40).

III.

Та крім сих віршів, що їх головню можна приложити до монахів і аскетів, є у о. Віталія ще ряд іномів ширшого, загально-людського змісту, хоч і ті, розумієть ся, мають релігійну закраску. Вічні теми морального порядку — відносини до рівних собі, до вишних і до нижших, до ворогів і приятелів, до злих і добрих, до людських провин, до життя і смерти знаходять вираз і в тих іномах. Певна річ, о. Віталій не вміє своїм думкам дати закінченої, кришталювої форми, яку вони мають у ліпших народніх приповідках або в творах чільних писателів, та про те він висловляє погляди здорові а іноді такі, яких ми й не ждали би в устах скромного монаха. Зазначу тут ще раз, я не маю спромоги сконстатувати, на скільки Віталієві вірші оригінальні, а на скільки їх треба вважати позиченими чи може навіть перекладеними — і з відки. Та міні здаєть ся, що дещо свого, оригінального, українського о. Віталій таки в них вложив і що ми маємо деяке право вважати їх його духовним добром і виказані в них погляди вважати його поглядами. Особливо в тих віршах, що своїм змістом виходять поза рамки монастирського „назиданія“, ми частенько чуємо хоч далекий відгомін тих єуспільних та політичних порядків, серед яких жив автор, тої боротьби українсько-руського народа за свою віру і національність, яка вела ся тоді. І так о. Віталій кілька разів показує пальцем на одну з фатальних хиб польської і української вдачі — охоту до старшинування, до проводу, а нехить до послуху, до підпорядкованя своєї волі інтересам загалу. Автор пригадує таким людям одвічальність, яку вони беруть на себе стаючи на чільнім місці:

Веліе буйство старѣйшинства желати,
На немже слово о душахъ воздати (І, 13).

І він напоминає читача:

Тѣмже отъ суетъ ся въздержи
И отъ сердца отвержи
Чести похотеніе,
Возлюби смиреніе (І, 13).

Сьвітові почести кінчать ся в найліпшій разі в хвилі смерти чоловіка, а що по них лишаєть ся?

Бгдаже смерть приходитьъ
И отъ мира изводитъ,

Зри, яко суть всѣ чести,
 Увы, мировы мести,
 Яже здѣ исчезаютъ,
 Пользы не оставляють
 И пакость налагають (І, 13).

Інтересна глава 17 першої часті: „О суетін благородія праотческаго, т. е. шляхетства“, в котрій між иньшим читаємо: „Аще хочеш видѣти печати (на марі. гербы) своя, отверзи гробища. Что ползуютъ великія написы? доколѣ оружія и презыщная и ветхая? Ибо аще и вся куты дому твоего исполнены будутъ твоихъ древнихъ печатей, обаче—едина— есть добродѣтель — истинное благородство. Благоволю, да будетъ ти отецъ Терситей, иже человекъ бѣ худороденъ, токмо ты буди Ахилей благороденъ, нежели да будеша ты Терситей, а отецъ твой бѣ Ахилей“. Певна річ, в головній основі ті слова — перекладені; византийський ритор хтів тут блиснути своїм знанем Гомерових героїв (при нагоді: чи не у-перве тут у нашії літературі названо знамениті персонажі Іліяди?), та все таки в словах про шляхетські герби і шляхетську гордість є живе чуте, а може й деяке ретушованє грецького оригіналу рукою чоловіка, що знав з близька ті характерні польські прикмети. В Нагуєвичах я чув від селян оповіданє, що його можна вважати переробкою отсею упізнанія на мову більше близьких і зрозумілих народови понять. Був раз один свинопас і мав сина. Сей якимось способом дістав ся до шкіл, учив ся дуже добре і вийшов на біскупа. Коли раз у гостині пани почали сьміяти ся з него, що він — син свинопаса, він відповів: „То не встид, що з свинопаса біскуп, але то був би встид, як би був з біскупа свинопас“.

Або чи не натякає на гіпокрізію польського правління отсей не зовсім зрештою ясний двостих:

Начала марека тщеты покрывають,
 Яже кончины по семъ отверзають (І, 5).

Зрештою треба сказати, що о. Віталій у своїх віршах далекий від усякої полемічної тенденції, висказує свої думки в найзагальнішій формі і ми можемо тільки в доборі їх, тільки в тім, що він уважав потрібним подати своїму читачеві в досаднійшій, віршованій формі, догадувати ся його сімпатий або антипатий. Такі догадки завсїгди хиткі і непевні, а тут вони ще тим менше варті, що ми не маємо ніякісіньких відомостей про авторове житє ані не знаємо жерел, з яких він черпав пишучи

свою книжку. Для того ми, не вдаючи ся в дальші догади, підемо далі констатуючи тільки факти і явища, на які відкликаєть ся автор у своїх віршах.

Як монаха його дивує охота сьвітських людей — тратити своє жите на послугах у панів, у таких же людей:

Велія бо тщета жизнь погубляти
И человекѣмъ смертныѣмъ угождати.
Тѣмъ поминай святыхъ званія,
А оставъ вся здешняя желанія,
Любовь мирскую нивочтоже вмѣни
И жизнь сію на лучшую измѣни (I, 4).

Та найбільше обурює його гордість панів, тих „кумирів істуканних“, що в безсоромній пнєї робили себе рівними богам. В 3 главі першої часті, що має заголовок „Будите подобницы Ісус Христови яко чада возлюбленная“ вияснено, що значить бути подібним Богу в євангельським дусі, та після сего о. Віталій різко підносить голос против тих, що розуміють ті слова в иньшій, диявольським дусі:

О велія излишества и срама!
Что прочее реку? Народъ безъ брама (!?)
Или кумиръ въ мирѣ истуканный,
Паче червьъ земленный окаянный,
Тольма щитится на земли възносити
И Спасу не хочется уподобити! (I, 3).

Різко осуджує наш мораліст також лихварство і хабарництво:

Лихоимца нищии всегда проклинають,
И смерти его свои ближнии желаютъ.
Аще впадетъ въ нѣкое васнѣ прегрѣшеніе,
Сей злославленъ приѣмлетъ отъ всѣхъ хуленіе.
Щедраго же всѣ кунно блага нарицають
И отъ клеветущихъ золь его защищаютъ.
Многа отъ всѣхъ приѣмлетъ сей похваления,
Научивый ся нищимъ благодаренія.
Сего лѣтъ есть на земли всегда ублажати
Нищихъ любяща отъ благъ своихъ ущедряти (II, 37).

І він ще раз обертаєть ся до читача з упімененєм:

Отвержи убо, брате, лихоиманіе
И за вѣчное буди щедръ воздаяніе! (II, 37).

Перша умова щасливого житя — чистота.

Хотяй узрѣти Бога ясно,
Сохрани чистоту опасно! (II, 38).

Хто живе нечесно, хто заплямлений поганими поступками,
той не може й інших навчати, бо всі згордують його наукою:

Ихже житіє презируется,
Тѣхъ ученіе попирается (I, 13).

Глибока і гуманна думка, що знайшла собі вираз і в нашій народній приповідці:

Як піп людей картає
А сам не так поступає.

Або й отся приказка чи не доторкаєть ся одної з найгірших, характерних хиб нашої народньої вдачі:

Выну многая начинаеши,
Никогдаже совершаеши (III, 33).

Пригадайте, якими яркими колірами, з якою тонкою іронією змальована була нераз ся наша хиба в новій українській літературі! Інтересна є й отся приказка:

Яже премудръ творить въ начинаніи,
Безуменъ сія творить въ скончаніи.
Премудраго есть предѣ размышляти,
Буя же „не надѣяхся“ глаголати (I, 8).

Інтересна вона тим, що єї останній вірш майже дословно передає звисний афоризм Яна Кохановського:

„Niespodziewałem się tego“ —
Słowo jest czleka głupiego.

Може пошукавши удалось би віднайти й більше подібних ремінісценцій у нашого автора, та я лишаю сю справу на боці, щоби подати ще решту іномів.

Тема відносин чоловіка до ворогів порушена у о. Віталія кілька разів і з різних боків, хоча в такій загальній формі, що ми не можемо знати, чи є тут відгомін якихсь його власних сумних досвідів, чи того положення, серед якого була тодішня православна Русь, чи може по просту передача загально-людських думок на сю тему.

Житіє есть не удобъ зѣло
Посредѣ лукавыхъ цѣло (II, 27) —

зітхає він, та супроти переслідування ворогів він бачить одну раду — терпіне і покору.

Блико, брате, будеши смиреннѣйшій,
Толико будеши Богу пріятнѣйшій (II, 35).

Чим більше тебе мучать вороги, тим терпливійше переноси ті муки:

Аще врагъ успѣваетъ въ твоємъ гоненіи,
И ты успѣвай, брате, въ своемъ терпеніи (II, 22).

Зневіра в те, щоб можна було якось побороти того ворога, доходить у о. Віталія до того, що він, як правдивий християнський аскет, бачить у переслідуваннях якесь добро, що його треба любити:

Хощеши ли, о брате, спасенія,
Бѣжи мира и люби гоненія (II, 22).

Та про те о. Віталій, хоч християнин і монах, супроти ворогів не кермуєть ся надмірним сантіменталізмом.

Брате, словесемъ врага не вѣруй своего,
Дондеже преїдетъ скорый бѣгъ житія твоего! (II, 4).

Ворогом не треба гордувати, бо він хитрий і готов занівечити чоловіка тоді, коли сей не надієть ся:

Ащеже кто своего врага презираетъ,
Удобъ отъ него лестю убіенъ бываетъ (II, 26).

З лихим чоловіком не дружи ніколи, але з добрими слід дружити:

Другъ чловѣкомъ злонравнымъ нѣкогдаже бывай,
Но со други в житіи благими пребывай,
Отъ нихже ползу многу можеши пріяти
И въ небесномъ отчествѣ вѣчне ликовати (II, 28).

По його приятелях найлекше пізнати чоловіка:

Таковъ чловѣкъ отъ многихъ быти ся вмѣняетъ,
Каковъ естъ сей, емуже онъ другъ ся ставаетъ.
Аще хощеши, брате, чловѣка познати,
Совѣтую ти его дружеству внимати.
Всяко бо животное навъче любити
Себѣ подобное, с нимъ хощетъ ся дружити (II, 27).

Так само, як тему некольних мук, трактує о. Віталій дуже побіжно в своїх іномах тему покути за гріхи. Раз тільки

він торкає її і то способом, котрий певно характеризує його добродушну, мягку вдачу. Для сего він користується євангельською притчею про блудного сина, тай то підносить у ній головню один момент — невичерпану батьківську любов:

Тецц, о блудный сыну, ко отцу своему,
Радуеть бо ся зѣло тебѣ пришедшему.
У отца истинное есть наслаждение
И всѣхъ совершенное благъ утѣшение (II, 26).

Смерть для о. Віталія не страшна. Протівно, думка про неї, се для чесного чоловіка найкращий компас у житю:

Удобъ всяческая презираетъ,
Иже вся дни сіе поминаетъ,
Яко скорѣе имать умрѣти
И вся оставше въ земли истлѣти (II, 30).

Щасливий той, хто дожидаючи смерти кожного дня заповнює своє житє добрими ділами:

Блаженъ, иже ся выну в смерти поучаетъ
И тоя в мирѣ всюду по вся часы чааетъ.
Утро помышляется въ вечеръ не жити,
И паки в вечеръ, кому утрее не быти.
Блаженъ, иже на суетное не упова,
Но на исходъ благая дѣла уготова.
Сего злополученъе никоеже срящетъ,
Гда смерть свирѣпая готова обрящетъ.
Блаженъ, иже ся таковъ быти понуждаетъ,
Яков ся во смертный часъ обрѣсти жelaетъ.
Сей получитъ за труды и воздыханіе
Вѣчнаго покоища мздовоздаяніе (II, 30).

І ще раз вертає о. Віталій до сеї самої теми:

Хотѣй Христу животъ свой угодѣ кончати,
Безвѣстную смерть еси долженъ поминати.
Сіа же травосѣгцу [sic!] ся уподобляетъ,
Понеже безвременнѣ всѣхъ насъ посякаетъ.
Не извѣстуетъ смерть о себѣ и не трубитъ,
Гда въ житію семъ насъ переходящихъ губить (II, 32).

Цікаво, що сей остатній двостих в коротшій і кращій формі живе доси в устах нашого народа як приповідка:

Смерть не трубить,
Коли губить.

А двостих, де порівняно смерть з косарем, являєть ся мов недотепний засновок прекрасної вірші Шевченкової:

По над полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори,
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде і т. д.

Отсе, здаєть ся, і всі вірші в Віталієвій Діоптрі¹⁾. Як ба-
чите, хоч не поет, він все таки зумів, навіть на чужій канві,

¹⁾ При сій нагоді наведу ще тут із прозового тексту деякі ви-
писані мною місця, цікаві для фольклориста — а може й ще для кого.
І так в II, 32 знаходимо афоризм, цікавий і річево і язичково: „Вящшее
есть благо общее наче osobichnago“ (стор. 116). В III, 8 знаходимо афо-
ризм: „Отъ яду бываетъ ошрака (дріаква)“, де в значіню „лїк“ по-
кладено обік себе два чужі слова: грецьке *φάρμακον* і латинське середньо-
вічне *theriacum*, перекалічене в Польщі на *drujakwa*, *drujakiew*. В II,
17 стрічаємо цікаву повірку, взяту десь із якогось Фізиольога або Лю-
цидарія: „Ластовица в начатцѣ лѣта поетъ и воскорѣ слѣпа бываетъ“
(ст. 93). В III, 12 згадуєть ся про поєдинки і називаєть ся місце, де
відбуваєть ся побєдинок — тризнище. „Обычай естъ судіямъ оружія во-
сходящимъ на единственное тризнище соравняти. Аще два во всемъ
равныи входятъ на тризнище, сей побѣдитъ. иже инятъ съ собою по-
мощника судію“. В ч. III, 25 читаємо: „Черви, отъ нихъ же висонъ
бываетъ, въ началѣ суть явственныя зерна аки синанныя (горчична),
и сія жены носятъ въ плащеници завязанная у сосцовъ (у перси); си
же егда ся согрѣютъ, бываютъ по семъ червы сицевыи“. Відки взята
ся повірка про шовковиці?

В III, 26 читаємо: „Вода текущая раждаетъ добрыи рыбы, вода
же стоящая и празная и мѣсць глубокихъ ничтоже раждаетъ развѣ жабы,
змїи и рыбы вкушенію непріятныи и нездравыи“. Повірка про те, що
деякі риби мають у собі труту, була широко розповсюжена в середніх
віках і лишила свій слїд у французькім слові *poisson*, що значить
і риба і отрута.

В III, 28: „Кравы, яже вязяху [зам. везяху] кіотъ божій вопряжены,
не совращающе ся ни на десно ни на шуе, идяху путемъ Веесамускимъ;
аще и телята затворенная мычаху во слѣдъ ихъ, обаче они начатый
путь совершаху“. Оповіданє взяте десь із Талмуда.

Закінчимо ще одною прозовою приповідкою, хоч і висказаною
в страшенно варварській формі: „Мало ползуєть кадиломъ каменіє
уларяти, аще прежде даже не искуситъ огня, не приложивши возгнѣ-
щенія на возгорѣніє“. Кадило тут очевидно значить кресало — і не
походить від нашого „кадити“, а від латинського *candelium*.

проявити доволі виразний образ свого внутрішнього „я“ і свого часу. Перебравши ті незугарні вірші ми віднайшли в їх основі живу, симпатичну людину і думаємо, що не поступимо надто претенсiонально рекламуючи для їх автора хоч скромне місце в історії нашої літератури XVII віку.

Примітки до історії козачини

з поводу книжки: *Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с. 159, 12°.*

Написав **М. Грушевський.**

— — — — —

I.

Може кого здивує, що я присвячую спеціальну статтю в науковій часописи невеличкій популярній книжці. Але є велика різниця між популярною компіляцією, позбавленою всякої оригінальності, й зробленою спеціалістом популяризацією наскрізь самостійних результатів його власних студій, хоч би вони були й подані в як найпопулярній формі. Таку популяризацию маємо отсе перед собою; маємо в ній результат наукових студій ученого і мусимо числити ся з нею не менше, як би вони були висловлені не в книжці на 10 аркушів 12-ки, а в грубих волюмінах.

В своїх замітках я не маю заміру запускатись в полеміку з впов. автором; в такій мало ще обробленій справі як історія козачини протягом трох століть (XVI—XVIII в.) багато ще суперечних питань, котрі можна ріжним способом рішати, з ріжних боків на них дивитись. Деякі спростовання похибок, як я переконаний — не залежних від самого автора, я подам по дорозі. Тепер застановлюсь над кількома з численних питань, порушених книжкою автора, а мої уваги прошу впов. автора прийняти як доказ моєї уваги до його праці й поважання до його наукових студій.

Автор починає генезою козачини; він виводить її з заходів пограничних старост коло оборони; за браком воєнного (боярсько-шляхетського) стану старости почали роздавати „служби“ громадам, а не одиницям упривілейованого стану, громади зобов'язались ставити з кожної „служби“ одного вояка, зате адміністрація не мішалась до їх управи; „таким робом виник громадсько-вічевий устрій. Отсе правдоподібно і є те зерно, що стало початком козачини“. Перші звістки про нього автор бачить в згадці Бельського під 1489 (в книжці хибно 1481 р.) в повстанні Мухи і згадці київського привидея 1499 р. З початку XVI в. козаки займають вже значну територію, стрічаємо їх по старостах: Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерковському, Винницькому, Хмельницькому і ин. (с. 14—15¹). Шан. автор сей свій погляд зв'язує з поглядом пок. Максимовича і між заступниками його називає й мене (с. 13); се дає повід мені до деяких пояснень.

Як і неб. Максимович, я дійсно уважаю вихідною точкою в сій справі колонізаційні обставини. Покійний історик писав в своїм Огляді полків і сотень: „в ті часи неможна було мірковати про більшу користь від хліборобства ніж від козачини, бо треба було воювати для самого хліборобства. Наслідком такого життя хліборобської людности України було не тільки сформованне козацької Запорозької Січи, для відпору кримській Орді, але й розвиток в цілім українським народі козачини, як осібного військового стану, що відділив ся від хліборобського поспільства для оборони йогож. Зрештою козак в домашнім життю був такий же хлібороб“ (Собр. соч. I, с. 655—6). Сей погляд цілком справедливий в своїй основі, хоч генеза козачини в дійсности далеко більш скомплікована, а не так дуже проста. Поясню се як можна коротше, в границях своєї короткої замітки.

Пограниче лісової й степової України від початку турецького натиску (поч. X в.) жило все житем повним небезпечности і тривоги, і до неї цілої можна прикласти славу характеристику Курян в Слові о полку Ігоревім: „подъ трубами повити, подъ шеломи възделѣяни, конецъ копия въскормлени, пути имъ вѣдомѣ, яругы имъ знаеми, луци у нихъ напряжены, тули отворени, сабли изострени“. І слово козак, що приходить вже

---

¹) Тут є lapsus calami: староства Білоцерковське й Переяславське з'явилися значно пізнійше, на початку XVI в. їх не було.

в звістнім „Половецькім словнику“ 1303 р. (Codex cumanicus, ed. Kuun, с. 118) в значінню „сторожа“, може бути цілком приложено до сієї передової сторожі України. Але поруч з снм гартованнем і воєвничістю мусів в парі йти розвій індивідуальности, свободолюбности; самі дбаючи про себе, віддалені від центрів князівсько-дружинного устрою, сі пограничники, певно, мало дбали про князівську власть і нерado приймали її претенсії; а князі знову мусіли толєровати сю дуже потрібну для них граничну людність. В XIII в. пограничні Побожане, Болоховці, Чернятинці за помочню Татар виломлюють ся зпід княжої власти і завзято борються ся; сі пограничні вороги князівсько-дружинного—устрою — то прототип козачини, а політика „людей Татарських“ випереджує змагання козацьких вождів від Косинського до Орлика — оперти ся на татарсько-турецьких силах в боротьбі з ворожим державним устроєм — польським і московським.

В таких же повних небезпечности й грози обставинах жила Україна почавши від 80-х рр. XV в., коли кримська орда стала в ворожі відносини до Литви й Польщі. Ціла колонізація тих пограничних земель була зметена, заціліли тільки кілька міст під захистом своїх замків, і в них тулилась ціла погранична людність: селяне пересиджували по містах і звідти виходили на роботу. Весь край жив на воєнній стопі, не тільки воєнний стан, але й міщанство й селянство: міщане й селяне в пограничних місцевостях зобов'язують ся брати участь в обороні краю, тримати коней, „проти людей неприятельських... повинни конно, збройно бувати“ (люстр. Канівського староства 1552 р.), та й із власного інтересу мусіли при звичаюватись до зброї, „рушниці мати і стріляти добре уміти“ (житомирські міщане 1552 р.). Хліборобство, рибальство, взагалі господарство поза стінами міст мусіли вони провадити оружною рукою, як Лясота описує волинського селянина при кінці XVI в.: „ідучи на роботу, несе на плечі рушницю, а до боку чепляє шаблю або меч“¹⁾. Невичерпані, незвичайні природні багатства по обох боках Дніпра тим часом вабили людність з різних країв і виводили їх далеко від замків, на „уходи“ рибальські, пасічніцькі, ловецькі і ин., де треба було перемишкувати довгі часи і для оборони лучити ся в збройні ватаги. Але оборона непримітно пе-

¹⁾ Див. відомости зібрані в моїй брошурі: Южнорусские господарские замки с. 29.

реходила в зачіпки з ворогами, в напади на таких же уходників противного, татарського боку, на „лупленне татарських чабанів“ (технічний вираз), обопільні напади. Що весни погранична людність розлазилась по тих „уходах“ на десятки миль (так черкаські уходи сягали порогів на полудень, були на Ворсклі, Орелі, Самарі, Тясминну, Інгулу й Інгульцю), тут жила вона цілі місяці, віддана сама собі, не знаючи ніякої влади над собою, вертаючись до замку тільки на зиму. Ся рухлива, не-осела, загартована, воєнно-промислова людність і становить основу козачини.

Імя козака вперше з'являється в 90-х рр. XV в.¹⁾; воно лише з часом здобуло собі право горожанства, з початку-ж уживалось для означення певного зайняття, і то, здається, — з певним відтінком погорди або посміху, в усякім разі не означало якоїсь верстви або стану; з початку — се люде ріжних верств, що бавлять ся козацтвом, а не козака верства. Розуміється, таке козакування для більшости не було повсячасним зайняттям, ним бавились якийсь час, особливо за молоду, щоб потім перейти до інших зайнять (пор. поручення 1603 р. „аби отцове синовъ своихъ на козацтво не выпускали“)²⁾; з офіційного боку воно означало господарські промисли в „диких“ степах, неофіційно — юнацькі походи на Татар, лупленне чабанів і всяких переїзжих, і з сим двоїстим характером виступає вже в перших згадках — 1492 і 1499 р.³⁾.

Серед сих степових авантюристів мусіли траплятись люде всякого стану і національності; польські письменники XVI в. (Папроцкий, Гайденштайн і ин.) кажуть, що козачина була воєнною школою для молодих шляхтичів; але головні і найбільш сталі контінгенти давали всюди і завсїди пограничне українське посіпільство і міщанство, найбільш загартовані і випробовані на ту страшну нужду і прикрости, звязані з козакуванням.

¹⁾ Звістка Бельского під 1489 р. може бути ретроспективною: сучасну йому назву міг він прикласти до давніших подій, як Стрийковский уживає цієї назви в оповіданні про події XIV в., тим більше, що під 1516 р. Бельский каже, що „тоді почали ся у нас козаки“ (с. 991). Що до Мухи, то його повстання тільки аналогічне з пізнішою боротьбою козачини з польсько-литовським устроєм, але не козачина.

²⁾ Куліш — Матеріяли с. 26.

³⁾ Акты Зап. Россіи I, с. 194, Пулаский — Stosunki Polski z tatarszczyzną с. 223.

Завдяки такому характеру козацької назви, з початку в урядових актах козацьке ім'я стрічається досить рідко, і тим часом як на Україні повно того козацтва, в урядових актах не можна тих козаків домагтись¹⁾. Для прикладу вкажу на Барщину: се одно з козацьких гнізд в середині XVI в. — за часів походів Претвича; Сверховский між своїми „козаками“ мав 200 Барян; Копицкий, що був ініціатором козацького походу на Волощину 1577 р., „бувши улюбленцем козаків, бо з ними двадцять років перебував“ (Бельский с. 1431), був теж барським шляхтичем²⁾. А тим часом перешукавши численні документи Барського староства, не знайшов я тут і сліду козацької верстви: в дійсності „козаковала“ тут дрібна шляхта, переважно руська. Такі гнізда дрібної руської шляхти-бояр сиділи коло Хмельника, Браслава, Винниці, і вони разом з міщанами мусіли грати головну роль в „козацьких“ нападах, що виходили з сих повітів, де так само, як і в Барщині, в середині XVI в. не знаходимо спеціальної козацької верстви. Як бояре в сих повітах, в наддніпрянських, де боярства майже не було, в ролі козаків виступало міщанство; в урядових актах, як напр. в грамоті 1541 р. до київського воєводи³⁾, козаків розуміють ся під загальною назвою міщан, і ще на початку XVII в. козак — се значить „непослушні“ міщане. Треба було довшого процесу, намноження людей, що спеціалізовались в козакуванні, аби козацтво відокремилось в особну групу, з другого боку — певної історичної традиції, щоб зробити з козацької назви призначене урядом і самими козаками ім'я.

В середині XVI в. сей процес ще йно в початках: в найбільшому центрі козачини — Черкасах найшло ся 1552 р. яких півтретя ста козаків. Із зростом колонізації Браславської й Київської України в другій половині XVI в., викликаним в значній мірі усьміхом козацької боротьби з Татарами, число їх мусіло зростати значно, але незвичайно скорий численний й територіальний зріст козачини й сформованне її в особну верству настає аж тоді, як виробляється ідея козацького імунитету: що козак із своїм ґрунтом виключається із всякого адміністра-

---

¹⁾ Для прикладу можна вказати на працю проф. В. — Буданова про колонізацію України перед Люблинською унією, де він шукає й не знаходячи козаків догадується про їх знищення — с. 160 і далі.

²⁾ Див. Акти Барського стар. I, с. 292—3.

³⁾ Акты Зап. Россіи II, 354.

тивного поділу й усякої звичайної судової чи адміністративної компетенції.

Се знову явище досить скомпліковане, де відіграли свою роль вічні суперечки козаків із старостинськими й міщанськими урядами, протегування козаків урядниками задля своєї власної користи (на се неустанно і даремно нарікає центральне правительство почавши від другої чверти XVI в.)¹⁾, проби правительства організувати козаків, а головню — почуте власної сили у самої козачини. Хронологічно треба сей процес покласти на останок XVI в. і початки XVII в., та я вже не буду над ним тут застановлятись.

II.

Шан. автор „Бесід“ приймає Баторієву реформу в її традиційній формі (6-тисячний реєстр, поділений на 6 полків, вибірний старший — гетьман); шан. автор при тім не згадує про попередні й пізнійші проби регуляції козачини, так що Баторієва реформа прибирає й у нього те епохальне значіння в історії козачини, яке вона мала в пізнійшій козачій традиції, але якого не мала в дійсности. Я не буду застановлятись над цікавою історією цієї традиції; що до самої річи, то видані дотепер матеріяли для Баторієвої реформи дають досить ясно знати, в чім вона полягала і яке місце займає в історії козачини, і я мушу тут коротко згадати про се, не зрекаючись надії перейти колись сю справу глибше й основнійше.

Передо всім Баторієва реформа стає перед нашими очами як одна з численних проб польського правительства урегулювати козацьку справу. Сі заходи мають цілком ріжну мету на початку XVI в. і пізнійше: до середини XVI в. поки в. кн. Литовське і Польща ще не зневірили ся в можливости відбити ся від Татарів і Турків, ті заходи мають на меті зміцнити козацьку силу й використати її як найбільше против „бусурмана“; коли в другій чверти стала ся радикальна переміна в литовсько-польській політиці і вона, залишивши боротьбу, стала купувати собі спокій дарунками та всякими уступками, всі заходи цен-

¹⁾ Що до даремности, то див. ще документ виданий недавно в Записках т. XIX, *Miscellanea*.

трального правительства ідуть до того, аби здержати козаків від боротьби з Татарами й Турками, що провадили вони далі, не питаючись, як перед тим так і тепер, про погляди Виленського чи Краківського двору. Центральне правительство виходило в сих плянах з місцевої практики: почавши від перших років і потім протягом цілого століття бачимо, як пограничні старости й інші урядники уживають на державні потреби відділи, зложені з козаків¹⁾. 1524 р. в. кн. литовський з огляду на прислуги, які робили козаки в боротьбі з Татарами, поручав своїй „раді“ зайнятись організацією регулярного корпусу з козаків: в. князь проєктував набербовати тисячу або дві козаків, видавши їм сукна і грошей і сформувати з них залоги по Дніпру²⁾; але сей плян в. князя, як і попередні його поручення про мобілізацію козаків, що він при тім згадує, очевидно, зістались без результату. Бельський згадує, що 1533 р. черкаський староста Дашкович виступив з аналогічним проєктом на соймі, але з того нічого не вийшло³⁾. 1541 р. той самий в. князь, вже для повздержання козаків від нападів на Татар, вислав був свого дворянина, аби всіх козаків київських, канівських і черкаських переписав на реєстр для контролі, й поручив старостам пильновати їх⁴⁾, але при тодішнім значінню козацтва спорядження реєстра було річею і неможливою і безпотрібною: хто не бавив ся козацтвом при нагоді! Можемо бути певні, що й з того „нічого не вийшло“.

Новий в. князь Жигмонт Август, коли турецько-татарські відносини примусили його задуматись над козацькою справою, вернув ся до давнього проєкту свого батька: зорганізувати козаків і взяти їх на плату, з тою ріжницею, що тим вже хотів повздержати їх від нападів.

Сей плян був заповіджений вже 1568 р.⁵⁾, а слідом Ж. Август поручив коронному гетьману набербовати з поміж

1) Козацькі роти в документі Архива Ю.-Зап. Росії III, I N. 1, походи О. Дашковича, П. Ляцковорского, Претвича, козацька ватага з 64 мужа при Сенявськім 1566 р. — *Historya jazdy polskiej*, Гурекого с. 25 etc.

2) Документи Московского архива юстиції I, с. 523.

3) Вид. Туровского с. 1059. Звістка Бельского варта довіря: один сучасний дневник (*Monumenta Poloniae hist.* V, с. 899) дійсно погує, що на той сойм приїздив Eustachius Daschkowicz vir bello et militia clarus, хоч і не оповідає ближше нічого про самий сойм.

4) Акты Юж. і Зап. Р. I, N. 105.

5) Архивъ Юго-Западной Росіи III, I, N. 37.

козаків „певний почет“ на королівську службу і платню; гетьман дійсно й набрав такий козацький полк, а король „виняв“ сих козаків з під власти й юрисдикції всяких урядів, настановивши (1570) спеціального „старшого і судю над всіми козаками низовими“¹⁾. Судячи по пізнійшим виказам — 1575—6 р. (перед т. зв. реформою Баторія), козацький полк, набраний Язловецким, числив 300 мужа, що поберали по 10 золотих на рік і сукно²⁾, але се була тільки частина козачини, і перейняте на королівську службу сеї вибраної части нічого не перемінло в відносинах. 1577 р. 600 своєвільних козаків, як рахує Бельський, ходили під проводом Шаха в Волощину і навели на Польщу нові клопоти. Та найліпше ілюзоричність Житмонтової реформи показуєть ся з заходів Баторія.

По козацькім поході 1577 р. Татари помстились нападом на Україну (1578) й обложивши Острог привели Острозького до приреченя, що козаків буде вигнано з Низу; королеви теж було поставлено від Турків і Татар доконечною умовою, аби козаків приборкано; при тім татарський посол радив королеви з одного боку — ужити репресий проти козаків, а з другого — „przedniejszych z nich“ взяти на свою королівську службу³⁾. Баторий, зайнятий війною з Іданськом, а маючи план московської війни, до котрої хотів ужити й Татар, поспішивсь показати всяку охоту задоволити турецько-татарські жадання, хоч вперед застеріг ся, що не сподієть ся від них пожаданого успіху: він пригадує Острозькому, аби йшов на Низ — ловити й виганяти козаків, видає драконські розпорядження проти них, обіцяє спробувати взяти козаків на службу, але zarazом заявляє ханови, що приборкати козаків неможливо ані репресіями ані службою: пильновати козаків в їх пустинях неможливо, і вони завжди найдуть захист в Московській державі⁴⁾. При такім (дуже оправданім) скептицизмі всі заходи Баторія, хоч як ніби енергічні, виглядають на роботу *ut aliquid fecisse videatur*.

¹⁾ Акты Южной Зап. России II, с. 176.

²⁾ Górski Historia piechoty p. 35 i 242, Historia jazdy p. 323: 1575 — super Kozacy Niżowe N. 300, excepto panno per 2½ fl. facit 7500 fl. 1576 — super Cosacos Niżowych 300 per fl. 2¼.

³⁾ Acta Stephani Batorei (Biblioteka ordynacyi Krasińskich — Muzeum K. Świdzińskiego, т. V—VI) N. 23, 25, 26, Bielski p. 1425, 1441, Гайденштайн (вид. Спасовича) I, с. 286.

⁴⁾ Acta S. Batorei N. 26.

Про репресії й слідства Бельський каже, що з них нічого не вийшло (с. 1361). Що до служби, то в осені 1578 р. уложена у Львові така умова з козацькими відпоручниками:

козакки мають бути послухні своєму „найвишньому справці“ черкаському й київському старості М. Вишневецькому, іменованому королем на місце неб. Язловецького, і зложать йому присягу в тім, що будуть послухні і додержать умов; вони не будуть воювати Волощини, кримських земель, округів Білгорода, Тегині й иньшим не позволять, а непослушних будуть гамовати;

правила, уложені з козаками неб. Язловецьким що до невірників і иньшого, заховують ся на далі;

кождий козак дістає річної плати по 6 кіп литовських і сукно за весь час московської війни, а по війні ту платню, яка була за Жигмонта Августа (себто 10 зл. і сукно)¹⁾.

Сю умову доповнює скарбова записка 1579 р.²⁾, з котрої довідуємось, що служба козакам визначена була з кінцем 1578 р. (від свята св. Миколая), в числі 500 мужа, з платою по 15 зл. на рік і по 4 литовські аршини лйонського сукна; що служити вони мали при обороні держави від Татар і в війні з Московою, що крім головного начальника М. Вишневецького був при них поручник (*superintendens*) Ян Оришовський з прибічною ротою 30 мужа і Янчи Беґер писар (він був посередником короля в сих його зносинах з козаками, що привели до

---

¹⁾ Acta S. Batorei N 160, пор. N. 189.

²⁾ Ся записка видрукована у Гурського *Historya piechoty* с. 242 (порівняти *Źródła IX*, 2 с. 209), тож не від річи буде подати з неї що цікавійше:

Militibus Boristhenis Nizovii dictis anno 1579.

Tam ad custodiendum fines Regni, ab incursionibus Tartarorum, quam ad bellum contra ducem Moschorum susceptis; quorum dux supremus per S. R. M. datus generosus Michael Wiśniowiecki, castellanus Braclaviensis et capitaneus Circasiensis, sub eius regimine servitii sua prestare S. R. M. et regno iuramento astriti esse tenentur.

Servitium eisdem indictum est per S. R. M. a festo sancti Nicolai 1578 in personis 500, in quamlibet pro anno integro per 15 flor. et panni Lundinensis cuilibet per ars. litv. 4.

Yanczi Bagier, notario eorundum Nizoviorum ratione stipendii illius super officium notariati, ad litteras S. M. R. data Cracoviae 29 Octobris 1578, flor. 50.

Joanni Oriszowski superintendenti eorundem Nizoviorum in personis N. 30, cuilibet pro anno dimidio per flor. 7/15 et pannum Lundinense.

сієї умови)¹⁾. Крім того з інших джерел — з пізніших згадок знаємо, що Баторий надав козакам на військовий шпиталь м. Терехтемиров²⁾. Отсе й є т. зв. Баторієва реформа.

З вище поданих звісток бачимо передо всім, що переведена Баторієм козацька організація була безпосереднім продовженням організації, що вже існувала перед тим, за часи Жигмонта Августа й по його смерті. Не ясно, чи новий відділ, організований Баторієм, заступав місце того козацького полку, що ми бачили в 1575—6 р., чи існував поруч його; перше здасться мені правдоподібнішим, бо про той попередній полк нема звісток в умові (хоч в московській війні стрічаємо полк з 300 козаків, але се мабуть випадкове повторення числа); я-б висловив здогад, що під час козацьких походів в Волощину ті взяті на королівську службу козаки теж замішались до них, вийшли з послухності, й організація розпалась; не без впливу на сю дезорганізацію могла зістатись і смерть гетьмана Язловецького († 1575)³⁾. Скептичні погляди на можливість котрою небудь дорогою приборкати козаків, висловлені Баторієм тогож 1578 р., і пояснення скарбової записки і самої умови, що козаків взято на службу для війни з Московщиною, наводять на гадку (я-б її уважав майже певною), що організуючи новий козацький полк, в трохи більшим, ніж попередній, числі, Баторий мав передовсім на меті придбати добру силу для нової війни з Московщиною, на другім пляні стояла оборона полудневих границь і на решті — задоволення Татар і Турків тою пробою приборкання козаків.

Зорганізований козацький полк з 500 мужа, під проводом Оришовського, дійсно виступає в московській кампанії в 1579—80 р.; з попису його, спорядженого весною 1581 р., коли він, видно, вернувся з походу, бачимо, що він складався з 50 десятків, кождий під проводом отамана (десятого); крім того було 50 мужа, що становили роту поручника; під час походу багато по-вступало до полку чужинців — мабуть на місце побитих — Білорусинів і різних зайд (Лотишів, „Москвитинів“ etc.). Сей полк (500 люда) — видно пішаки⁴⁾. Крім нього брали участь в кам-

¹⁾ Źródła dziejowe т. IX, ч. 1, с. 216.

²⁾ Лясота в Мемуарах вид. Антоновичем I, с. 161.

³⁾ Ся думка була піднесена в диспуті над сим рефератом на засіданню Н. Товариства ім. Шевченка.

⁴⁾ Źródła dziejowe XX, с. 155; пор. Górski Historia piechoty с. 243, Źródła IX, 2 с. 216.

панії кілька інших, менших полків козацьких: в рахунках 1579—80 р. крім згаданого 500-ного козацького полку, при старості оршанським Филоні Кмитичу було ще сто кінних козаків; при воєводі полоцьким Дорогостайським в Полоцьку було 300 піших і 100 кінних козаків, при якимсь Івані Новельським 100 піших, в Лівонії було 270 кінних козаків¹⁾; правдоподібно, се були полки, що не входили в організацію, переведену самим Баторием, зорганізовані поодинокими особами; власне вже на сю, останню чверть XVI в. можемо покласти початки тих панських рот козацьких, чи зорганізованих по козацьки, з котрими стрічаємось на кождім кроці в XVII в.²⁾. Властиве реєстрове козацтво, уживаючи пізнішого терміна, організоване Баторием — то тих 500 мужа під ближнім проводом Оришевського, і всі оповідання про 6000-ний Баториевий реєстр, то сильний анахронізм.

Тим часом як певну частину *przedwiejszych* козаків вербовано на королівську службу, на „*łotrowstwo*“ Баторий далі вигадував різні репресії (соймові постанови з грудня 1579 р. й універсал з січня 1580 р.)³⁾, а ті, оправдуючи королівський скептицизм до сих заходів, далі вели свої зачіпки з землями Турецької держави, піддержуючи різних кандидатів на волоське господарство (1579—80)⁴⁾, а супроти репресійних заходів Батория дійсно шукали собі опори у Московської держави⁵⁾. Гайдештайн (II. 361) каже, що з кінцем Московської війни (1582) в ряд козаків прибуло багато відзвичаєних від спокійного життя вояків; але й без них козачина мусіла бути дуже численна (1590 р. рахували їх, як каже Бельский, на 20 тис. — с. 1644). Козацький полк на королівській службі, під проводом Оришевського, існував далі — маємо звістку з 1583—4, і пізніш⁶⁾, але сей полк „послушних“ з кілька сот люда цілком тратить

¹⁾ Źródła dziejowe IX 2 с. 215 - 8, Górski Hist. jazdy с. 23.

²⁾ Див. пописи козацьких рот з 1589—90 р. у Гурького Historya jazdy с. 316—7.

³⁾ Volumina legum II с. 206, Архивъ Юго-Зап. Р. III, I N. 5.

⁴⁾ Acta S. Batorei N. 81—7, 187—193.

⁵⁾ Маємо факти пізніші, 380-х pp. Соловйов VII, с. 609, с. 35 і 243 і далі (вид. 1894 р.).

⁶⁾ Górski Hist. piechoty (w roku 1583 liczyło się ich na służbie 600, a obowiązki starszego pełnił Oryszowski — джерел на жаль не подано) Архивъ Ю.-Зап. Р. III. I N 6.

ся серед маси вільного козацтва, з цілим рядом гетьманів, що виступають саме тепер, в 1585—9 р.: Михайло й Кирик Ружинські, Богдан Микошинський (1586), Лукіян Чернинський (1587), якийсь Кулага (1589) і т. ин.; похід за походом ідуть на турецькі й татарські землі, поки польське правительство, перестрашене перспективою турецької війни не забралось на ново (1590 р.) до репресій з одного боку й організовання реєстрового козацтва з другого; Мик. Язловецькому поручено набрати 1000 люда „на погамованне українного своєвільства“, а zarazом з огляду на перспективу турецької війни взято на службу 3000 козаків¹⁾. Одно слово, се було знов цілковите повторення того, що вже мало місце за Жигмонта Августа й Батория.

Я не можу тут ширше розводитись, але і з сказаного на сей раз, здасть ся, виходить ясно, що Баториєві заходи коло козаків не мали зовсім якогось епохального значіння для них, що ці заходи нічим особливим не відрізнялись від інших (тільки з часом все більші маси козацтва притягались на коронну службу) і як і всі інші впливали на еволюцію козачини — не більше.

III.

Моя друга примітка одначе зайняла за багато місця; коли-б я схотів робити такі примітки і дальше, мусів би написати цілу книжку. Я обмежусь дальше тільки загальнішими увагами.

Звичайно відріжняють повстання Косинського і Наливайка, як два особні рухи; в дійсности Україна від виступлення Косинського і до кінця лубенської кампанії була в неустаннім руху, що часами заостряв ся, але все не переривав ся.

В діяльности Сагайдачного треба остро відрізняти фактичні здобутки козацтва від правно санкціонованих; як перші були великі, так незначні були другі. Політика Сагайдачного, як і богатьох його наступників, власне характеризується сею про око безграничною податливістю перед неможливими жадами польського уряду, тим часом як всі надії покладались на те, що в дійсности ці уступки не перейдуть в житє і козачина фактично буде мати чи зараз чи трохи згодом повну свободу. Ся умірко-

¹⁾ Górski Hist. piechoty с. 243.

вана політика одначе знаходить опозицію у більш радикальних елементів козачини, і ся боротьба двох напрямів — дуже інтересна сторона сього періоду, від Сагайдачного до Острянина (тай перед Сагайдачним вже маємо напр. цілком в таким стилію боротьбу 1598 р. між уміркованими, під проводом Байбузи, і радикальнійшими Полоусовцями¹⁾); в останніх роках власне прибули деякі дуже цікаві материяли для ілюстрації сієї боротьби (як напр. боротьба Петражицького-Кулаги з радикальнійшими противниками, що закінчила ся його смертию).

Про Хмельничину не буду тут говорити: я про неї спеціально поговорю незадовго й висловлю свій погляд. В часи т. зв. Руїни поза ріжними партіями — московськими, польськими, турецько-татарськими не треба тратити з ока того що є властивий *spiritus movens* — автономічні змагання старшини і соціально-економічна опозиція проти старшини (дуків) народних мас і їх репрезентанта — Запорожа; від Б. Хмельницького і до Дорошенка автономісти готові хапати ся разом і за Московщину, і за Польщу і за Туречину для осягнення свого політичного ідеалу, тим часом як ріжні спекулянти смажуть свою печеню при огні народньої опозиції. Виговеський і Дорошенко се не заступники двох ріжних напрямів, а люде з одного кружка. І пізнійше ще довго живуть сі політичні, автономічні змагання. Сказати, як автор Бесід, що при кінці XVII в. старшина цілком забула про автономічні завдання та дбала про власні інтереси, що то були часи найбільшої деморалізації серед старшини (с. 106), — буде за багато. Були між нею еґотисти й запроданці, але закинути їй в цілости повний брак політичних ідеалів не можна. Процес продажі політичних змагань за ціну суспільно-економічних вигід (загарбання земель і закріпощення люду та придбання дідичного упривилеєваного становища) ішов довго, почавшись ще з третьої чверти XVII, ціле столітє, вказаною російським правительством стежкою, а славна комісія 1767 р. ще дуже недвозначно показала, що під дворянським попілом ще тїли автономічні недогарки.

Аґонію козацького устрою в Гетьманщині можна-б було оповісти трошки ширше і докладнійше. Треба відріжнити Малоросійську колегію заведену 1722 р. і зложену з самих Велико-росіян, що мала *de jure* тільки служити апеляційним трибуналом і мати контролю над управою, що (кажу — *de jure*) мала

¹⁾ Listy S. Żółkiewskiego с. 86—90.

зіставатись в руках генеральної старшини, від пізнійшої, зорганізованої по смерті Д. Апостола, що мала сама правити і була зложена вже нарівно з Великоросиян і українських старшин.

При виборі Апостола гетьманська власть далеко не була вернена до *statu quo ante* Полтавської катастрофи, вона була обмежена значно в порівнянні навіть з практикою останніх років Скоропадского, і т. и.

Ще два слова про саму форму. Книжка дає догадуватись, що ми маємо виклади списані рукою слухача; взагалі при таких записованню не одно несується: затрачується початкова перспектива, другорядне заступає головне і т. ин., а в сій книжці, де, як сказано на вступі, історія козачини мала бути оглянена з „теоретично-філософського погляду“ (с. 7), се особливо дає себе відчувати: що загальнійше трактується річ, тим тоньше мусить бути оброблене; було-б пожаданим, аби при новім виданню автор сам переробив книжку; при тім могли-б бути деякі усунені *lapsus calami*, а деякі занадто короткі огляди поширені. Мова теж повинна-б бути ліпша.

У Львові, 24/I (5/II) 1898.

РУСЬКІ ОСЕЛІ В БАЧЦІ

(в полудневій Угорщині).

НАПИСАВ

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

Про Бачванських Русинів подавано вже в нас деякі звістки¹⁾, та вони були такі скупі, недокладні, і навіть хибні, що на їх підставі не можна було виробити собі ясного осуду про життя тамошних наших поселенців. На доказ того наведу хочби такий факт, що в звістках тих подавано навіть хибно назву землі, в якій живуть поселенці, називаючи її Банатом. Тимчасом Банат і Бачка — то зовсім що иньшого. Бачка становить для себе окремий комітат, названий Бач-Бодрої і лежить між Тисою і Дунаєм як раз в тім місці, де Дунай робить велике коліно, бо пливучи з півночі на полудне звертає нараз та прибирає напрям західно-східний. Банат знов лежить на схід від Бачки, по лівій стороні Тиси.

Подібні хибні звістки подано також про початок самих поселенців. Лукич відсуває час їх поселення до кінця XI або початку XII віку. Він каже: „Коли Кольоман коло 1100 р. був з своїми військами на Руси, де помаг в Сьвятополкови против Володаря і Василька Ростиславичів і против Давида Ігоревича і де оженив ся з Предславою, донькою князя київського

---

¹⁾ Порів. Правда, 1878; Д'яло, 1881; Кіевская Старина, 1881 (Поселенія Залорождєвъ въ Банатѣ) і 1883 (в статі: Задунайская Сѣчь), В. Лукич — Угорська Русь і ин.

Святополка — з тоюж Предславою прийшло багато руських родин на Угорщину і оселилось в Бачьскім комітаті“ (Угор. Русь, ст. 1). Очевидно, се здогад опертий на старій теорії руських міграцій.

Інші автори подають XVIII вік за час поселення Русинів в Бачці. Коли однакж одні з них думають, що Русини прийшли туди з північних комітатів горішньої Угорщини (пр. автор статі „Задун. Сѣч“ в Київ. Стар.), то другі (автор статі „Посел. Запор. въ Бан.“, Ол. Барвінський в „Історії Руси“ виданій Просьвітою і інші ще) кажуть, що нинішні Бачванські Русини то потомки запорожських козаків, що в 1785 р. перейшли австрійську границю і осіли в Банаті. Остання звістка пішла звідти, що Бачку і Банат уважали одною землею, а дальше, що не уміли роз'яснити собі замітки Черніга, поданої в „Ethnographie der oesterreichischen Monarchie“. У III томі, ст. 149 каже Черніт, що Запорожці поселили ся в Банаті (але де саме?) та в Бачці в околиці Зенти. На ст. 273 каже знов: „Кольонія: Зента. Комітат: Бач. Нація: Мадяри і Серби, а колись запорожські козаки“. Далі у примітці: „Die Kosaken wurden 1775 aus Russland in Folge Aufruhrs vertrieben und gingen später als Ansiedler zum Ackerbaue über, starben aber, da sie sich nicht verehelichten, bald aus“. Запорожці отже вимерли, про інших емігрантів не чувано, а тут нараз Бачванські Русини пишуть до Просьвіти, просять книжок і т. и. Очевидно, що подана Чернітом звістка хибна, а Бачванські Русини — то власне потомки Запорожців. Таку зложено собі гіпотезу.

Тимчасом як звістки Черніга, так здогади декого, що Бачванські Русини — то потомки Запорожців — хибні. Вже автор статі „Задунайская Сѣч“ вказав на се. Він пише (Київ. Стар. 1883, кн. 1, ст. 49—50): Про здогад Головацького¹⁾, що Запорожці вимерли наслідком безженности, нема що й говорити. Не можна також згодити ся на здогад поважаного автора цитованої замітки в Київ. Стар., що потомки Запорожців живуть в Банаті і до тепер в виді українського населення села Керестура в Бачванськім комітаті. Ми дивуємо ся, що д. В. А. беручи тих Банатських²⁾ Русинів за потомків Запорожців не звернув уваги на те, що в тій самій статі, на яку покликає ся, звертає ся увагу

¹⁾ Властиво Черніга, бо Головацький в Наук. Сбор. подає лиш переклад відповідного уступу з Чернітової Етнографії.

²⁾ Бачванських.

на походжене тих Русинів: „ті Русини воєводинські уже перед стома роками вийшли з Карпатських гір і поселили ся на урожайній низині коло Керестура і не покинули ані свого рідного язика, ані письма, ані своєї віри“. Вони дійсно не покинули ні своєї віри, ні свого язика, як показує ся з їх письма, надрукованого в бувшій органі Просвіти, вони говорять карпатськоруським язиком, але цілком не тим „чистим малоруським язиком“, яким без сумніву говорили Запорожці і який приписує ся Банатським Русинам автором замітки в Київ. Стар., хоть він не міг не знати, як різко відрізняються ті диалекти українського язика один від другого. Допускаючи можливість, що якесь число Запорожців могло остати ся в Банаті і змішало ся потому з переселеними туди Карпатськими Русинами, ми вважаємо більше природним думати, що Запорожці, згідно з оповіданем Коломийця¹⁾ вийшли з Банату і переселили ся в Сеймени. Здогадка тим більше правдоподібна, що Сеймени дійсно лежать на дорозі з Банату в Добруджу, куди, як побачимо, Запорожці не могли відразу перейти“.

До сього додаю я ще тільки: Запорожці не були ніколи в тих селах, в котрих тепер живуть Русини. Чернії подає з Бачки околицю Зенти за таку, де були Запорожці. Та Зента від теперішніх руських осель досить далеко. Колиж були і де іще, а лиш Чернії про те не знає, то ані не вимерли, як він думає, ані не зляли ся з ніким, як думає д. В. А. але справді виємірували назад. Доказом того може бути се, що про Запорожців нема ані жадних народних переказів між Русинами в Бачці, коли про иньші, давніші події є такі перекази, ані письменних звісток, хоть то неможлива річ, щоби вони не могли заховати ся, коли-б справді існували. Що знов теперішні руські оселі заселили Русини з північної Угорщини, про те свідчать не лиш народні перекази, але, як я чув, і урядові акти в архіві в Зомборі. Я не мав змоги переглянути їх і повідписувати, але хто се зробить, той причинить ся до цілковитого освічення історії руських осель, покритих до тепер мракою таємничости.

Коли саме повстали руські оселі, не можу докладно сказати задля браку висше згаданих актів. У Чернії одано лиш такі три звістки про них:

---

¹⁾ Коломиєць — 120-літний Запорожець; від нього вібрав цінні відомости про жите українських осадників в Добруджі автор цитованої тепер статі.

1763 р. предложив Котман, що звиджував ті оселі на приказ уряду, справозданє з своєї діяльности; в ньому каже так: „Die neue Possession Keresztur fand ich von unirten Ruthenen zahlreich bewohnt (Чернії, III, ст. 13). Про Новий Вербас згадано у Черніїа під р. 1785 лиш тільки, що він тоді числив 310 домів (III, ст. 58). На ст. 148 подана знов згадка, що в першій чвертині сього віку були Русини в двох місцевостях (Керестур і Коцура) в Бачці і в одній місцевости (Шід) в Сримі.

З звісток тих, як видно, не можна робити жадних висновків про початок осель. Але я, думаю, добре зроблю, коли йдучи за писаними хроніками, які доводилось мені бачити в Керестурі на друкованих книжках, визначу час повстання перших руських осель Керестура і Коцури на трийцяті роки минулого століття. Роки в тих хроніках вправді не однаково подані, але ріжниці малі, хитають ся між одним та двома роками, що для нас не має великого значіння.

Справа про те з руськими, Бачванськими оселями представляє ся так: Полуднева Угорщина, нищена довголітними турецькими війнами, не мала зовсім принадного виду навіть тоді, коли Турки примушені були уступити з неї. Села і місточка попалені, перестрашені люде довго не хотіли показувати ся в ті сторони, де не могли бути безпечні ані що до свого майна, ані життя. До перва за панованя Кароля VI та Марії Тереси відносини змінили ся. Пусті, обширні землі почали заповнювати ся поселенцями ріжних націй, ріжних вір, місточка почали відбудовувати ся. Урядови залежало на тім, щоби урожайні землі полудневої Угорщини як найскорше населили ся, тому поставив як найприступнійші умови для кольтоністів. Русини Земплинського комітату і сусідних дочули ся про те рівнож, а що їм не найліпше поводило ся, умовили ся між собою і в кількох громадах, в ріжнім часі, пустили ст на долину. За кілька років дійшло число родин осадників до кількох соток; вони заселили одну велику пустиню і заложили тим способом нинішній Керестур. Частина їх знов осіла в знищенім селі, Коцурі¹⁾ і дала почин до нинішньої руської оселі тоїж назви. Про населюванє Керестура і Коцура заховала ся у тамошних людий ще до нині згадка. Два такі оповіданя, що дотикають ся Керестура, подаю понизше. Подібних оповідань в Коцурі не довело ся мені записати, хоч вони і там повинні істнувати.

---

¹⁾ Коцура була первістно сербським селом; нині нема в ній ані одного Сербя.

1. Оповіданє Колошля Яноша, госп. з Керестура.

Зоз Земплїцкей столыці¹⁾ тусме насельїлі. Кит сме ту насельїлі, то було шїцко лым вода, хїжі нї було прет сто пейдзешат рокамі; та нї сцельїсме ту бівац²⁾, бо ту ўшадзі вода була, жемнїска; та нас ту путалі, до пўтох до желїзнїх, же мушіме ту бівац, лым сме себе жемунїце³⁾ копалі, та сме там бівалі у жеме, нўка. А так помалі лўдзе, кóтрі бул кўшчїк⁴⁾ ўладнїйші ту пенїжох, та себе купел по йїдного коньа, за пейтнац фóрїнті⁵⁾ або двáец, то найдрашні конь бул, кид насельїлі. По штірме лўдзе ў йїдно цїмборелі⁶⁾ і так жемїчку оралі, док ше кушчїчко нї змогли баржей; а вец їак ше уж кушчїчко змогли, вецка лым по двóме... Їак ше їїм родзело, жїто предавалі, альї і то мушелі вожіц аж до Баїу⁷⁾. Міроў жїта коштал теді трі фóрїнті шáйні, а óўса — коштал трі осмакі; до́год везлі до Баїу, бо йїден дзень нї змогли дойсец — а на во́лох вожелі та до́г йїдну тэрху одвезол предац, а до́г прїшол на́зад до до́му, та шїцкі пенїжї потрóшел⁸⁾; да́кус⁹⁾ кид му остало. Ну, а вецка¹⁰⁾ ўше баржей ка́жді рок веце жемі оралі, веце ше їїм родзело, та себе пóчалі правіц¹¹⁾ хїжі, та за то наш валал¹²⁾ Кїрестур нї такі прóсті, ушорені¹³⁾, бо лўдзе ше їак кóтрі знáлі, та так і правелі нї бу́лі такі учені: їак знáлі так робелі. Альї тэраз ўж їїх йїст дзешец раз веце їак тáді, кит ше насельїлі: теді нї прїшли лым на трїсто нумері, а тэраз уж ма́ме сéдем сто осемдзешат і пейц. А цэркву сме за сéдем рóкі правелі, шїцко¹⁴⁾ о свóйїм трóшку¹⁵⁾; зáто так длўго правелі. А опёт за то такі грўбі мур положелі; фудáмент стóйї сéдем шўхі¹⁶⁾ до́лу а пейц шўхі доокóла мур аш по шенільу¹⁷⁾: там нї́дзе жéбі цёнше було; лым шїцко грўбе. А шїцко лым йїден боўтгайтáш¹⁸⁾, а на пол цéгли лым грўбі: та ше ка́жді чудўйї, же їак то мóже тáку тэрху вельку трїмац. Штіра́ец шéстого рóку тўрнъа¹⁹⁾ положéна нóва і з бакáром²⁰⁾ закріта. І йїст у нїй пейц дзвóні: йїден ма́ осемнайц ма́жі і — пул, а йїден ма да спейтнац, а трéці да з двáнац, а йїден ма́ дáгзе з пейц ма́жі стáрі, а йїден да з трі. І годзіна²¹⁾ на нїй ішче пёрша: нї була менъана: ма уж кóло сто рóкі.

¹⁾ комітату; ²⁾ жити; ³⁾ землянки; ⁴⁾ трошки; ⁵⁾ золотих; нїм. Gulden; ⁶⁾ товаришили; ⁷⁾ місто в Бач-Б. комітатї; ⁸⁾ видав; ⁹⁾ мало; ¹⁰⁾ потому; ¹¹⁾ будувати; ¹²⁾ село; ¹³⁾ рівний; ¹⁴⁾ цілком; ¹⁵⁾ на свій кошт; ¹⁶⁾ ліктів; ¹⁷⁾ дах; ¹⁸⁾ склеплїня; ¹⁹⁾ вежа; ²⁰⁾ мідяною бляхою; ²¹⁾ годинник.

2. Оповіданє Джюджяра Василя, госп. з Керестура.

Кирестур мѳже буц тѳкі старі, мѳже мац сто пейдзешат пѳйц рѳкі. І народі с почѳтку сельїлі од Земплину. І перші прїшлі і направѳлі сѳбе колыбі. І прїшла вельїка вѳда, хтѳра шїцкі полѳа полѳѳла; і тѳті перші, цѳ прїшлі, і побѳлі ше от те вѳді, хтѳрі тѳку вѳду нѳїда нѳи вїдзѳлі і пѳшли дѳльий йїдну шта-цїйу і пол¹⁾ — вѳлал ше тот вѳлал: Шѳва — і там пребѳлі да с кїльо пар рѳкі. Тѳті дрѳгі, цѳ прїходзѳлі од Земплину, нѳи знѳлі за тїх нѳїч, же йї і ў Шѳві з нѳїх. І почѳла вѳда пре-хѳдзїц і так тѳті цѳ пѳсле сельїлі, почѳлі остѳвац на пустїнї Кирестур. І барз бѳлі худѳбні, бо кит худѳбні прїшлі. І тѳта вѳда трайѳла сѳдем рѳкі. У тїх сѳдем рѳкох бул йїден рок барс сухї так, же хто мал і до штірі фѳртѳлы жѳмі, мѳгол до хлыѳа йїдного кѳнца потрѳву знѳїц. І насельїлі од Земплину і нѳи дѳшли до Кирестур пустїнї, прѳлапѳла йїх жїма. Остѳлі у Ма-кѳве. Йїак прѳшла жїма, прїшло йїх вѳце йїак зо штірацѳц та-лыїті²⁾ хтѳрі сѳмі цагѳлі, а хтѳрі мал і маѳърца³⁾. І так чѳшко досельовалї. І то бѳло народа од Земплину і од Маѳова. І до-стѳлі тѳкој йїден шор⁴⁾ і тот шор ше і нѳїшка вѳла Маѳѳскї. І звѳзлі зо сѳбу тѳті од Маѳѳва йїдного маѳїстра. Дознѳлі ше і гѳўті, хтѳрі бѳлі у Шѳві, же на Кирестур пѳстїнѳу уж і вѳце насельїлі і ўрацѳлі ше і гѳўті зо Шѳві. І звѳзлі зо сѳбу йїд-ного пѳпа рацѳкого⁵⁾. І нѳчал ше маѳїстер с пѳпом рацѳкїм нѳи-мїріц⁶⁾. І тот маѳїстер з Маѳѳва вїгнал пѳпа рацѳкого нѳзад до Шѳві. І так остѳлі сѳмі Русїні і до днес. Вѳцка кит ту побѳлі да с трїцец рѳкі і заш прїшла тѳка вѳлька вѳда і так уж на-думѳлі, же отсѳлы нѳзад гѳре (ўрацїц ше сцѳлі). І прїшол йї-ден пан од Бѳчу⁷⁾, і мѳдльїл⁸⁾ йїх, да бї нѳи отсельовалї. І так прѳдал йїм вѳце жѳмі: дзе мѳжу, най там бѳру і прѳдал йїм пу-стїнѳу Брѳстоўчїть лѳїбо Брѳстѳвѳц, а обѳцал йїм і пустїнѳу Бїлу. А вѳні отпѳведѳлі тому панѳві, же „не бѳду сїдѳти йїак жѳбі у вѳді: пѳйдѳме гѳре“⁹⁾. А вѳні гѳре нѳи пѳшли і пустїнѳу Бїлу утрацѳлі.

¹⁾ одна стация має двї милї; ²⁾ телїг; ³⁾ осла; ⁴⁾ улицѳ; ⁵⁾ серб-ського; ⁶⁾ сварити; ⁷⁾ з Вїдня; ⁸⁾ просив; ⁹⁾ наведенї слова вказують, цѳ Бачванскї Русини говорили перше чїстїйшою укр.-руськѳю мѳвою, як нїнї.

На початку сього віку людність обох названих осель дійшла до такого поважного числа, що стало їй тісно жити на дотеперішнім обшарі. Не зволікаючи довго, почала вона розглядати ся по околиці за другими відповідними місцями під оселі. Найшло ся їх значне число. Повстало тепер другорядне населюване, при чім обидві давнійші оселі, Керестур і Коцура, почали відгравати ролю матерних осель, коли тимчасом нові ставали дочерними. Так повстали ще отсі руські кольонії в Бач-Бодроу: Старий Вербас (Ó-Verbász), Дюрдаво (Gyurgyevo) і Новий Сад (Ujvidék, Neusatz). Остання місцевість єсть містом і числить до 30.000 душ. Русини становлять там як раз 1⁰/₀, бо число їх виносить до 300 душ, але мають в Новім Саді свою церкву, школу, сьвященника й учителя. Рівночасно почали Русини переходити Дунай і осідати ся в сусіднім Славонським комітаті, Сримі. Там заложили руські кольонії в отсіх місцевостях: Петровці (Petrovci), Миклошевці (Mikluševci), Грабово (Grabovo), Беркасово (Brkasovo), Шід (Šid), Бачинці (Bačince) і Митровиця (Mitrovica). Остання місцевість єсть містом: Русини почали там населювати ся доперва в останніх роках і то не з Керестура і Коцури, але з котрогось горішнього комітату, також західного (мабуть Шарошу), бо мова їх подібна до мови давнійших осадників в Керестурі і Коцурі. Так само Шід єсть місточком, лиш там поселенці є вже Керестурські або Коцурські.

Як видно з того, що я до тепер сказав, то число осель в Сримі є більше як в Бачці, але сі сримські кольонії дрібні і в сумі Русинів в Сримі є лиш четверта часть в порівнянню з Бачванськими Русинами.

Як я сказав, всі сримські руські кольонії (з виїмкою Митровчан) вийшли з Бачки; говорючи отже про одних, говорить ся тим самим в головнім і про других тим більше, що вони не змінили ся за кількадесять років свого переселеня так, щоби потрібно для них окремої характеристики, особливож коли вони до тепер утримують сталі зносини з матерними оселями. Бачванські і Сримські Русини відвідують себе на більші сьвята, на празники, звані там „кірбайами“ від німецького Kirchweih, на кожді родинні важнійші випадки як весіля, похорони і т. др. Стоячиж в таких зносинах, не затрачують спільних прикмет, що характеризують одних та других. В руських оселях в Сримі — з виїмкою одної — не був я особисто, через що й не хотів про них ширше лиш з наслуху говорити тому і назвав сю мою розвідку Руські оселі

в Бачці, хоч, кажу, сказане тут можна в головнім прикласти і до сримських Русинів.

Число всіх Русинів в Бачці і Сримі не є певно знане. Офіційальна статистика хоть подає його, то довірювати їй не можна: вона все кульгає... Більше можна би вірити шематизмови, бо майже всі Русини є греко-католики. Колижбо ту знов біда, бо шематизму такого від непамятних років не можна дочекати ся. По обчисленнях бачванських інтелігентних Русинів, число всіх руських душ в Бачці і Сримі доходить до 12 або 13.000. З того над 9000 душ припадає на Бачку, решта на Срим. Бачванські оселі числять з окрема по тільки душ¹⁾:

Керестур	5000
Коцура	2500
Дюрдєво	1000
Старий Вербас	500
Новий Сад	300

По кілька руських душ находить ся в оселях сримських, в кожній з осібна, я не міг довідати ся. Та всіх їх загалом числять понад 3000.

Між руськими оселями лиш одна є зовсім чиста непомішана з другими націями: Керестур. Всі иньші оселі мають мішану людність. У Коцурі живуть побіч себе Русини, Маляри і Німці; в Вербасі Русини, Сербі і Німці; в Новім Саді всі нації, які є на Угорщині, при чім кожда має свою церкву і школу. В Сримі перемішані Русини по оселях головно з Сербами. В кожній оселі надто находить ся бодай по кілька родин жидівських, та циганських.

Така мішанина народностей мусіла полишити свій вплив на Русинах. І справді його пізнає кожний на перший погляд. В управі рілі пізнає кожний вплив німецький, в ноші, особливо дівчат та жінок, вплив малярський, в танцях і сьпіванках вплив малярський і сербський. Тоті посторонні впливи видерли очевидно багато від Русинів з їх давнійших навичок, звичаїв і т. др. але поділали на них культурно. Хто нині ввійде до хати руської, поговорить з її господарями а відтак потягне паралелю між ними, а їх Земплинськими братами — ба навіть і нашими Галичанами з многих сіл — то побачить, що Бачванці супроти других Русинів — Європейці в повнім значіню того

¹⁾ Для лекшого спам'ятання подаю округлі цифри.

слова. Нам лиш треба би бажати, щоби і наші всі Русини Бачванським як найскорше дорівнали в добробиті та материяльній культурі.

Що до віри, то всі майже Русини тамошні греко-католики. Лиш невеличке їх число, що недоходить і сотки, причислює ся до Назореїв, про котрих скажу дещо пізнійше, а кілька душ визнає віру православу. Греко-католики належать до єпархії Крижевської і мають свого єпископа, ніби Русина, Дрогобецького. Ціла єпархія крижевська невеличка; вона числить заледво 20.000 душ, з того дві треті становлять Русини, а одну третю Хорвати. Здавало би ся, що Русини повинні мати також свого єпископа бодай на перемену з Хорватами. Так ні. Відколи Крижевська єпархія існує, від тогди єпископами були там Хорвати. Се перший раз трафило ся, що хоч якийсь Русин став єпископом, та й до того треба було уживати аж посторонної помочи. Бачванські Русини стараючи ся про єпископа Русина, покладали на Дрогобецького великі надії. Завели ся однакж на нім сильно. До тепер він не лиш не зробив нічого доброго Русинам, але навіть нічим не дав пізнати, що він чує себе Русином, що він хоче добра Русинам, як і иньші руські єпископи в Угорщині, що поза свою особу нічого не видять, хоч моглиби много зробити, як би хотіли. Нагадаю тут лиш се, що в Угорщині школи конфесійні. Кожда віра удержує свої школи сама, отже і Русини. Щож лекшого єпископови зробити, як завести бодай обовязкову науку руської мови в народних школах? Сеж від нього залежить. Але ні. Народні школи в Угорщині, удержувані Русинами, — а спеціально тут в Бачці — становлять головне жерело мадяризації між ними. Як то немило мусить вдарити нашого Русина, коли прийде до чисто руського села, як Керестур, і почує на дорозі таке поздоровлення від дїтвака, як „йов ештет“ або „йов реїтельт“ намість „добрий вечер“ або „добрий день“? Я говорив з кількома хлопцями, що покінчили народню школу вивчивши докладно мадярську мову. Розумієть ся, не зле знати хоч яку мову — якби не то, що діти з мовою всисають в себе в школі і духа мадярського, а ненавчивши ся по руськи, з часом стають ся справдішними Мадярами, денационалізують ся.

Як в Бачці мадяризують ся Русини, так в Сримі стають вони Хорватами; підлягаючи хорватським законам красвим, вони мусять діти свої посилати до хорватських шкіл. Розумієть ся, скорше

можна вивчити ся Русини по хорватськи, як по мадярськи; тому в Славонії ще більша небезпечність для руських поселенців, ніж в Угорщині що до винародовлення. Коли теперішні відносини в Бачці і Сримі не змінять ся і зістануть на будучність такі самі, то наших колоністів чекає там нехибна смерть національна. Друге покоління їх не буде вже звати себе Русинами, лиш Хорватами або Мадярами. З сього знов вийде шкода нашій нації і то подвійна, бо з винародовленням наших поселенців не лиш побільшуть ся ряди наших ворогів, але і пропаде для нас раз на все одна з красших частин нашої суспільности.

Щоби тому запобічи, на те є лишень одна рада: Нашим Русинам треба конечно подбати, щоби виховати у себе інтелігентних Угорських Русинів, що потому вернули би на родину і обняли провід над нею. Кілька добрих, інтелігентних сил потрапило би зробити там цілковитий переворот в справі народного відродження, через те й видатки пороблені нашою інтелігенцією на вихованє таких людей повернули-би сторницею назад. Що справа ся дуже жива і пекуча, думаю, не треба удовіднювати; а що її можна-б перевести в житє, проте я писав вже і деінде. У нас зовсім иньші відносини, тож наші люди не годні собі представити, як на Угорщині много значить авторітет одиниць. Тим лишень можна пояснити теперішній національний занепад Угорських Русинів, а блискучі, хоч короткі та схиблені хвилі по угорським повстанню. Тота віра в авторітети подає нам надію, що знов одна одиниця зможе там всіх порушити; а коли те стане ся, раз піднесений рух не тяжко буде нам піддержати.

Приступлю тепер до нарису життя і побуту наших колоністів в Бачці. Перед тим однакож наведу три оповідання Колошняя Яноша, керестурського Русина, що дотикають недавно минулих часів. Перше оповіданє представляє нам епізод з життя поселенців за панщини: видимо з нього, що і там тото само роблено, що і в нас з селянами; били їх за що будь, знущали ся над ними всякими способами, примушували їх як найбільше, хоть неправно робити на панів. В другім оповіданю маємо образок боротьби з саранчею. В третім подана згадка про революцію в 1847 р.

1. Які були нужди давно, а які тепер.

А даўно кид бул немешак¹⁾, барз льўдзох мучелі; хоч за йаку ма́лку ствар²⁾, да́лі чловеко́ві два́нац па́ліц: а то барз бо́лы, кид два́нац па́ліц да́йу. А хоч йа́ку пі́лну робо́ту ма́л до́ма, му́шел оха́биц³⁾ сво́йу робо́ту, а па́ньску му́шел пойсец роби́ц, бо то бу́ла йак ца́рска робо́та. Кид ньи по́шол на ўрэ́ме, ба́ндур⁴⁾ го пра́дал ішпа́нові⁵⁾. Кид пра́шол пред ішпа́на на оді́вор, ішпан му ше пі́тал, чом так ньи ско́ро пра́шол. Чло́век ці́ганьил, же ньи мо́гол пра́сец так фрі́шко⁶⁾, ньи бу́л до́ма. А ба́ндур гва́рел, же бу́л до́ма: заш го зва́льили на́-жем, да́лі му два́нац па́ліц, же ці́ганьил; а кит ше палы́чка зламáла йидна, а вон мал у сно́пку пе́йdzешат дру́гі палы́чкі, та лым ві́цаглі дру́гу палы́чку, та го білі, аж му креў ішла -през га́чі: барз білі. Мушелі слў́жец те́ді барз ве́льо. А кіт по́шол га́зда сво́йо жі́то ко́шіц, а на па́ньске ньи по́шол, ішпан ро́сказал, орді́нанц най пра́га ко́ны, да іду по то́го члове́ка. Тот чло́век гва́рел, же по́йдзе йў́тро на робо́ту; ішпан ньи сцел поені́ддо́вац, же ца́рска жем ше му́ші ро́биц. По́слал дво́х банду́рох по́-нього. Кид го пра́ведлі с по́лья прет ішпа́на, пе́рше му да́лі два́цец і шті́рі на за́док, йак то во́ні зна́йу, і заш му́шел пойсец та́кой на ца́рску жем, а́льи же ньи по́шл тот дзе́нь, цо го гоньі́лі на робо́ту, дру́гі дзе́нь кид бул на робо́ті ньи дал му ў́рбар, ньи за́пісал, же чом го ньи послў́хал, то мал штро́ф за то́то. А кит ше по́кошело ші́цко зе́рно ца́рске, ішпан ро́сказовал, же а́ны йидно́му га́здові ньи шлы́бодно сво́йо за́рно во́жіц до́му, док ца́рске ше ньи пово́же́ло і ньи скла́дло до бра́дла⁷⁾. А ве́цка пе́рше док почи́талі⁸⁾, кі́льо га́зда ма крі́жі⁹⁾ жі́та, то ше вола́ло дзеша́ток, та зо сво́його жі́та га́зда му́шел дац се́дмі крі́ш: се́дмі крі́ш ко́бра¹⁰⁾ бра́ла од га́зді. Аж ве́цка льў́дзом шлы́бодно бу́ло сво́йо во́жіц до́му. Та ве́цка шлы́бодно бу́ло ро́биц і сво́йо тла́чіц; а́льи і па́ньске му́шел пойсец тла́чіц, кит го гоньі́лі, а його му́шело оста́ц. Йак потла́челі¹¹⁾ па́ньске жі́то і кра́шньи зо́ўйалі од пльі́ві во́нка і то лым на ві́трі, ньи бу́ло ті ві́терньіці, цо те́раз йист і ве́цка кид бу́ло ці́сто уж жі́то у па́ньскім гў́мно, льў́дзі му́шелі на́-ко́чо́х¹²⁾ во́жіц то́то жі́то до ца́рскі́х ма́газіно́х. А́льи ў́ше ше та́кі ме́штер на́шол чло́век, же мо́гол укра́дну́ц два-трі по́жонці, та

1) панщина; 2) річ; 3) zostawiti; 4) двірський слуга; 5) завідатель ціль, гзадса; 6) -скоро; 7) стирти; 8) почислили; 9) наш: полукіпок, хоч не мавби 30 снопів; 10) камера, державні землі; 11) помолотили; 12) на возах.

охабелі у кáрчмі — а то цáрске жíто бýло і вóні за то укράдлі — та йак сiпáлі тотó жíто, та чловековi хiбéло трi мéхи, кид óхабел¹⁾ у кáрчмі; áльи вон мал дрýгi трi мéхи прáздні, цо ньи náбрал жíто дó нých. Кид вісіпáлі тóто жíто, а вон сáбе ўжал прáздні мeх, полóжел на плýнцo, та кид вісіпáлі жíто, та рýцел там прáздні мeх, жéбi бýло потпýно, бо трi укράднул, а мýшел трi прáздні порýциц. Та вeц йак ше ўрацéлі нáзад од магáзiна і пóшли до тóго качмáра, дзе жíто охабелі у качмáра, та вeц там пiлі за тотó жíто. І так óклaмáлі за то цáра, йак от го і тэраз клáму. А кит ше хóдзeло óрац на пéйц лáнци жéмі, то дзéшeц плýгi вiгнáлі; та кид óрáлі, кáждi за шóром²⁾ мýшел iсц йiдeн за дрýгim; а кит спрáвел басóўку, дзе ньи дóбрe пoдбóрал, та звáльили го, дáлі двáнац пáлиц, же клáмі цáрску жeм. Áльи йак же то мoгол знáц бáндур, кит там дзéшeц лýдi бýло? Бo бáндур хóдзeл пóштpeд жéмі ўшáдзi; та дзéшeц брáздi óрáлі ше нáраз; бáндур лým пóшол, та пóчítал тóтi брáздi, вон знáл, кóтpи члóвeк ньи дóбрe óрал: звáльили го на жeм, дáлы му двáнац пáльиц і тот дзéнь ньи мал зaзнáчéні, же ўрбар. Заш дрýгi дзeнь мýшел пoйсц рóбiц, аш так му зaпiсáлі ўрбар. А йист тáкi лýдзe, цo вéльo раз бáндýра нaкaрмéлі і нaпoйiли, гoч члóвeк бул вiнoвáтi, бáндур гвáрeл, же йи ньи вiнoвáтi, бо му бул дóбpи, пpийáтeль. А йист тáкi члóвeк, цo ньи бул вiнoвáтi, бáндур ше нáньгo гнýвaл, пpéдал го пpeд iшпáна, же схiбeл; члóвeк гвáрeл, же он ньи хiбi. Iшпaн ше пiтa бáндурoвi: чi хiбeл тот члóвeк? Бáндур гвápi, же хiбeл. Звáльили члóвeкa нá-жeм, кид му йiднy уцáлі, члóвeк стáнул гópi, же йи ньи вiнoвáтi, он ше ньи́дa бiц: пpишлi трóмe бáндýpi, та го пpи́цiслi нá-жeм, йи́дeн му лýгнул на глáву, нá-кapк, а йи́дeн на нóгi, а трéци бiл, аж му кpeў iшлa пpeз iáчi. Дáўно вéцe бpи́тi³⁾ бýло, йак тэраз — бo то бýлa бpи́тa і зa нáшoгo дýдa — а тэpac тóтa млáдa чéльaдз o тpи́цeц рóкox, кóтpи мáйy, вóні то ньи сцy ньи́ц вéри́ц, же то пpáўдa; а пoйи́дeн йист, цo вépi, же то бýло так. А млáдa чéльaдз жiiи так, йак рiбa y вóдзe, ньи знa жáднe нýждi, бo iх ньи гóньa ньи́дзe на рóбóтy, на цáрску; ньи́шкa лým кáждi сéбe рóбi, ньи́хтo му ньи зaпoвéдa⁴⁾; iшчe кид му óцeц і мaц рoскaзyйy, же так трéбa рóбiц, а вон гвápi, же вон знa; а ньи знáл бi aнi гyтóри́ц, дa ньи ўчeл од óццa дa мaцэpi, а гвápi же знa шíцкo. Ньи́шкa йи вéлькa пiхa мéджy млáдy чeльaдзy; ньи знáйy зa нýждy, ньи зa йáкy; слáвa Бóгy ўж з двáцeц рóкi ўшe ше

1) лишив; 2) по порядку; 3) біда; 4) розкажуе.

добре жіто родзело, овес, кукуріца, шіцко бўло, ньи барз вельо, алы у штрэдняу рўку. Ёше ше зродзело, цо сме мógлі царевіну¹⁾ віплаціц; а кид ньи мógол члòвек віплаціц, прідзе егзэквент, польцайи двòме, попішу члòвекові кòны, крáві і вèжню та предáйу от члòвека шіцко, і так мўші віплаціц царевіну шіцку і порційу²⁾. Та ше тім младім відзі, же то велька нўжда, алы кит то члòвека ньи бòлы нйч, бо го ньи білі, лым кишеньку бòлы! І тэраз барз добре нарòдові на швèце жіц зáто, бо през бріі жійи: віплаці порційу на сèбе шіцко рòбі. Но, то ўже гòтòве тóто.

2. Про сараньчу в 1847 р.

Тэраз ньи знам, чи у Бач-Кирестўрі зродзела ше шáшка³⁾: то бўло штіра́нец сэдмого рòку. І пò тім ў ййшенні тòлько вáйиц⁴⁾ наньісла, кòло тіх гнйздох, дзе кукуріца вірòсла! Мòжи дзе бўло вèце йак пейдзешат дзіркі прі кáждім гнйзду. А вèцка у тіх дзірках тáкі бўлі мéшчкі⁵⁾, цо шіцко шáшка бўла у тіх вáйцох. А лўдзі то ньи знáлі, же цо то бўдзе, та кит сме ора́лі, та ше шіцко віорáла вòнка, а лўдзі дўмалі, же то замаржньи шіцко; а кить прішла йар у áпрільу мéшацу, шіцка ше зродзела вòнка і так почáла рòснуц, йак тóті чáрні швèрцкі⁶⁾. Ньи мож бўло з нòгом стáнуц нйідзе нá-жем, тельо ййй бўло. І вец почáла ісц гòре на жіто, кид жіто подрòсло так да с пол шўха. Та шіцко жіто пòййдла. Вец преходзела дáлы на дрўгі мéста. А вец лўдзі ше óсетілі⁷⁾, же шіцко пòйи жіто, та гòньплі лўдзох, да запáйу з рòшту⁸⁾. І сіпалі до мéхах: пéйц мéхі на фэ́рталь. А бўло óсем сто і шездзешат і штірі фэ́ртальі жéмі, а два сто і штэрнац сесійі: кáжді члòвек мўшел пéйц мéхі на ла́пац і мўшел пред вáрошкі дом⁹⁾ прéйсц, ука́зац, же на́лапал. І мўшел йáму вікòпац у жéмі, та йу там сіпац до тей дольіні і загáрнуц зоз глы́ном. А цòсме вèцей лапáлі, а Бох вèцей нам да́вал шáшкі. І так нам пòййдла жіто шіцко, цо ньи остáло нам нйч: ййден рок мй нйч ньи мáлі. І тáка нўжда бўла лўдзом — по трі́ец фòрінті куповáлі жіто — шáйні пеньізі бўлі тéді — кукуріца бўла двáнец і штірі фòрінті шáйні; а вец дрўгі рок

1) податок; 2) також податок, але крайовий; 3) сараньча; 4) яєць; 5) мішочки; 6) цвіркуни; 7) отямили ся; 8) з решетом; 9) дім де містить ся громадський уряд.

њи сцѣла пойсец шашка гѣтка, зос хѣтара¹⁾, ішче вѣце бѹло: то два рѣкі трайало ў Бач-Кирестѹрі, доісме њи ходзѣлі трі раз доокѣла хѣтара модльиц ше зос просеціѹ і кріжі, цо мі вѣламе, ў цѣркві. Та йаісме ше вімодльили, та дрѹгі рок вѣцка ше зѣбрала і так подльицѣла гѣре, йак кид вѣлька хмѣра ідзе: шіцкі льѹдзе, цо на пѣльѹ бѹлі і дѣма так дѹмалі, же њйбо спѣдњи, льим кѣжді так рѹкі поскѣладал, а пѣтрелі гѣре. І йак прѣшла Кирестѹрскі хѣтар²⁾, роздѣлыла ше на два стрѣні і так пѣшла йидна ту пѣладнѹ стрѣна, а йидна ту вѣходѹ; льим кѣтра спѣдла дѣлу, же њи мѣгла льицец, то та загінѹла там. Та њи знайѹ льѹдзе, чі Бог дал, да пѣйдзе гѣт, чі за то, же ше льѹдзе барз модльили Бѣгу. Ну і њи знайѹ льѹдзе, дзе вѣна станѹла: чі ше потѣла ў вѣдзѣх, чі так прѣпѣдла нѣраз зѣ шіцкім. Ну то то гѣтѣве тѣраз уж.

3. Про Мадьярське повстанє в 1848 р.

Штірацец осмѣго рѣку, кид мѣла буц бѹна³⁾, на тѣді так бѹло: льѹдзе ше пісѣлі за пульгірох⁴⁾, а то тѣльѣ знак бул тѣгі пульгіре, йак тѣрас соціялыісті; і то знак, цо гѣдна буц бѹна у орсѣгу⁵⁾! І тѣті льѹдзе ше найбѣржей пѣвадзѣлі; Мадьяре сцѣлі, да мѣйѹ свѣйѣ прѣво, а Рѣці⁶⁾ заш сцѣлі, да мѣйѹ свѣйѣ прѣво. Та пѣ тім йидні дрѹгіх бѣлі. Вѣцка прѣшла Рѣцом Сервійѣа у пѣмоц, Сервійѣаньї⁷⁾. Пѣрше прѣшли до Тітелѹ⁸⁾ і аж до Сѣнтѣмѣшу⁹⁾. Мадьяре бѣлі на Сервійѣанцѣх і на Рѣцѣх, да йїх мѣжу вѣнка вѣгнац зѣ Сѣнтѣмѣшу; на йїх њи мѣгли вѣгнац. Кіша гінѣрѣль он йи розлѹнал Сѣнтѣмѣш і цо бѹло там вѣйско на Сѣнтѣмѣшу сѣрпске, он шіцкіх росплѣшел, мушѣлі сцѣкац. Вѣцка йак пѣўсцѣкали гѣт ѣтѣмац¹⁰⁾ Рѣці і Сервійѣанці, а Мадьяре за њіма: кѣтрого дзе ўлѣпѣлі, там го зѣбѣлі. Мадьярі Рѣцѣх позабѣвалі, а Рѣці Мадьярох. Кид ўлапѣлі Мадьяре сѣрпского пѣпа, та му шіцку бѣраду вѣтаргалі, байѹсі¹¹⁾. То ту бѹло у Кирестѹре так сом вѣдзел, гі вас А Рѣці ше гнѣвалі, же Мадьярі так рѣбѣлі з йїх пѣпом; а вѣні кид ўлапѣлі мадьярского пѣпа, та го ўлапѣлі за вѣйца, та круцѣлі го, аж мушел ѹмрец. А вѣцка Сѣрбі прѣмогли заш Мадьярох, моцнѣйші бѹлі Сѣрбі. Кит ше да йїден

¹⁾ села; ²⁾ границу; ³⁾ революция; ⁴⁾ революціонерів, повстанців;

⁵⁾ краю; ⁶⁾ Серби з Угорщини; ⁷⁾ Серби з королівства; ⁸⁾ місто; ⁹⁾ село;

¹⁰⁾ звідти; ¹¹⁾ вуси.

Мадьбар скріл, а нѣи мѡгли го найсц, — а вѡні ше крілі до слá-мох — та Сѣрбі тѡту слáму запальїлі, та так нáшлі. Кид ўла-пѣлі Мадьбáра, та му ремѣні дрáлі зос хрїпта, а так заш їсто кид Мадьбáрі прѣўладали, так їсто робѣлі зос Серблы́ном. І вѡні йїх так крўцелі і рѣзали йїм ремѣны. Їшчѣ Мадьбáрі ўлапѣлі Сѣрб-лы́на, та го руцѣлі дѡ ѡгня, та там гѡрел жїві. І одберáлі од нѣих, цѡ мáлі у шїўныцѡх, пожїўльїны, жїто, хлып, ѡма́сту то шїцко од нѣих забрáлі; хїжі йїм попальїлі; кид дзѣцко нáйшлі у колы́скі мáлке та го так ўжáлі на байнѣті, та го прѣбілі. До-гѡд¹⁾ нѣи прїшол рўскї цар у пѡмоц нáшому, за пудрўга²⁾ рѡка так ше преганьáлі, білі. Аж йак прїшол рўскї цар нáшому царѡві у пѡмоц і Мадьбáрох ѡпколы́лі доокѡла, рўске вѡйско, у Ара́ду, аш тѣді Мадьбар ўсцѣкнул зо шїцкім. І вѣцка ше бўна уцїшела.

В Бачцї земля чорна, урожайна; вродить ся на нїй вѣсьо, цѡ посїяти. Хто має її подостатком, той може жити дуже добре і хорошо. Щѡ так є, се побачить вїд разу, хто лиш зайде до якого села Бачванського. Та нас тут їнтересують лишень руськї оселї, тож про них буде мова.

Руськї хати будованї вѣсі на оден лад. Вони просторї, мають досить сьвітла, бо вїкна не малї, а покритї найбільше соломѡю. Трафляють ся однакож подекуди дахи також очеретяні і черепяні. Кожда руська хата стоїть звернена фронтом на подвїре, а одним боком на улицю так, цѡ одно вїкно або два виходять все на улицю. Хата складає ся з двѡх кїмнат і з „прїкльїта“. „Прї-кльїт“ стоїть в мїсци наших сїний, однакож пївтора, до двѡх разів ширший, вибілений і закритий в верху так, цѡ має по-дїбно стелю, як і кїмната. Найбільше уживають його в лїті: там сплять тоді, їдять і т. др. Кїмната, цѡ від прїкльїта йде дальше на подвїре, служить за пекарню; в нїй варять і печуть, а в зимї сплять. Тому стоїть в нїй також велика пїч з бовдуром. Кїмната, цѡ від прїкльїта йде на улицю, служить за гостинну. Вона кра-сно прибрана, тому і дуже часто виложена пїдлогою. Стїни, з ви-їмкою прїкльїтної, завішанї образами, мїж котрими є дуже много мальованих на шклї, розумїє ся так зручно, цѡ особу не пїдпи-сану трудно було би й розпїзнати, цѡ то за особа. Помїж і по-пїд образи позавїшуванї тарельцї рїзної величини — много їх є особливо в прїкльїті — а подекуди і з паперу повироблюванї

¹⁾ доки; ²⁾ пївтора.

“пташки”, повкладані часом в скорупу яєць. Коло вікон з надвору висять віконниці, помальовані на темно, звичайно темно-зелено, в середині знов заслони з кольорового перкалю. Такі самі заслони висять і при дверех так комнатних, як прікльитних. При тамошнім підсоню заслони такі дуже практичні і потрібні. Коли в літі горячо, в комнаті замикає ся віконниці і спускає заслони, через що робить ся там приємний холод. В кожній такій гостинній кімнаті містить ся ще одна, дві лавки, стіл накритий з верха гарним, бавовняним, але власного виробу покривалом, званим „партком“, пара крісел і два високі ліжка, заложені перинами і подушками, поприкривані гарними простиралами. Дуже часто хати мальовані, рідше кімнатним малярем, частійше самими жонами. Кожда хата має від фронту (від подвіря) ганок; ганок той однакож не такий, як у нас, що звичайно вузенький, збудований просто головних, входових дверей, але тягне ся на цілу довжину хати і має свої власні двері в мурі, що виходять на улицу. Його звуть там: „коні“. „Коні“ також помальований, але лиш руками жон. На подвірю містять ся ще крім хати стайні, шопи, комора, пивниця і студня. Зо студень тих звичайно не пють воду, лиш напувають товар. Від улиці кожде обістя є відмуроване цеглами. В мурі стоїть лише одна брама для в'їзду возом, а друга мала для входу. Майже на кождім подвірю посажено кілька деревець, звичайно яблінок, грушок, морв або сливок. Садів в руських оселях є мало в Бачці, за те в Сримі є їх досить. Срим до недавна славив ся своїм вином; — від кількох літ винищила там, як і в цілій майже Угорщині, винниці фільоксера, а люди мусять тепер виховувати нові винниці, защеplenі на американській лозі; тепер славить ся він своїми сливками, великими, з малою кісточкою і незвичайно солодкими. Подекуди коло хат подибують ся також пасіки, але їх нема тільки, кілька могло би бути. Видно, що люди ще не випрактикували, що на пчолах можна добре заробити. За те займають ся там чим иньшим, чого в нас нема, а то шовківництвом.

Коли йдемо через тамошні села, відразу вдарить нас величезна маса морвових дерев. Всі улиці висаджені ними. Гадав би хто, що вони не мають практичної ціли. Але ні. Їх листем годують шовківниці. Найліпше можна то пізнати, коли прийдеш до села тоді, коли шовківниці в виді гусїниць пожерають велику масу листя маючи в короткім часі заснувати ся: всі дерева тоді обшморгані, ані одного листочка на них не побачиш!

Коло шовківниць захід не великий, а триває оден місяць і то тоді, коли нема великої праці в поли, бо перед самими жнивими. Кожий, хто хоче шовківниці годувати, зголошує ся до одного чи двох людей, що мають у себе шовківничі яєчка, побрані з фабрики. Там дістає їх звичайно тільки, що містить ся в наперсток. Приносить до дому і кладе їх на папір на столі. По якомусь часі, коли виколють ся гусінички, робить ся в хаті подра (полиці з лавками від підлоги аж до стелі) і кладе ся на них звичайно кукурудзянку, по тім розкладає ся гусінички в різні місця так, щоби вони мали досить вільного місця і починають їх годувати. З початку їдять вони мало листя; як ростуть, їдять що раз більше, колиж мають заснувати ся, тоді їдять найбільше. Головна отже робота коло гусіниць — шморгати листя і годувати їх. Коли заснують ся, робота з ними скінчена. Тоді везуть їх до фабрики, де відбирають і платять за них відповідно до ваги. Таким чином може собі не оден біднійший чоловік заробити легко коло 30 зр. Фабрика шовку є у Новім Саді. Вона виховує мотилів і роздає яєчка. Варто було би, щоби і в нас люди заняли ся тим. На се треба лишень теплої хати та морвових дерев.

Одно дуже прикро відчуває ся в Бачці — а то брак лісів. Куди глянеш там, не ввидиш нічого лиш поле і поле. Вправді люди зжили ся вже з тим; вони палють так добре соломю, як ми дровами. Соломю напалюють в зимі, щоби гріти ся; соломю напалюють на хліб і т. д. Віднійші, коли вийде їм солома, ходять по поли і микають коріня з кукурудзянки, сушать його і палють. І то навіть дуже вдоволені з такого палива! У нас приходить також до подібного, хоть колісь Галичина славила ся своїми лісами.

Господарку ведуть в Бачці не так примітивно як у нас; там кожда важнійша робота відбуває ся машинами; машиною сіють, машиною молотять, машиною лущать кукурудзу і т. д. Села всюди великі; на одно село припадає звичайно до вісім молотілень. Коли покінчуть ся жнива, виїздять машини на поля і стоять доти, доки все не помолотять. Наперед помолотять збіжжя біднійших людей, що чекають нового хліба, а особливо тих, що робили за сніп. Властитель чи властитель машини — бо машину купує там оден або спілка — молотять собі на останку. Головний продукт господарський в Бачці, то пшениця, звана там „жіто“ (наше жпто зве ся „раж“). Її сіють найбільше і коли

вона вродить ся, то вже рік добрий на урожай. Крім пшениці сіють досить вівса, ячменю (йарец) і кукурудзи. Жита (раж) сіють лиш дуже мало, а і то самі його не їдять лиш дають коньом. Дуже много сіють ще конопель, котрі жони потому в зимі прядуть на куделях, що мають колісчата, ногами впроваджувані в рух, — а як спрядуть, то самі на кроснах ткають. Полотно робють тоненьке і дуже біле. Дуже много уживають тепер до тканя бавовни, котру або перетикають з конопельними нитками, або і чисту вироблять. Взагалі видно у руських кольоністів Бачванських велику любов до краси, чистоти і порядку; се й відрізняє їх найбільше від карпатських Русинів. Може бути що тої любови набрали ся вони від Німців, а по части й від Мадярів, що також любють у всім чистоту і порядок. — Ярину садять таку як і в нас; мають однакож ще і дещо друге, чого у нас нема, пр. папріка, кавунн, мельони, тикви і т. др.

Як не мають лісів, так само не мають там і доброї води до питя. Воду тут чути землею, тому й не можна її пити. Тамошні Русини надолужують собі її за те вином. Вино дешеве, а многі мають свої винниці, тож і не жалують собі його. В останніх роках пють менше в наслідок винищення винниць, але все більше, як в нас не його хоть хто.

Замітне се, що наші поселенці беруть ся дуже радо до ремісла і торгівлі. Між ними суть руські кравці, шевці, ковалі, слюсарі, столярі, голярі, склепарі і другі. Русини сидять по коршмах, Русини торгують деревом, вином, мішаними товарами. Се добрий знак, бо реміслом і торгівлею стануть вони економічно сильні, а тоді й не так легко піде денаціоналізація. В Керестурі є навіть ремісниче товариство, до котрого належить велике число членів і хоч не давно заложене, то розвиває ся дуже красно. Належить тут також і се зазначити, що тепер заложене в Керестурі хор, котрий мав я нагоду почути і мушу сказати, що находять ся в ній дуже красні голоси, хоть відразу можна пізнати, що вони ще дуже мало вишколені. Хор мішаний і входять до нього: мужчини, жінчини, дівчата і діти.

Рогата худоба в Бачці належить до угорської раси, що визначає ся довгими рогами і білою мастію. Особливо воли мають величезні, довгі роги, як руки дорослого чоловіка. Коли вони красно позагинані, то справді дуже красно виглядають. У коров менші трохи роги, алеж все довші, як у наших волів. Крім рогатої худоби тримають Бачванські Русини ще коні, вівці

і свині. Коні великого росту, сильні і незвичайно красні. Таких коний у нас не тримає жаден мужик, хоч і як був би багатий. Заможнійші мають їх і по чотири парі; другі мають по дві, по одній. Хто має мало землі, той не тримає коний; лиш дуже рідко трапляє ся, що оден-другий годує коні і їздить ними по зарібках. Се й виплачує ся йому часто, а особливо в літі, коли треба много і возів і робітників. Сим відрізняють ся Бачванські Русини від наших; у нас не оден має два-три моріи землі і вже купує собі коні; розуміє ся, що коні ті відповідні до його заможности: добрий хлопець як ймив би коня попід сили, то певно перевернув би... Овець тримають значне число, але всі вони лиш білі. Дуже много годують свиний і то ані не в порівнанню з Галичанами. Є такі газди, що годують їх і по 100 штук, головню кукурудзою; коли свині вже товсті, тоді висилають їх просто желізницею до більшого міста і продають. Завозять їх також до Відня. Але й самі Русини консумують велике число свиний. Кождий заможнійший газда їсть що дня мясо, а паприкована солонина є неминуchoю перекускою. Пересічно потребує газда три свині на рік для свого ужитку, є і такі, що потребують їх більше, є такі, що меньше, а є й такі, що зовсім мяса не їдять, як і в нас, про що ще дальше буде мова. Найулюбленійшою потравою Бачванських Русинів є папригаш — покраяне на куски свиняче мясо, сильно напаприковане, що не звичлому до нього чоловікови аж рот розриває — та солонина, особливо припікувана в огни на рожні так, що горячий товщ з неї сипиває і капає на підставлений хліб.

Бачванські Русини люблять в загалі добре жити; відживлюють ся добре, а і від питя не відтягають ся. Піяків однаков в нашім значіню слова мало між ними надibaє ся. Наслідком доброго життя можна там побачити дуже много людей, котрих обем в двоє переходить обем пересічного Галицького Русина. Що до заможности поодиноких газдів, то дат не маю — там взагалі про всякі дати трудно — але загално сказавши, стан материяльний Русинів представляє ся добре. Газдівет, що коштують 5000 до 15000 можна в Бачці найти много. Не рідко можна найти і таких газдів, котрих майно виносить 50000 до 80000 зл. Але як всюди так і там не може обійти ся без бідних людей. Стан материяльний останніх представлявав ся ще ліпше перед чотирма роками, особливо в Керестурі: там була величезна толока (йараш), на котрій кождий міг пасти, що хотів. Маючи пасовиско міг і біднійший чоловік, що жив в комірнім, тримати собі скорше

корову, коня або який дріб, бо в кождім часі мав де того випустити. Перед чотирма роками розділено толоку між поодиноких ґаздів; при тім, хто мав хоть троха землі, дістав її ще й з толоки; хтож не мав нічо, жив в комірнім, той і з толоки нічо не дістав. Прийшло до того, що бідний не міг навіть курки тримати, бо не мала де вийти; зайде на чужу землю, виститель землі зламає і каже викупити її в себе. Через те прийшло страшно гірко жити бідним людям, особливо коли зважимо ще, що цілу зиму там нема майже жадного зарібку; коли отже хто не має свого хліба, а заробити не має де, приходять ся з голоду загинати. По сім зовсім будуть зрозумілі дальші тексти, в котрих розказує ся про нужду між бідними людьми. Не можна замовчати ту і сього, як заможні ґазди використовують там зарібників. Не говорю вже про се, що коли дають бідним у себе робити, то за дванайцятий сніп, а кукурудзу за четвертий шульок, але даючи їм у себе роботу, домагають ся ще й даремщини. Коли бідний хоче робити кукурудзу у заможного, мусить йому за „вигоду“ чотири дні безплатно робити і три золоті ще доплатити: коли хоче пшеницю косити, мусить знов зобов'язати ся два дні за дармо ґазді робити. Наслідком такого використання зарібників був сегорічний стрейк аграрний в полудневій Угорщині. Головними його моторами були сербські і мадярські соціялісти. Вони перші вказали на використання зарібників і завізвали їх до стрейку. Відголоси того стрейку появили ся також між Русинами, але лишень в Керестурі і то ось з якої причини.

Мадярський уряд як много видає на годівлю шовківниць, так само підпомагає управу рижу. В околицях, що мають близько много води, подавав він великі обшари землі людям, обізнаним з управою рижу на те, щоби його управлявали. Через Керестур переходить канал Франц Йосифа, що лучить канал Франца з Дунайом (в Новім Саді канал Франца лучить Тису з Дунайом). З нього дуже легко пускати воду реґулярно на поля засіяні рижом — риж росте в воді — а в потребі випускати її. Тож над ним лежить більше число ланів засіяних рижом. В Керестурі і близько Керестура є три такі лани. Кождий лан потрібує від весни до осені, відколи посіє ся риж, доки не збере ся, до 800 робітників денно. Всі бідні люди йшли отже на рижове поле на роботу так з Керестура, як і з сусідніх сіл. Колижбо платню там дуже лиху давали, хоч робота коло рижу

не дуже приємна, бо цілий день мусить чоловік як жаба хляпати ся по воді і то без огляду на те, яке повітре на дворі. Робітники, чи то робітницї, бо коло рижу працюють майже виключно жінщини, поучені соціялістами постановили зажадати підвисшеня платні, а в разі відмови почати стрейк. Як подумали, так зробили. Підвисшеня платні відмовлено їм, вони почали стрейк. Стрейк був би повів ся зовсім добре, коли би не те, що многі робітницї показали ся не солідарними і вийшли на роботу. Були то майже самі заможнійші робітницї, що не маючи в дома пильної роботи, повиходили на лан робити, аби собі заробити гроший, та покупувати красне платя. Вони не робили на житя, тож їм виставала кожда платня, навіть мала; котріж мусїли робити і на платя, і на житя, тим очевидно було платні за мало. Робота отже хоть поволїйше, йшла дальше; робітницї мусїли вернути до роботи без підвисшеня платні, а лише те одно вимогли на властителю, що місто двонедільної виплати, почав їм виплачувати гроші що тижня. Щобиж стрейк бїльше не повторював ся, заведено роботу гуртом на поли. Визначено, що за таку а таку часть землі з рижом заплатить ся тїлько а тїлько, коли буде оброблений, а робітницї, що будуть там робити, подїлять ся зиском. Подїл такий був би добрий, коли би знов не штучки. Богатїйші зарібницї повибирали зараз у себе, що котра мала, яйця, масло, курн і удали ся з ними до наставників над роботою. Сї діставши хабаря придїлили тим, що їх обдарували, такі части поля, коло котрих було менше, а другим коло котрих було бїльше роботи. По сїм вийшло так: богатші менше робили, а дістали бїльшу платню, бо могли бїльше землі в рівнім часї обробити; бідні, що не поприносили хабарів, робили бїльше, а плату дістали меншу. І знов остало ся по давному: економічно сильнїйші використовують економічно слабших і на дальше.

Друга проба стрейку відбула ся при громадськїм домі. В Керестурї будують новий громадський дім, де має містити ся канцелярія, мешкати писар і т. д. Будову взяв на себе якийсь чужий майстер не Русин і спровадив з собою чужих робітників. Керестурцї візвали чужих, щоб зажадали підвисшеня платні, аби не робили їм конкуренції працюючи за меншу від них плату. Тоті не схотїли. Тодї Керестурцї змусили майстра відпустити чужих робітників, а прийняти їх і заплатити тїлько, кїлько вони бажали. Бути може, що сильний соціялістичний рух, який тепер проявив ся в полудневїй Угорщинї, положить конець визискуваню зарібників і штучкам, які при тїм діють ся.

Для ілюстрації життя наших руських бідаків в Бачці, наводжу ту оповідання записані на місци з уст таких же зарібників; перше записане в Коцурі, всі иньші в Керестурі.

1. Здирства над бідними.

У нас у Бач-Бодрогу вармеды¹⁾ барз нас пріціскайу пано́ве. Мі худобні людзе, хторі ньи ма́ме ве́льо же́мі, мі барс це́шко жийіме, а то́гі бога́ті га́здо́ве, тім барз до́бре у ньишкай-ших²⁾ ро́кох; бо мі худобні му́шіме у га́здох ро́біц, му́шіме од ных брац кукури́цу зо штварто́го і му́шіме йім і одра́бйац два́ трі дны́, цо на́м да́лы з рісу ко́шіц з двана́сто́го і му́шіме йім тла́чіц³⁾ і пово́жіц до бра́дла⁴⁾, Йист і та́кі, цо ве́жме худобні ро́біц га́здо́ві о сво́йім ко́сту⁵⁾; йист і та́кі, цо йіх га́зда ко́стіра⁶⁾. Мі, цо робе́лы у ро́ку е́зер⁷⁾ осем сто дзеведзе́нат седмо́го, нас га́зда ко́стірал, до́к сме у ньо́го робе́лы. Ка́жді дзе́нь сме ма́лы пальні́к⁸⁾ ве́льо раз да́л нам і віна і до́бре нас віпла́цел. Йист і та́кі найве́цей, цо ше судзе́лы у солга́бірова⁹⁾, цо йім ньи́сце дац те́льо, йак пойидна́лы¹⁰⁾. Хторі худобні¹¹⁾ ма тройо́ штве́ро дзе́ці, тот се́гінь¹²⁾ ньи́ма хлы́ба а́ны до крачу́на¹³⁾ го́ч бі ро́бел ка́жді дзе́нь. Йист, цо по́йду на сала́ші¹⁴⁾, ро́к два кид уж віслужа, хлы́ба ньи ма́йу. Пра́ўда, хторі ньи́ма жем, а́ны хіжу, а́ны кра́ль од ньо́го ньи пі́та¹⁵⁾ ньи́яку пла́цу, лым йи́дно піта́йу: ка́мэну дра́гу. Мо́же буц то кра́ль а́ны ньи зна за́ то. Мі а́ны ньи ма́ме ка́мэну дра́гу; ту от ка́ждо́го піта́йу, же му́ші пла́ціц го́ч йа́кі худобні. Мі ше уш туже́лы¹⁶⁾ і поно́совальні¹⁷⁾ і гваре́лы́сме, же ньи да́ме, а валалці¹⁸⁾ по́шлы е́зеквэ́нта і по́бе́ре од нас загла́ўкі¹⁹⁾ лы́бо пері́ну. Во́ні ньи дзба́йу го́ч худобна́ же́на пла́че і на́ріка, йім то а́ны ньи брі́та²⁰⁾, лым прі́дзе е́зеквэ́нт до хі́жі з йи́днім ешкў́том²¹⁾ і йи́ден кішбіроў²²⁾ і йи́ден польі́цай. Е́зеквэ́нт скрі́чі: Бе́рце пері́ну а кішбіроў му́ші брац, бо вон слў́га, му́ші па́на сво́йо́го слў́хац. А же́на пла́че, ру́кі ла́ме, же за да́рмо му́ші пла́ціц; худобно́му ньи тре́ба ка́мэну дра́гу, бо кид і́дзе на ро́боту, та ньи́ сце і́сц по ка́мэ́нью,

1) комітаті; 2) нинішних; 3) молотити; 4) стирти; 5) на своїй їді; пор. нім. Kost; 6) дає їсти; 7) тисяч; 8) горівки; 9) судії; 10) згодили ся; 11) бідний; 12) сарака-бідака; 13) різдва; 14) в Галичині: на фільварок; 15) домагає ся; 16) жалували; 17) скаржити; 18) радні; 19) подушки; 20) жура; 21) радним; 22) присяжним.

альи по жемі, бо бі бочкорі подрал. Кит прідзе йишень, почнѹ брац попом, почнѹ брац дзійаківі, маістром¹⁾ і льўдзе худобніи нѹ майу откаль²⁾, да дайу жита³⁾, кит самі житного хльба нѹ йидза аны ў лѹице, кид робѹа. А у жимі нѹма до пѣца, нѹма капусті, нѹма аны кромплѹ⁴⁾. А дзѣці то нѹ знайу, жѣ то нѹит. Плачу і пѣтайу, а то барз брѣтко, кид уж дзійак льѹбо панѡцец нѹи енѣдѹйу⁵⁾ худобному чловекові. Ешчі йист старі і нѹи мѹже зарѡбѣц сѣбе, а панѡцец пошлѹи еізекевѣнта, най бѡре, цѹ найдзе ў нѹго. Еізекевѣнт за пенѹйжѹи пойдзе, альи цѹ гутѡрѹа⁶⁾ тѡтѹи худобніи льўдзе? Чловек на робѡтѹи, а жѣна з дзѣцмѹи дѡма, нѹма йим хтѡ зѡмльиц, да ше гѡ льѹим хльба найидза. А панѡцец пѣта свѡйо: кид нѹи даш жѣто, йа кукурѣцу/нѹи сѣем. Кит кукурѣцу мѹи даш, дай мѹи двѹа рас тѣльѡ йак жѣта, бо їншак нѹи прѣмем. Вѣльѡ льўдзе лайу⁷⁾, прекльїнайу панѡца, жѣбі то нѹи мушѣло буц. І панѡцец мѹже вѣдзѣц і знац, же хтѡ мѹже йѡму дац, льѹбо нѹи мѹже. Йист і тѹкі вѣльѡ пѹрі, цѹ Рѹсїн ўжал рѣмо-католичку і рѣмскѹи панѡцец пѣта от свѡйниѹи полпѹрі, а рѹскѹи пѣта цѹальи, жѣбі плацѣл, йак Рѹсїн плацѣ, кид ма жѣну рѹску. Нѹи сѣе енѣдѡвац, тот чловек, хтѡрѹи ма католичку, мѹшѹи плацѣц, двѡх панѡцох і двѡх дзѣйѹакох. Пѣтайу од нѹѡго цѹлу плацу і до школі. Вон кит порахѹйи шѣцко, цѹ ма плацѣц, нѹи гѡдзен гѡч дѡраз ўмре. Кїт ше нѹи змѣлѹи нѹихтѡ нат худобнѣм чловеком, так цѣшко жѣц ў нас же бѹржей нѹимож. Вѣльѡ льўдзе йист, цѹ малѹи дацѡ, а тѣраз нѹи майу нѹиц. Ешчі і тѣраз од нѹих пѣтайу, нѹи енѣдѹйу док льѹим на сѣбе ма остѹтнѹи свѡйо шмѹтѹи. Нѹи дѣбал бѹи, гѡч бѹи му ўжалѹи жѣну і дзѣцѹи.

2. Пѣснѹи про подѣл толоки.

а.

А кид у Купѹре йѹараш померѹлі,
Смѹтно йїх дзѣйѹчатка дѡраз зашпѣвалѹи.
Кид у Кирѣстѹре йѹараш померѹйу,
Дѡрас кѡнѹи, крѹвѹи, льўдзе попредѹйу.
Нѹи прѹйме мѹи, льўдзе, нѹи прѹйме салѹшѹи,
Бѡ нас кѹжда хмѹра ўше дѡму отпѹлѹшѹи.
Цѹ йа мѹчнѹи ѡрал і наскѹлѹал, скѡшел і загрѹбал,
А Ілѹйа прѣшѡл та воз вѣтром забрал.
Дѹе же вѹи, рѣгрѹтѹи, шѣцкѹи ше збѣрайѣце,

1) учителям; 2) звѣдки; 3) пшеницѹи; 4) бараболѹи; 5) попускають; 6) кажутѹи; 7) кленутѹи; 8) толоку.

Та ві нам тіх панох гётка отпорайце.
 Набёрце регрўті цеглі до рукавох,
 Війце енджельірох¹⁾, бійце поверх главох.
 Уш пред нашу краву бўду празні йашлѣа;
 Нѣи прѣдаш ті, жѣно, нѣгда вѣцей мѣсла.
 Віжѣнь штірі швіні до пўстей дольіні:
 Нѣи пайиш ше, жѣно, воз дзѣцмі сланьіні²⁾.
 Кріча жѣні, кріча, барс су погнѣвані,
 Же чом енджельіре йѣраш помералі.

б.

Ві худобні жѣні, чомсеце так плакалі,
 Кид нам енджельіре йѣраш помералі?
 Ві худобні жѣні, ві мірні будзѣце,
 Гўскі на наш йѣраш гоныц нѣи будзѣце.
 Худобні мацѣрі гóрко заплакалі:
 Штірі лѣйбо пейц худобні мацѣрі дзѣўкі одаваме,
 Дзѣ же мі вежнѣіме пірѣа до періні?
 Газдѣнѣа мўдро гутóрі:
 Ўсїп свóйий дзѣўкі плѣйві до періні!
 Ша вóна ше вішпі, кит прїдає з наднѣіці³⁾.
 Худобні мацѣрі, цо рóбіц будзѣме?
 Оздаль⁴⁾ зо свóйїма худобнїма дзѣцмі од гладу помрѣме?
 Нѣи дайу нам пўшчіц краву до йѣрашу;
 Нем сабат⁵⁾ нам пўшчіц да нам гўскі пашу;
 Гўскі залогўйу⁶⁾ худобнїм мацѣром.
 Кит худобна мац гўскі нѣи отїлаці,
 Прїдзѣ йїй егѣэквент, станьї йїй гу дзвѣром.

в.

Стáрі Пáлко⁷⁾ і Гаргáїї
 Вóні йѣраш помералі.
 А тот Пўлькаш стáрі, шіві,
 З йѣрашом ше чом нѣи змірі?
 Плáньчак Фѣрко, сўшет Бóчді,
 До Зомбóра⁸⁾ ў йїдно пóшли.
 Пóшли вóні до вармѣды⁹⁾:
 Пáньї, пáньї, цо чекає,
 Же нам йѣраш нѣи мерáце?
 А тот йїх пан бїстатўйї,
 Ёзер стрїбла віпїтўйї.
 Прїшли вóні до Зомборá,

¹⁾ інжинїрїв; ²⁾ найулюбленїйша їца Бачванських Русинів — то соловина з хлїбом припїкана на огни, або і паприкована; ³⁾ з поденьщини; ⁴⁾ хиба; ⁵⁾ не можна; ⁶⁾ заганяють; ⁷⁾ Павло Віславський, гавда; ⁸⁾ Зомбор — голов. місто Бач Бодрогу; там є окружний суд; ⁹⁾ управа повітова.

Пішли просто до бірова.
 Біроў-газда! добре будзе?
 Будзе йа́раш померáні,
 Ёзер стрібла зактева́лі!
 Біроў на́ то отве́да:
 Бу́л ту ўчэра солгабіроў,
 Пі́тал ше, дзе же біроў.
 По́слал по́ нас кішбірова,
 Будзе йа́раш наш óздаль Бо́г да.
 То га́здо́ве ну́жду ма́лі,
 Йа́гбі йа́раш цо найскóрей померáлі..
 Уш прівéдлі енджелы́ра,
 Да йі́м жем покласі́ра:
 Та най те́рас худо́пшчы́на¹⁾
 Зов нас шпі́ва.

3. Як стало тяжко жити бідним по розділі толоки.

Трі шті́рі ро́кі так ше у Киресту́рі ста́ло: бу́ло худóбі²⁾ досц, ве́цей н́ьн треба́ло; а од киді йа́раш га́здо́ве змерáлі, та худóбу до ну́жді до брі́гі аж те́раз нагна́лі: Бо худóбні члòвек най н́ьн трі́ма кра́ву; худóбней ма́цэрі дзе́ці за млы́ко н́ьн зна́ю; худóбна ма́ц і óцэц кит сцу ўдэ́лыц свòйім дзе́цом ме́ска або сланы́ні, му́ша ше оста́рац, йа́кбі цешко да́йдзе у га́зді одробéлі. Га́зда отве́да пі́шно худобно́му: Пішлы́ дзе́ці служы́ц аж до Вараді́на, н́ьн му́шіш йі́х ра́ныц³⁾, та ці ме́ньша брі́га. Йист худóбні льу́дзе, цо ше худóбні вола́ю, по два дн́ьі, по трі́ дн́ьі дзе́цом хлы́ба н́ьн ма́ю; кит ше прі́трафі за́дїждже́на хвільа⁴⁾, н́ьн ма́ю дзе́ці хлы́ба лым хтòре се́бе на дра́же од га́здоўскі́х дзе́цох пі́та. Пі́йдзе худобна́-ма́ц до га́зді ше мо́длыц: Да́йце мі, да́йце го лым да́кус крòмплы́, най дзе́ці накармі́м, прідзем вам одрòбіц. Га́зді́нѡ отве́да: чі́ дам, чі́ н́ьн дам, бо мі́ шві́ны ма́ме та і крòмплы́ подава́ме. Худобна́-ма́ц барс ше росплака́ла: а ві́ шві́ном крòмплы́ лым отрі́му́йце, а йа́ дзе́шец льы́бо ве́цей ро́кі шві́нѡ н́ьн закла́ла, кра́ву н́ьн до́йїла, мо́йа дзі́ўка найста́рша штерна́ц ро́чна у мо́йїй худóбней, у жедля́рскей⁵⁾ хі́жі, млы́ко а́ны н́ьн відзе́ла, а́ны свòйю мла́де ўста́ прі́ мн́ьї н́ьн змасце́ла. Прідземе з надны́ці, та ше огляда́ме, кукурі́чні хлы́бік з во́ду полыва́ме. Йак ше навечера́ме, та спа́ц полы́га́ме, бо га́зда нака́зал, да барз до́днѡ на надны́цу понаглы́ме,

1) бідаки; 2) бідноті; 3) годувати; 4) слота; 5) комірницькій.

од двох, от трох гóдзін худóба ставáме, до óсем, до дзéвец вечáра робíме. Кит прíдзе вíплацáнка¹⁾ богáті дзéўкі крíча: мí, пáньи, а льíбо íшпáньи, мí вам за пол плáці тўньше рóбіц прíдзéме; а худóбні дзéўкі і зоз мацéráмі нáзaд дóму попрíхóдзa, бо богáті дзéўкі на наднýцу хóдзa, а худóбні і жедльáрскі (цo ньи майу свóйу хíжу) дзéўкі дóма нýч роботі ньи майу; там дзе шéдзa пот кíрiйу²⁾, áньи фалáтка³⁾ жéмі ньи мáйу, жéбі дáцo сaдзéлі, а льíбо опльiлi. Цо же тéді ужiвaц майу? Альи йiм так трéбa, лым кукурiчнóго хлiбa, бо го гáздa ньи санўйи⁴⁾, áньи му нýч ньи́дa. Йист тáкі оцóвe і тáкі мацéri, мýшa хóдзiц бóсi і o твáрдeй жiмi.

4. Поділ толоки і скривдженя бідних.

Бул Кирестýрскi йáраш вéлькi, рóбтворенi, дзе мóгли пасц трi éзрi стáтку рогатóго, а мóгли пасц до пейц сто áбо і вéцeй кóньи. Пўшчaл гáздa, кéльo сцeл, пўшчaл і худóбні, кéльo мaл, бо у худóбнóго шe ньи нaхoдзéлo вéцeй, йiдeн пóдлi кoнь і йiднa мáлa крáвa; то худóбнiм бá-apз бýлo дóбрe і льiхкo, бо дoчe-кáлa худóбнa мaц зo свoйiмa дзéцми крáвy вéчaр з вéлькy рaдóцeцy. Прiнýслa йiм крáвa мльiкa, то шe йiм лyбéлo, бо шe дóбрe нaвeчeрáлi. Пóшoл худóбнi óцeц нa йáраш пo свóйoгo кó-нъa, прiвэзoл го дóмy, ўжaл мeх c кукурiцy áбо з йáрцoм⁵⁾, пóшoл до сyвáчy⁶⁾ (мльiнýцi), зóмльил, прiшoл дóмy, oдвэзoл кóньa нa йáраш нa пáшy; жéнa нaпéклa хлiбa, а мльiкa мáлi, вiдзéлo шe йiм жe сy бapз богáтi; льиxчéйшe бýлo дáкyс зapó-бiц i кyпéлi швiнý, дáкyс yкapмéлi, мáлi пóкyс i мéсa. Дáкyс пeнýжi зapóбéлi, цo oтплaцéлi кiрiйy; дáкyс пeнýжi зapóбéлi, кýпeл óцeц шiцкiм дзéцoм пo дaйáкий жiмýшный шмáткi⁷⁾; ньи пoнoсoвáлa шe худóбa, бо шe йiм вiдзéлo дóбрe. Йáк шe йiм тéрac стáлo пpeд двóмa льiбo трóмa рoкáми? Кид богáтi гáздa зaвiдзeл худóбнóмy члoвéкy, жe вoн мa свoйбoгo кóньa, тa сéбe нá-нъiм змéльи i oднýшe шe нa кóчy зo свoйiмa дзéцми нa пóльo, тa йи ньи yмopéни; пoсклáдa свóйo ствáрi зoc кóчa, тa зo жéнy рóбi, a дзéцi кóньa пáшy нa opсaцкeй⁸⁾ дрáгi, áбо нa йa-рáшy. Пoчáлi шe гáздoвe сxóдзiц до вapóскoгo дóмy, дзeнь зá днъoм, дoг ньи нaўлaдáлi, дa шe йáраш пoмéрa, бо i худóбa,

¹⁾ виплата; ²⁾ в комірнім; ³⁾ кусника; ⁴⁾ жалус; ⁵⁾ ячменем;
⁶⁾ млина, де меле ся кіньми; ⁷⁾ одержині; ⁸⁾ краєвій.

і воні ше сходзєлі, да ше й́араш нѣ мєра, бо і наші дзєці сцу мєса і мльїка і нам трєба гўскі, і нашім дзєцом трєба пірїа до перїні. Стало йїден рок, стало; нѣ мógлї газдóвє цєрпїц, же худóбні трїма́йу гўскі і кóннї і крáві. Зїшли ше вєцєй і вєцєй раз, док ше тєльо напісáлі, цо премóглї худóбу. Ходзєлі до Зомбóра, ходзєлі до Кўлі, прїшол тот час, же газдóвє достáлі прáво, же мóжу й́араш помєрац, та і ўжац. Вїбубновáно у Кирестўре, же ше й́араш змєра, кóму ше нѣ льўбі най тўжі¹⁾ до пáньства; а худóбні члóвек нѣ мóже до пáньства тўжіц, кид нѣма нѣч, бо хтóрі ма свóйу хїжу, тóму кўшчїк й́арáшу оддзєльа, а хтóрі члóвек нѣма хїжу, а ма пєцєро або седмєро а найвєцєй і дзєвєцєро дзєці, тот нѣ мóже уш тєраз нѣч, льїм пóйдзє на вáлал та ше пїта бїровóві, льїбо панóві ноўтарушóві²⁾: чї то пáньї наїсцє³⁾ й́араш змєра́йу? На то отповєда бїроў, áбо пан ноўтаруш: наїсцє померáйу. Тот худóбні члóвек плáчє у варóскім дóму: та цо же й́а бўдзєм тєраз рóбіц? Дзє же пўшчїм кóньа і крáву і гўскі? Уўйáшцє до хльїва, та будзєцє кáрміц. На то отповєда худóбні члóвек с плáчом: Пáньї і вї бїроў гáздо! й́а крáву уўйáжєм до хльїва хто же йїй да йїсц, кид й́а пóйдзєм на свóйїм худóбнім конькóві на пóльо, а мнѣ нѣ шльїбóдно кóньа пўшцєц нѣгдзє да пáшє? Прїўйáжєм і кóньа, та го відзїм, же прї кóчу глáднї стóйї, а льїм му дам дайáкий слáмі та і вóді. Альї крáва дóма нѣ мóже стац, бо йїй нѣ да нѣхто нѣч. Альї їшчє крáва бўдзє стац глáдна, бо йї уўйáзáна, альї гўскі нѣ уўйáжєм, бо нѣ-мош поўйáзaц; нѣ запрєм до хльїва, бо хльїў нѣмам а гáзда мї нѣ да. На то отповєда́йу газдóвє цо су, й́ак аўшўзі⁴⁾: трїма́йцє сєбє гўскі на двóрє. На то отповєда худóбні члóвек, альї уж барс плáчє: нѣ мóжєм на двóрє гускі трїмац, бо гáзда нѣ сцє на двор гўскі, кит пўшчїм на дрáгу, та пóйду на й́араш, вєжнѣцє йїх до залóгу. На то отповєда́йу газдóвє: А тї гўскі прєдай, óдлож пєнѣйжї до кїшєнѣ, бўдзєш мїрні. Так худóбні мушєлі потамáнѣц (попрєдац) свóйо крáві, свóйо гўскі, бо нѣ майу дзє пасц. А богáтї гáзда ма трї-штїрі крáві, трáфі ше, же і óсєм, богáта гáздїнѣа ма дзєшєц, двáцєц гўскі, трáфі ше, же і пєйдзєшат. Кит прєпáтрї худóба, гáздóві барз льїхкко, а худóба днѣйшка так стóйї й́ак вóлі у свóйїх й́армох, кид найцєшшє по блáцє кóго цага́йу. Днѣйшка худóбні члóвек нѣ шмє пўшцєц кóньа áнѣ на орсáцку дрáгу, а гáзда штїрацєц-пєйдзєшат óўці вїжєнѣ, та йїх оптрїмўйї прєс цалу

1) скаржить; 2) писарови; 3) справді; 4) радні.

йар по орсацкіх драгох. Цо ма тэрас худобні члówek рóбіц? Ный да му гáзда робóтi, порóбi себе i сам; мýшi худобні тэрас лым кра́днуц. Богáтi ма́йстор ма свóйо прáво, же хýдобні ма́йстор ный мóже рóбіц, до́г ный бýдзе от себе хáсен пла́цiц. Худобні музика́нтi ный мóжу пóйсец грац, пёрше мýша од гýшльох¹⁾ хáсен пла́цiц. Та тэрас худобна стра́на ный мóже ный́дзе ныйч; а гáздóве пойидна́лі енджелы́ра, прiшол енджелы́р, по́шол з двóма гáзда́ми, распáтрел йáраш i покласiрал, у хтóрiм кра́йу лы́ппшi, у хтóрiм кра́йу подлы́йшi. Бул відáтi рóсказ з вароского дóму, на хтóрого гáзду до́йдзе шор, чi двáצעц, а лы́бо пейдзэшат гáздóве, жебi вiшлi вóнка, кóтрi тóго днѣя йáраш прiйáлi. На дрýгi дзень заш бýло так відáно, кiльо бýлi одредзéни, жебi вiшлi вóнка, жебi свóй йáраш от енджелы́ра прiйáлi. А йáраш бул роздзельiнi на два клáсi. Йак уш бýло гóтóве, кáждi гáзда свóй йáраш прiйал; трафéло ше тáке, же пойiден гáзда, цо бул мóже буц ўладныйшi, прiйал обiдва клáсi дóбрi свóйóго йáраша; а бýло тáкi гáзда, цо прiйал обiдва клáсi пóдлi; а тóтi лýдзе, цо лым сáмi хiжi ма́йу i тóтi пóкус йáрашу достáлi, áльи то досц пóдлi, бо тóтi уж бáржей гý худóбi прiпадáйу. Поорáлi гáздóве йáрашi, пошáлi конóпу, посадзéлi вiнны́цi i наохабйáлi себе за пáшкоў²⁾. Оха́бел себе i тот худобныйшi кýшчiк йáрашу за пáшкоў. Пýшчел гáзда свóйо вóлi i тóт му вiпáслi. Хтóрi худобныйшi, ный мóже з ныйшчiм ўлáдац. Тэрас худóбi барз ныйпрáво, бо вéльо тáкi йист оцóве i мацэ́рi, цо двох лы́бо трох а i шти́рох катона́цох³⁾ царóвi ховáйу, áльи йáрашу áньi тэ́льо йаг iйiдна рýка ный ма́йу. I так отповедáйу: Чом же то, же нам ный шлыбóдно худобнiм кра́ву трiмац i на гáздоў йáраш на пáшу пýшчiц, а шлыбóдно нам, кит прiдзе копáчка⁴⁾, áбо косiтба, сiна царóвi за катóну дац? На то отповедáйу i вéцей гáздóве: Одмэны́ц го трéба, та ный бýдзе слýжiц. Хтóрi гáзда ўлáднi, прáвi мóлбу⁵⁾, та йóго сiн пóйдзе за катóну лым нá-два мешáцi. А хтóрi óцец худобнi, ма двох сiнох, йиднóго за дрýгiм, iшче йiден ный прiшол дóму, ўж дрýгi прiйáтi. Тот пйáтого áбо осмóго октобэ́ра руку́йи, а стáршi сiн петна́стого, áбо двацэтóго прiдзе дóму. Шiцко то гáздóвaньи тóго худобнóго óца; йа́гбi му бýло тому худобнóму оцóвi барэ прáво, кид бi му лым тэ́льо йáрашу удзельи́лi, цóбi с тiма свóйiма сiна́ми, áбо мóже буц дзiўчáта тот óцец ма iшче i трi дóма, та бi вон с тiма дзéцмi себе спрáвел на тiм мáлiм йáрашу дайáку хiшку i прiоцрáвелбi себе йiден мáлi двор, тáбi

1) скрипок; 2) пасовиско; 3) вояків; 4) сапая; 5) робить просьбу.

себе там до того малого двора опр́авел йїдно ма́ле ме́сто, да́цо бі себе там поса́дзел дай́аку жельи́ня́ву¹⁾ потре́бну зайї́дно. І пріо́правел бі себе дру́ге ме́сто та́ке ма́ле, а бу́ло бі му барз ве́льке і мі́ле. Там бі му бу́лі запе́рті й́ого худо́бні трі-шті́рі гу́скі, бо то йист і худо́бна, а уш ста́ра мац, та́бі то́ті гу́скі у тім ма́лім дво́ре віхова́ла, дзе там да́кус жельи́ного дай́акей тра́ви на дра́гі узбе́ра́ла, так бі йий бу́ло тот свой дро́біск на тім сво́йім ма́лім дво́ре мі́ло і льи́хко опхо́дзи́ц, йак і тот бога́ті га́зда або га́зди́ня свой ньи́чита́ні²⁾ дро́біск або гу́скі на сво́йім ве́лькім сала́шу або на сво́йім ве́лькім йа́рашу опхо́дзу́йи. Досц ма́ла то́та ствар, а барз бі худо́бі бу́ла хасно́віта, же́бі ше так ньи трапе́лі, бо уж і так худо́ба вігва́рйа: чом нас так барз ве́льо худо́бніх Бох трі́ма, кид ньи мо́жеме мац за сво́йо дзе́ці ньи льи́м кра́ву або шві́нбу, а́льи і́шче а́ньи гу́ску, цо йи так барс потре́бна ка́ждей маце́рі, хто́ра хова і́ля льу́цкіх сі́нох дзе́ці; бо і́шче і так ме́дзі худо́бу прітрафе́но, же хова о́цец і мац тро́х, шті́рох сі́нох, та су ши́цкі ца́рові слуго́ве; а́льи тот худо́бні о́цец і то́та худо́бна мац, цо ма шті́рі або пейц дзі́ўкі, са́мі дзі́ўкі, то́та мац найча́шше укрі́ўдзе́на, у ши́цкім шве́це себе трі́ма за найве́кшу ну́жду, бо так с пла́чом ві́пове: До́бре то́му худо́бному оц́ові і маце́рі, же ма са́міх хло́пцох, та му йїх го' льи' да́кус цар ра́ньи, а мі та́кі худо́бні, шті́рі або пейц дзі́ўкі віхова́ме, та ше то́ті раху́йу, же су і́ля льу́цкіх льу́дзох. Та те́рас то́та худо́бна мац цо ро́бі од жа́льу, кид йий ньи шльи́бо́дзі општі́на³⁾ да трі́ма гу́ску? А га́зда, дзе сто́йї пот кі́рйу, та йий ньи шльи́бо́дзі да трі́ма ку́ру; цо то́та мац бу́дзе йисц? Кид бі то те́рас предві́дзал йї́ден мі́лості́ві і ўла́дні пан, йа́тбі мо́гол у сво́йий му́дрей і мі́лості́вей гла́ві пороздумо́вац, йак то́та худо́бна мац то́ті пейц дзі́ўкі ма віхова́ц, пріобльи́чи́ц і прі́дац за льу́цкіх сі́нох зо шмата́мі да́йак. Да́йак бо гоч ньи бу́ду тот о́цец і мац льи́м раз на́ дзе́нь кус хльи́ба йисц, та шма́ткі тім дзі́ўкам о́старайу, а́льи пі́рйа гоч бі льи́м с ку́рох назбе́рац е́цела, то ньи мо́же кид йий жа́дну трі́мац ньи да́йу. Йист та́кі ста́рі, худо́бні о́цове і маце́рі, цо ма́йу блы́ско пей́дзешат ро́кі; ньи дзе́балі бі у сво́йім ве́лькім худо́пству, так йа́ўно ві́пове́дза, ба́рем да нас позабі́вайу, йак ма́лі бі нас так тра́піц. Ньит цо йисц, ньит йа́г заро́біц, а дра́га хі́жа пот кі́рйу, а хі́жу мац му́ші, бо ньи мо́жі под го́лім ньи́бом през жи́му опста́вац. Йист та́кі худо́бні, кид йа́ну́ар, уж ны́чого ньи ма́йу, льи́м себе по́йдзо

1) огородину, ярину; 2) несчислений; 3) громада.

упітац тэльо сламі раз до тіжня, цо се́бе упече хльі́ба. Досц то худобі, кид раз на ті́дзен огрэ́йи свóйо дзе́ці у хі́жі, кит хльі́ба упече. А за чі́жмі а́бо за папúчі а́ны най н́и дúма, бо н́йма, а́ны й́іх н́и мо́же мац, бо за то от ші́цко́го хльі́ба то пе́рше му́ші буц. О йак це́шко на ті́м шве́це худобно́му за та́ку це́шку робóту, кид льі́дво ма хльі́ба за свóйо дзе́ці. А́ны то н́и о́писа́нн, а́ны н́и мош о́писац, йа́ка худо́ба уте́рхована¹⁾. І́шче да́цо і́у то́му зос кра́ткі́м сло́вом ві́поносова́не. Кит пре-па́трі й́йде́н ласка́ві і барз му́дрі пан, до́рас ші́цко мо́жу преу-ві́дзіц і по́знац по ті́м сло́ву, кид бў́дзе ві́твердзе́не, кит худобні чло́век, бо ше і так тра́фі у худобно́го чло́века, же н́ыве́ста по родзе́ла, а й́йи шве́кра; о ф́рішке ў́реме поро́дзіц ма; а кид н́и й́и н́ычо́го, льі́м с куку́ріці хльі́ба, а це́шко заробё́ного, то худобі й́и поносо́ва́ннн.

5. Відносини між богатыми і бідными.

По́шла Киресту́рска худóба до Сенто́маша (там Сербі і Ма-дья́ри) пі́тац на штва́рте ко́пац²⁾ куку́ріцу, бо і до те́рас на штва́рте куку́ріцу ко́палі. І́шче і од ла́нца худобні чло́век га́здо́ві запла́ціц му́шел трі фо́рінті і на штва́рте му о́ко́пал. Заслу́жэні то худобно́го чло́века хльі́н; до́і на́-йар запла́ці бога́то́му трі фо́рінті і ко́пе-му куку́ріцу перші́-раз до тіжня, а о су́хім хльі́бе. А дру́гі рас ко́пе за два ті́жнн о су́хім хльі́бе. По́йдзе же́на зос дзе́цмі по те́й куку́ріці, то́ту желы́ну куку́ріцу, цо на́претаргова́лі³⁾, та дзе́ці збе́ра́йу зо свóйу маце́ру: йа́і уж на-збе́ра́йу, а мац то́ту куку́ріцу худобна ве́жнн на хрі́бет, н́йше га́зді́нн і́у сала́шу віста́та⁴⁾, умо́рэна, та се́бе так дúма: од́ны́шем, гоч мі так це́шко, о́здаль мі га́зді́нн да го льі́м серва́ткі, бу-дзе́ме ма́чац хльі́ба. Кид й́йи га́зді́нн да, од́ны́ше свóйі́м дзе́цом, йак сла́тко по́ййдза! А ве́цей рас ше тра́фі, же й́ім га́зді́нн за то́ту куку́ріцу а́ны н́ыч н́ы́да, льі́м отпо́ве: Вісі́пце там на гро́маду! Те́ді худобна мац і́дзе смúтно, огля́да ше на га́зді́нну, чом мі н́ыч н́ы́да? Льі́хко га́зді́нн, во́на н́ы́зна, йа́кі сме барз гла́дні; льі́хко га́зді́ні, н́ы́да нам серва́тку, бо ма ве́льо шві́нн. Те́рас то́го ро́ку худобі ку́шчік льі́хче́йше, же Сенто-ма́скі сі́ціялі́сті та́кі ро́сказ да́лі, же н́и шлы́бóдно, да худóба га́здо́ві од ла́нца трі фо́рінті пла́ці і же н́и шлы́бóдно, да на

1) притиснена, бідна; 2) сапати; 3) намікали; 4) змучена.

штв́арте ко́пу. Кид н́и вельо с Киресту́ра до Сентома́шу пойсе́
мо́жу, льим тот пойсе́ мо́же, цо ма дайакóго ко́нѣ, та по́ложі
на́-коч хльип і сво́йо га́ндрі¹⁾), а сам і воз дзе́цмі іду ко́ло ко́ча
пе́шо. А то Сенто́маш от Киресту́ра досе́ дальі́ко. Ідзе о́цц
і-ма́ц з дзе́цмі ца́лі дзе́нь ко́ло ко́ча пе́шо, ве́чер до́йду до Сен-
тома́шу, і́шче ше рад́йу, же й́м на тре́це ко́пац да́йу, а́ны й́м
н́и це́шко, же пе́шо прі́шлі, та о су́хім хльі́бе тре́цу чу́тку²⁾
се́бе зараба́йу. А то́ті у Киресту́ре і́шче худо́бн́йші, бо ко́нѣ
н́и ма́йу, а вельо дзе́ці ма́йу, та н́и мо́жу на хрі́пце хльі́ба
о́дн́исц, бо бі треба́ло, да на хрі́бет ве́жнью то́ті дро́бні дзе́ці;
а ті́м дро́бні́м дзе́цом треба́ло бі ўжа́ц і да́йаку шма́тку; гоч му
й́ака ну́жда то́му худо́бному, н́и мо́же пойсе́ до Сентома́шу.
Хо́дзі по ши́цкім Киресту́ре од й́идно́го бога́того до друго́го бо-
га́того: Да́йце мі ко́пац куку́ріцу, бо мо́йо дзе́ці уш хльі́ба н́и
ма́йу, брі́гуйіме³⁾), і́шче льим у ме́шац ма́йу. Дзе же й́у́ні, дзе
же й́у́лі, до́г нам хльі́ба зако́шено́го да́йу! Га́зда на то отпове́да
худо́бному: дам ці ко́пац, а́лы зо штварто́го; а́лы мі му́шіш
прісе́ц за да́рмо шті́рі дн́й тра́ву ко́шіц. А худо́бні го
мо́длы: н́и мо́жеш га́здо за шті́рі дн́й вам за да́рмв тра́ву ко́-
шіц. Запла́цце мі, мо́длым вас, го льим два дн́й, бо мо́йо дзе́ці
пеце́ро а́бо і седме́ро, уж льим н́йшка хльі́ба ма́йу, та два дн́й
мо́жем за да́рмо ро́біц, а ве́цей н́и мо́жем, бо дзе́ці от гла́ду
умера́йу. А кит ше прі́трафі, же ше тот о́цц і ма́ц тіх худо́б-
ні́х дзе́цох похоре́йи, а га́здіны сво́йо две́рі поза́міка́йу, да то́ті
худо́бні дзе́ці од га́здіны́ні́х дзе́цох хльі́ба н́и піта́йу. Це́шка
то у Киресту́ре худо́бно́го зако́пана куку́ріца! А́лы на тре́це
а́ны н́ыт, й́ак у Сентома́шу, бо ў Киресту́ре га́здо́ве зна́йу, же
тот худо́бні, цо н́йма н́ыч, льим вельо дзе́ці, му́ші гоч й́ак ро́-
біц, льим да му дзе́ці од гла́ду н́и поуміра́йу. А га́здіны́ сво́йо
дзі́ўкі так бога́то облы́ка́йу: за два́цец за пей́ц фо́рінті й́йдну
ху́стку га́здобу́скі́й дзі́ўкі на ші́йу да́йу! за петна́йц фо́рінті су́кнью,
за дзе́шец фо́рінті фа́ртух, за шес́ц фо́рінті ре́кльу⁴⁾). Облы́че
га́здобу́ска дзі́ўка, а худо́бна н́и мо́же так ма́ц, гоч бу́дзе дзе́нь
і но́ц на надн́ы́ці ро́біц, н́и мо́же та́кі шма́ті ма́ц. То́та худо́бна
дзі́ўка до́раз ошме́йана, же за то н́йма, же й́и по́дла. Льі́хко
га́здобу́скі́м дзі́ўком бу́ц пооблы́ка́ні, же й́ім худо́бні на штв́арте
куку́ріцу о́ко́пу, а худо́бні о́цове за да́рмо тра́ву по́ко́ша і ше́но
пограба́йу, і́шче і га́здобі на́-коч по́класе́ц помага́йу. Кит тре́ба
пойсе́ц жі́то ко́шіц, по́йдзе худо́бні до га́зду, заш ше го пі́та: Га́здо,

1) лахи; 2) шульку; 3) бідуємо; 4) кабат.

чі да́це мі жі́та і о́ўса ко́шіц? Дам, отпове́да га́зда, а́льи прі́дзеш за да́рмо два днѝ звѝжѝвац жі́то і о́вес до бра́дла і прі́дзеш іу маші́ні, док ші́цко нѝи потла́чѝм. Цѝо те́раз бу́дзе тот худѝбні члѝовек ро́біц? Кид му нѝи по́йдзе за да́рмо звѝжѝвац жі́то і о́вес до бра́дла і кид му нѝи по́йдзе трі́ льі́бо шті́рі днѝ іу маші́ні, нѝида му жі́то а́ньі о́вес ко́шіц. Прі́дзе тот худѝбні іу сво́йіи жѝні, аж ѝи бі́лі ѝак ва́пно, бо ѝи устраше́ні. Дзе́ці крі́ча, нѝи мо́же ше а́ньі зо сво́йу жѝну у хі́жі пора́дзіц, бо ше дзе́ці радѝ́у, же уж о́цец бу́дзе жі́то ко́шіц, та бу́ду мац хльі́ба. А о́цец і мац од ну́жді а́ньі нѝи зна́йу, ѝаг бу́ду і цѝо бу́ду. Кид нѝи бу́ду ко́шіц, нѝи ма́йу ны́ч; кид бу́ду ко́шіц, док го да́йак це́шко о су́хім хльі́бе през ме́са, през мльі́ка покѝші́. Кит по́йдзе те́рас тот худѝбні га́здові звѝжѝвац жі́то і о́вес до бра́дла, муші́ дзе́цом ога́дац, же́бі ма́лі до́ма хльі́ба а і се́бе му́ші ўжац сво́його хльі́ба, гѝо га́здові звѝжѝ́и за да́рмо, за то му га́зда а́ньі хльі́ба нѝі да. Те́раз звѝжѝ́у од ў́час зра́на; ше́днѝу фрі́шті́ковац²⁾, га́зда ше́днѝи на сво́йім сала́шу іу сво́йому ко́чу, шті́рі ко́ньі кра́сні во́лі два льі́бо шті́рі ко́ло ко́ча сто́йа; тот худѝбні члѝовек да во́лом ѝі́сц і ко́ньом з га́здового ше́на, по́йдзе іу сво́йой жѝні худѝбней іу бра́длу, ѝі́дза сво́його са́мого кукурі́чного хльі́ба; а га́зда ше́дзі прі́ сво́йом ко́чу прі́ кра́сных ко́ньох, цѝо му кра́шнѝи льі́м на ко́ньі па́тріц. Розѝа́же то́рбу га́зда льі́бо га́зді́нѝа, ві́нѝи кра́сні хльі́б жі́тні, бі́лі, іу то́му фа́лат ме́са льі́бо сла́нѝіні, та фрі́шті́ку́йу; та ѝаг му мо́же бу́ц пра́во, кид му тот худѝбні це́шко у те́й ве́льке́й це́плѝті дзе́віга то́ті це́шкі снѝ́пі? А тот худѝбні і сла́бі іу то́му, бо нѝі́да нѝі́аке́й до́брей ве́че́рі а́ньі полу́дзенку нѝи ўжі́ва. Нѝи змлі́́ѝи ше га́зда на́т худѝбні́м, же́бі го на́ка́рмел, го льі́м тот дзе́нь, до́г му за́да́рмо ро́бі; те́рас тот худѝбні члѝовек, док му за́да́рмо зве́зе і ві́тла́чі, а то́го худѝбно́го члѝове́ка дзе́ці пра́ве по́йі́дза тот хльі́п, цѝо за́ко́шел двана́сті крі́ш льі́бо двана́сті ко́ре́ц. Док га́здові ві́тла́чі, і́шче ѝ ме́хі до ма́газі́на по́но́ші; дзе́ці хльі́п по́йі́длі, цѝо ма те́раз ро́біц тот худѝбні члѝовек, от те́й ко́сітбі́ до друго́го ро́ку до ко́сітбі́? Льі́м з днѝа на́-дзе́нь на на́днѝі́цу дзе́цом хльі́ба за́ра́бѝац. А́льи худѝбні члѝовек му́ші бу́ц задово́льні, льі́м на́йбі́ бу́л здрáві, гѝо ѝи ѝа́кі сла́бі, за то дзе́цом сво́йім да́йак о́ста́ра хльі́ба. А кит ше тот о́цец і мац по́хоре́йу, там по́лна хі́жа жа́льу, бо дзе́ці на́рас а́ньі хльі́ба, а́ньі ны́ч нѝи ма́йу.

¹⁾ постарати ся; ²⁾ снідати.

6. *Про стрейк.*

Кит Кирестурска худоба ше дознала, же йист то́ті сіціялісті у Сентомашу, у Вербасу і у Кўлі, по́шли даскільо худобні хлѳні до Кўлі, кит там бул тот пан, жебі і вѳні ше презна́лі, йа́ка то ствар. А кит прішли с Кўлі до́му, до́рас ше сходзова́лі, дзе пе́тнайц, дзе два́цец а́бо і до пейдзешат, та ше потпісова́лі за сіціялістіх і преда́лі то́ті папе́рі йидно́му чловеко́ві, да одньіше до Кўлі до сіціялістіх. Йак тот члѳвек ѳдньис до Кўлі, то́ті папе́рі, а там ййден пан до́раз му так гутѳрел: Ньи муші́це ньи-же́й от фѳрінта на надньі́цу по́йсец. А худобні на то отповеда́лі: Альи кид на́шо дзе́ці уж лым ньи́шка ма́йу хльі́ба. Ві так по-ве́цце, кит ше зі́дзеце до грома́ді: Кид нам да́це фѳрінт надньі́цу, будзе́ме рѳбі́ц; кид нам ньи да́це фѳрінт надньі́цу, ньи будзе́ме рѳбі́ц, а́льи пойдзе́ме до вас зоз ме́ха́мі, муші́це нам дац жи́та льі́бо кукури́ці, а гоч, лым йа́рцу, бо ми на́шо дзе́ці муші́ме ра́ньіц. Трафе́лоше і так, же бул та́кі га́зда, цо і так отповт худобно́му: Па нач ті маш те́льо дзе́ці? А худобні погныва́но отпове́: Ті маш ве́льо ко́ны, ве́льо во́лі, ве́льо ѳ́ўці і шві́ньі; йа мам ве́льо дзе́ці, та бу́ду за тво́йо га́здова́ньи царѳві катона́ці. І по́шли то́ті сіціялісті до Кирестурско́го вароско́го двѳра, бо варѳ́скі дом правѳ́лі там стра́нскі ма́йстор і стра́нскі надньі́чаре¹⁾. То́ті сіціялісті Кирестурскі́ піта́йу ше тім странскі́м надньі́ча́ром — а то бу́ло у йуні́йу, прет косі́тбу: Цо ві льу́дзе ма́це надньі́цу у йуні́йу? То́ті стра́нскі надньі́чаре отповеда́йу: же шесц сек-се́рі²⁾. То́ті Кирестурскі́ сіціялісті́ так йім гутѳ́рйа: Оха́пце³⁾ до́рас, і́цце кра́шньи до сво́йѳго вала́лү, а́бо до сво́йѳго до́му, а кид ньи, най вам пла́цу доро́жайу на дзе́нь фѳрінт, те́ді мо́жеце рѳбі́ц, бо і ві та́кі худобні йак і ми; і ва́шо дзе́ці му́ша йисц хльі́ба, йак і на́шо. На то прішо́л Кирестурскі́ біроў, пі́та ше тім Кирестурскі́м сіціялісті́м: Цо то, хла́пці, цо праві́це ко-меді́йу? На то отпове́длі худобні́: Біроў-га́здо! до́бра то ко́меді́йа, кид ньи зна́це, же на́шо дзе́ці ньи ма́йу хльі́ба. Піта́йу ше і́шче рас Кирестурскі́ сіціялісті́, же чи подві́шшайу ті́м странскі́м на-дньі́ча́ром надньі́цу? Отповеда́йу на́ то, чи біроў чи ма́йстор, хто мал віпла́цац ті́х надньі́чарѳх: Ньи подві́шша́ме, а́льи бу́цце мі́рні⁴⁾ ві хла́пце, бо до́бийі́це катона́цох. На то отпове́длі ху-дѳбні́ сіціялісті́: До нас ньи прі́ду катона́ці, бо ми ньи ма́ме а́ньи хльі́ба, а́ньи свѳ́йу хі́жу; кит прі́ду, до бога́тіх прі́ду, а нам

1) робітники; 2) шісток; 3) покиньте; 4) спокійні, тихо.

њи треба катонадох, бо мі шіцкі катонаці. І на то пошол біроў од нїх гётка, ньи сцел вецей нїч мішац до тей роботі; а майстор мушел отпушчец тїх странскіх наднычарох, бо йім ньи сцел до форінта надныцу доплаціц. Ньи мох майстор през наднычарох робіц, допóлнїл надныцу фóрїнт хлопóві і дзевец сексэрі жéні до жатві, а у жатві хлопóві фóрїнт двацец а жéні наплацел фóрїнт. Пóшлі тóті сїціялістї на рїшкашу¹⁾, да і там одóшлѣ наднычарох; худóбні наднычаре і наднычаркї поохабїялі, пóшлі дóму; а газдóўскї богáті дзїўкї пóшлі сто лїбо вецей лїбо мéньшї, повéдлі ішпанóві лїбо самóму панóві, же вóні бóду за пейц сексэрі на дзень робіц. Прїйал їїх, робéлі до полáдня. Увїдзéлі худóбні, же їду на рїшкашу, та і вóні мýша пóйсц. Ішче їїх тот пан, áбо ішпан вїгáньбел; та тóті дзїўкї áбо нывéстї мóжу за тóту плáцу робіц, а вї ньи сцéлі áбо ньи сцéце? На то отповéдлі шіцкі худóбні цїхо, áльї погнывáно: Мі, пáньї, ньи мóжéме, бо мі нá-хлїп робїме і на кїрїу, а тóті газдóўскї дзїўкї і нывéстї, вóні робїа сéбе на крáсні шмáті. На то ше зашмейáлі тóті богáті дзїўкї і нывéстї: Мі за то робїме, бо сме ўрéднї²⁾, бо ше нам сцe робіц. На то отповéдлі худóбні: Кїд зме худóбні, тáзме і пóдлі, бо ньи мóжéме робіц на шмáті, лым на тóто робїме, цо пойїме. Ньїшка заробїме, йўтро бї шме жéдлі, áльї о два тіжні вїплацáнка, та сéбе нá-хлїм пожїчїме; а дог нас пан о два тіжні вїплáці, та прáва ўрацїме. Áльї бї требáло, да нас пан о тїдзень вїплацáйу, бо ньи сцѣ газдїнї на два тіжнї, да нам нá-хлїп пожїчáйу. Та тэраз мáйу тéльо полыхчéньї, же о тїдзень вїплáца. Áльї пан áбо ішпан на рїшкáшї так вїдумáлі, да ше робї йўтором; а тóті цо маркўйу, цо чéльац допатрáйу, то йїет йак наднычарох, вóні знáйу, дзе йáке мéсто, дзе вецей робóтї на гóльту³⁾, а дзе мéньшї робóтї на гóльту. Тэрас тóті богáтшї одньїшу дарўнок, бо мáйу ш чóго, одньїшу курчáта, áбо мáсла. áбо крáсні ручнїкї тїм, цо знáйу і меркўйу, дзе йáка робóта. Тэрас ше скўпїа богáті дзéшец áбо óсем, вéжнѣу гóльт йўтором⁴⁾ за двацец фóрїнтї, та го бóду плїц. Пóйду і худóбні і вóні вéжнѣу за двацец фóрїнтї гóльт, áбо і за двацец за шесц. Док прїдзе собóта, плїйу і тóті худóбні, плїйу і богáті. Кїд доплїйу, кит порáхўйу тóті худóбні, мац зо шеснацрóчну дзїўку, вїдзе йїм надныца по штірацец по пейц грейцáрі. Доплїйу і богáті дзїўкї áбо ньи-

¹⁾ поле засїяне рижом; ²⁾ шїльнї, охочї до роботи; ³⁾ кусень поля, меньше-бїльше наш морг; ⁴⁾ гуртом.

вєсті, одвєдзе їх тот, цо за нѣма меркѣйи, бо дѣбел од нѣх дарѣнок, а пан мѣже буц о то аны нѣ зна, же то за дарѣнок: Да йѣм пан пенѣйжѣ, двѣцец фѣрѣнтѣ за-гольт, а кит ше подзѣльа, трѣфѣ ше же мѣйу фѣрѣнт йѣдна, а́бо фѣрѣнт двѣцец грѣйцѣрѣ, а прѣтрафѣло ше, цо трѣнацрѣчна, а богѣта, та добѣла с тѣй дѣйу-торѣ фѣрѣнт пѣйдзѣшат грѣйцѣрѣ на-дзѣнь наднѣцу. Чѣ то тѣдѣ прѣво, кит худѣбнѣ нѣи однѣйшу дарѣнок та нѣи мѣйу аны пол плѣцѣ на цѣлѣ дзѣнь, йѣк богѣтѣ, же дарѣнкѣ предаваѣйу? С то́го кит їду до́му ў собо́ту од рѣшкѣшѣ аш по сѣмѣ дом ро́ўно ше ва́дза, йѣднѣ дру́гѣх прѣздзѣваѣйу.

Під впливом сусїдних народів затратили Бачванські Русини не лише багато своїх звичаїв, але і свою ношу. Мужчини уби-рають ся тепер як Нїмцї або Мадяри, лишень в дрібницях за-хованї рїжницї. Коротка сорочка, що не входить в штани — тепер виходить і вона з моди, а загально розповсюднює ся со-рочка довша, що входить в штани — і широчезні штани, що відрїжнюють мешканцїв полудня від північних, звані „надрагї“, округлий чорний капелюх, на ногах папѣчі — наші патинки — се щоденний, лїтний стрїй нашого поселенця. На сѣвято натя-гає вїн „бочкѣрѣ“, чоботи з довгими холявами, споднѣ і „ка́пут“ (кабат), сурдѣт і такий же чорний капелюх. На споднях і ка-батї шнурки і паси повикручувані на мадярський спосїб. В зимї натягають на себе ще довгї, без рукавїв кожухи — в родї ро-тунди наших дам — звані „бундою“ і бїлѣ, довгѣ сїраки звані „чугою“. Давнїйша шапка виходить з уживаня, натомїсть дуже модний єсть в зимї на шїї шаль. Повний одяг мужчини з най-лїпшої матерїї (сорочка, штани, кабат, капелюх, чоботи, бунда і гуня) коштує 40—50 зл. Додати треба, що мужчини стрижуть волосє на коротко, голять ся — делкѣ голять і вуси на шваб-ський спосїб — а велика їх бїльшїсть любить курити люльки на середно-довгих цибухах.

Жїночий одяг не в порівнанє йде з мужеським. Шовк пе-реважує в нїм. Складає ся з сорочки, також короткої, „гальки“¹⁾, що зве ся „подолок“, спїдницї, що зве ся „сукня“, запаски, що зве ся „шѣрец“, або „фѣртух“, кафтана (ка́пут), хусточки на голову (у жїнки) і хустки бїльшої на плечї. На ногах носять жєнщини панчохи і згадувані папѣчі або також „цїпелѣ“, чере-

¹⁾ Нижня спїдниця.

вики. Спідниць носять на собі: дівчата 10—15, молодиці 5—8, баби одну або дві. Дівчина в такому числі спідниць потребує, коли йде, тільки місця, що наших три; при тім виглядає як пава — така широка. Накрохмалені спідниці шумять так, що вже на кільканайцять кроків звістують надблизжене властительки. Довжина спідниць не доходить два, півтретя дециметра до землі, в наслідок чого видно у дівчини часті ноги з панчохою і черевиком. Сорочка вишивана і прикрашена маленькими гузичками; рукави звичайно не доходять до ліктів; на сьвято вбирають сорочки трошки інакше зроблені, як на будний день; вони звуться „опльичка“. На шиї носять пацьборки. Тому що майже кожда часті одягу жіночого є шовкова або бодай на пів шовкова, то ціни його суть дуже високі. І так: сукня доходить в ціні до 15 зл.; запаска до 10 зл.; кафтан до 6 зл.; хустка на плечі до 25 зл.; хустка на голову, мала, до 6 зл. Одяг молодіжній виносить до 70 зл. Дівчата носять по одній косі, що зве ся „варіо́ч“; жони звивають косу на заді голови в клубочок, що зве ся „контя“. Що вдарює в очі у тамошних жінок на перший погляд, то мальоване лиці. Молодиці малюють ся рідше, лиш „кокетки“ на нашу моду, дівчата-ж всі. Мальоване се дуже неприемно вражує і доводить до того, що молодиця, котра має 24 роки, має таку твар, по котрій можна-б її числити понад тридцять років. Мальоване відбував ся в той спосіб: Дівчина наперед білить ся, якоюсь масою, що зве ся „сі́ріджік“. На сесе накладає червоне „фарбі́дло“, а відтак пудрує ся. Дуже часто місце дорогого пудру заступає так зване „бі́лі́дло“. Ціла тота тайна процедура дівоча викликає по собі такі наслідки, що у кождої дівчини цілком чорні зуби. Се робило, принайменше на мині, незвичайно немиле враженіє, а навіть якесь обридженіє. Бачванські руські лєтіні мають однаков зовсім відмінний густ від мене, бо з білозубою дівчиною не оженив би ся жаден, принайменше в Керестурі, так їм по серцю чорні зуби! Про мальоване суть згадки навіть в тамошних піснях; пр.

Шуга́йу, шуга́йу, тво́йа мац шалы́на,
 Бо во́на гваре́ла, же й́а ны черве́на.
 Й́а сом ны́и черве́на, бо ше ны́и мальу́йим,
 Аны́ й́а ше за́ййи́ сина ны́и готу́йим.

Бачванські Русини женють ся незвичайно скоро. Дівчина, коли має 14—15 літ вже віддає ся. Вправді і в нас суть такі випадки, але се лиш „випадки“, там же се ре́гула, а випадком

лиш остає ся дівчина довше невіддана. Наслідком вчасного заму́жа є те, що між Русинами не трапляє ся покриток, та з другої сторони се впливає незвичайно зле на красу жєнщини, в котрих лице дуже скоро бабковатїє. У Коцурі оповїдали менї, що там за 15 лїт не було випадку покритя дівчини. Колиж по тїм часї оден трафив ся, то се видало ся таке незвичайне, що про дотичну дівчину зараз зложили сьпіванку:

У Купуре хіжа вібільїна,
У теї хіжі поспель віспельїна;
На посцелы барнаста¹⁾ двівочка,
Прі посцелы дзэцко і колыска.
То колыска з йадлового дрэва,
Тото дзэцко воно оца ныйма.
Ма воно, ма свою мацер ўласну,
Нощі варгоч ныжей свого пасу.
А чом сце ийй варгоч ны роспльїтлі?
А чом сце ийй конты²⁾ ны справелі?
Бо то дзіўка чесна, ны поштена,
Ганьба будзе, же ии тэраз жéна.
Кйт сом ішоэ с Кўлі зоз арэшту,
Стрэтнул сом там Іљу³⁾ прі тім брэшку.
Кйт сом браэ на волах под овес,
Ішла Іля до Кўлі на понос.
Новім шором панове ходзелі,
Жебі Іљу до Польўкі спелі.
Прет Пейтэра на ўскей улычкї,
Предавала Іля за білі пантлїчкі⁴⁾.
То пантлїчкі лым сексер кошталі,
Йак це Ільо за мало скламалі —
. . . . . пред Йугаса,
Лапалі Ільчу ныжей долу паса.
. . . . .
Сін му Ілько⁵⁾, а онец Польўко.
А пред Брундзі червені йагоді,
Повец Ільо, хто гу тебе ходзі?
Ходав Йоўгін⁶⁾, альи уж ны ходзі.
А Бруданья⁷⁾ рўкі заламала
С кім ийй Іляча конкі⁸⁾ вішэдала.

Мужчини, властиво хлопці, женять ся, скоро скінчуть 18 літ. Хлопець такий, що не мав часу розглянути ся хоть трохи по світі, придивити ся, що то жите, які воно вимоги ставить

¹⁾ чорноброва, бронетка; ²⁾ волося звинене так як у замужних жінок; ³⁾ імя; ⁴⁾ стяжки; ⁵⁾ парубок, що звів дівку; ⁶⁾ Євген; ⁷⁾ мати дівки; ⁸⁾ у фірточці.

до чоловіка, має нараз стати господарем, вести у всьому лад, видавати прикази і таке пнше! Се правдива іронія судьби. Не дивниця отже, що такий „муж“ мусить спускати ся ві всім на батька, навіть в виборі жони для себе; буває що не раз пізнійше гірко жалує такого кроку, але відробити його не можна. Незвичайно характеристична під тим взглядом єсть слідуєча пісня, яку сьпіває собі ново спечений муж:

Їжал сом себе дзіўче по оцовой стрáni
 Ньи за то сом йу брал, же ма велькі тал¹⁾,
 Лым сом йу за то брал, же о́цец дзёку мал.
 Кид йу вёчар прівёдлі, красна йако а́нгел,
 А кид рано ста́ньи, брі́тка йако дья́вол.
 Ё́но́ці — йак так, а во́дньи нао́пак.
 Ё́йдно о́ко бі́ле²⁾, на дру́ге ньи відзі:
 Лым ше те́ді га́ньбі́м, кид мам пудзі лудзі.
 Чко́да Бо́же, чко́да та і то́то дре́во,
 Цо на мо́йий сва́дзібі ў́чэра погорёло.

В наслідок вчасної женитьби між Бачванськими Русинами не можна побачити нарубка такого, що в нас під тим словом розуміє ся. Коли я в Коцурі прийшов до коршми подивити ся як там танцюють, увидів цілу громаду хлопців, котрим ані сліду з відзнаки змужнілости, вусів, не було. Всі вони танцювали з дівчатами. Між хлопцями були від 14—18 літ, між дівчатами від 12—15. Здивований питаю ся: Дзе же су леґіны? Та то леґіны! відповідають мені. Аж тоді переконав ся я, які то „леґіні“.

Одна ще характеристична річ звертає на себе увагу: Коли дівчина починає вже „дівочити ся“, починає до своїх давнійших товаришів говорити „ви“, хоть перед тим говорила „ти“. Се знак, що вона вже хоче віддавати ся. Се „виканє“ позістає відтак до смерті. Жінка до свого мужа не сьміє інакше заговорити, як через „ви“. Найбільша образа, найбільша зневага для мужа се та, коли йому жінка скаже „ти“. Тому то се й рідко лучає ся, лише в великім гніві або сварці. Коли я робив декому уваги на сю тему, заявлював, що жінка чоловікови повинна також „ти“ казати, як він її, мені відповідали: Тото ньи мо́же буц; муж йи старші, йак пісмо швёте піше, йак ше пріна́га у цёркві. Жёна му́ші слуха́ц му́жа; кидбі гва́рела йому ті, ньи

1) Theil, часть, посаг; 2) сліпе.

сцела бі і слухац. Жони сї слова потверджували також. Вони зрештою зжили ся з виканем так, що хто тоту привычку хотївби викоринити, мусїв би формальні борби сточувати з бабами.

Передвчасна женитьба має ще одну свою хибу. Кождий мужчина, як відомо, мусить ставити ся до асентерунку і по відобранню служити при войску. Коли-ж оженить ся „лєгінъ“ в 18 році житя, а відтак відберуть його до войска, то нераз бувало, що він лишав жінку і двоє, троє дітий, а сам йшов на три роки. Такі жінки, котрих мужі служать при войску, зовуть ся „катоначки“, як в Росії салдатки або московки. Много з них визначує ся „вільним“ житєм, що полишило свій слід в піснях. От зразки таких пісень:

а.

Ўжал сом дзіўче, цо ма шэснац рóчкі,
А ньи ўжалі пот цáрскі коньічкі.
Катона́ці ші́рі швет¹⁾ вандрў́йу,
А нывéсті млади́ за ньи́ма бану́йу.
Ньи бану́йце ві нывéсті млади́,
Бо ми уш пойдзэ́ме на огньа́ней ла́ды²⁾,
А з огньа́ней ла́ды, та та́кой до Пешту.
Будзэ́ме ми, міла, е́гзэ́цір прова́дзіц,
По́шлым ці пеньі́жкі, прі́дзеш ме опáтриц.
Кит сом ше прехо́дзел с Пешту до Будзі́на:
Насі́п ми, качма́рко, червэ́ного ві́на.
Червэ́не віне́чко по пога́ру ска́че,
А мо́йа мільнíнка за́ мну барс пла́че.

б.

На йара́шу траві́ца, бу́дзеш міла і́дові́ца,
Льі́тай се́бе по шлы́бодзе, йак голу́бі́ца.
Голубі́ці льі́тайу, ка́жда сво́йу пар ма́йу,
А йа бу́дзем смў́тна і́дова, бо ті, мі́лі, ньи до́ма.
Кид на ла́мшу³⁾ шеда́лі, катона́чки⁴⁾ плака́лі;
Кид зов ла́мші схадза́лі, та йі́м ша́блы дава́лі:
На́це хло́пце ша́блычкі, то́ вам бу́ду женьі́чкі.
Бу́дзеце йі́х ві́гланцо́вац, за трі́ ро́кі обочко́вац⁵⁾.
Пі́шем пі́смо мі́лей сво́йий:
Міла мо́йа женьі́чка, уж ньи́м мі́льша ша́блычка,
Бо́ йу му́шым гланці́ровац,

¹⁾ в широкий світ; в Бачв. диалекті майже завжди пропускає ся приіменник „в“; ²⁾ поїдимо на кораблі; ³⁾ корабель, нім. Dampfschiff; ⁴⁾ жони вояків; ⁵⁾ обділовувати.

Тéбе, міла, б́уду другі обочкóвац,
 А йа б́удзем зос парску ша́бљу
 Кóло бóчка почеркóвац.
 Пóйдзем, міла, скóро дóму,
 Льим док прі́йдэе трі днѝ швѣта:
 Спѣ́кным ў нóці, кит капітан ў́рлап нѝ да.

в.

Прі́ц ті мнѝ мілья́нка на вѣ́чар опáтріц,
 Бо йа це уж мѝш́ім рáно зохáбіц;
 Бо мнѝ уж одвѣ́жу рáно до ѓраду,
 Тáкой б́удзем шéдац на огнѝ́ану лáдью.
 А з огнѝáней лáды, тáкой до кóча:
 Хто мóйу мілья́нку на вѣ́чар побóчка?
 Побóчкал б́і йá йу, áльи мінѝ дáйу,
 Бо мóйу главі́чку рáно острі́гайу..
 Піш ті мнѝ, мілья́нка, піш ті мнѝ пі́сма,
 Оздаль б́і мѝ дáйяк на пóшті прі́шло.
 Йá ці пі́сац б́удзем, там ці ч́ітац б́уду,
 Аш ці тво́йо с́ілзѝ нá жем пáдац б́уду.
 Пóвец ті мнѝ міла, йак ті ше там ў́ладаш,
 Чі у роскóшу, чі у вѣ́лькім жáльу:
 Бо мнѝ ў́ тім крáйу с́ілзѝ залѝ́вайу!
 Бо ті дóма, міла, та пóйдзеш, дзе сцеш,
 Кі́'б́і йа бул дóма, вѣ́ра б́іш нѝи шмѣ́ла.

Замітний також нахил, у молодого покоління, до як найменшого плодження дітей. Я відвиджував в руських оселях по кільканайцять родин. Звичайно, де я прийшов, находив у молодих родин по одному, або по двоє дітей, хоть від їх вінчання пройшло по кілька літ. Я зрозумів, що вони мусять щось робити і почав допитувати ся за тим. З початку не хотіли давати мені відповіді, пізнійше сказали так: Нá цо нам вѣ́льо дзѣ́ці, кид нѝи ма́ме вѣ́льо жѣ́мі. Цо й́ім дáме? На питанє, щож роблять? відповіли: Хто б́ре, а нѝи шѣ́йи, тóму ше нѝи рóдзі.

В політичнім житю не відграють Бачванські Русини майже жадної ролі задля своєї малочисленности. Що вони однакож політичним житєм інтересують ся, за се крім того свѣдоцтва, що вони залюбки читають політичні газети, свѣдчать також піснї, зложені з нагоди виборів до сойму Пештенського. Вибори угорські біля галицьких мають широку славу і то не лиш задля насильств, які тоді діють ся, але також задля перекупств, які там ведуть ся на велику скалю. Мене запевнювали поважні особи, що такий Пульський, про котрого буде мова в пісні, мусів 30.000 зл.

видати, нім став послом! За оден голос дають нераз і по 50 зл.! Наш галицький Русин мабуть жаден не годен би стати послом, коли-б прийняв угорське горожанство, бо не зміг би сипнути так золотом.

Подам тепер чотири пісні, в яких мова про вибори послів:

а.

Ой Русіно¹⁾, Русіно, нѣ таргай ше на двойно,
 Бо нам ў йиднак трѣба стац, на Войныча воўтирац.
 Тота ма́ла грома́да,
 Та по во́на звітьа́жі,
 Же Войны́ча нѣ жа́да?
 І Шва́бі нас вішме́йу,
 Льнѣм док за́ нас учѣ́йу,
 Же йиді́нство нѣ ма́ме,
 Альнѣ се́бе Ша́ўла-Па́ўла гльнѣ́áme.
 Дума́е, же панóец
 Йак ваш пасті́р і о́ец?
 Сво́йю дзе́ці спрѣвѣ́ді²⁾,
 І на по́длу, крѣ́ву дра́гу увѣ́дзе.
 За то га́йде³⁾ до грома́ді,
 Кра́шнѣ, мі́рно през⁴⁾ зва́ді:
 Трі сто га́рла най крѣ́ча:
 Жѣві́ю па жѣві́ю на Войны́ча⁵⁾!

б.

У Верба́ше⁶⁾ на улы́ці,
 Сто́йа кра́шнѣ катона́ці.
 Йѣ́днѣ сто́йа, дру́гі гра́йу,
 Тре́ці Пу́льского ста́ййа́йу:
 Ельѣ́йн а Пу́льскі Аго́ш⁷⁾!
 У Верба́ше на улы́ці,

Сто́йї Га́джї⁸⁾ на столы́ці.
 А лѣу́дзе ше прѣ́правѣ́лі,
 Столы́цу з нѣм ві́ўраце́лі.
 А Пу́льского ві́славѣ́лі:
 Ельѣ́йн⁹⁾ а Пу́льскі Аго́ш!
 Сто́йї Га́джї смѣ́тнѣ, нѣ́вѣсѣ́лі,

¹⁾ тут називають себе виразно Русинами; ²⁾ оцитанить, виведе в поле; ³⁾ тож дуже; ⁴⁾ без; ⁵⁾ опозиційний кандидат, Серб родом; жівію — най живе; ⁶⁾ Вербас — село; в ньому живуть також Русини (як висше); ⁷⁾ Пульський — син звісного, мадярського політичного діяча і ученого, Франца Пульського, приятеля Кошутевого, що помер минулого року; він належить до партії ліберальної (урядової) і послугує до тепер; ⁸⁾ Гаджі — родом Грек, багатий доктор, кандидат опозиційної партії, поставлений проти Пульського, перепав, видавши на вибори дуже багато грошей; ⁹⁾ най живе.

Же стoльціу пoд ным віўрацелі.
Шедла Гаджі свoгo кoнѡа,
Пoйдзе дoраз дo Зoмбoра.
Стoїї Гаджі у Зoмбoре:
Цo же бѹдзе тeраз зo мнѡи?
Вельo eзрі пoтpoшелі,

А Гаджіѡа відрілілі!
Вербасці ше прістрoїлі,
Та Пѹльскoгo пoставелі.
Пѹльскі стoїї на правіці,
Нѡи бріга му за худoбу,
Цo їм бѹдзе на наднѡці.

6.

Пѹльскі, Пѹльскі, шедлай кoнѡа,
Пoйдземе мї дo табoра,
Дo табoра, дo тaкoгo,
Цo мa кoнѡа шедланoгo.
Їак вoнѡи ше пoзбералі,
На кoнѡічкї пoшeдaлі,
На кoнѡічкї пoшeдaлі,
Та дo глeйтї¹⁾ пoставaлі:

Лѹдзе, лѹдзе, дoбpe бѹдзе,
Bo уш чaрдaш eшкyт²⁾ бѹдзе.
У Вербaше прї двoх цeрквoх,
Бѹдзе дaвaц ѡнeц, пїц нa дoсц.
Їїсцe пїсмo aж дo Пeштy,
Жe Вoїнѡїчa лѹдзе нѡї сy.
Пїсцe пїсмo і дo цapa,
Жe лѹдзе нѡїсцy Кaрмaнa³⁾.

2.

Тoтa мaлa гpoмaдa,
Дa лѡвїцa прeўлaдa,
Та Лeлбaхa¹⁾ вїбрaлі.
Лeлбaх нѡї сцeл гy правіці,
Лѡм прїстaвaл гy лѡвїці,
Bo сaнoвaл худoпшчїнy,
Кит прїшлa з наднѡці.
Вї, худoбo, нѡи прїстaнѡцe,
Пoспрeвoдзїц ше нѡи дaїцe.
Bo уж нa-пcoх кoлкї²⁾ мaцe,
А нa прaвo прїстaвaцe.
Кид бѹдзeцe рoк aбo двa нa прaвo,
Будзeцe мaц сaмї кoлкї нa шїї пoўѡзaнo.

Дo їнѡшїх нaрoдїв Бaчвaнськї Рycїнї прїхїлнї; щo нaї-
бїльшe, тo з Сeрбїв, звaнїх тaм Рaцaмї, лѹблѡть сoбї дeкoлї пo-
кeпкyвaтї. Знaчнo бїльшe лѹблѡть нaсѡмївaтї сѡ з Цїгaнїв,
тoмy прo нїх крyжїть вeлїкe чїслo aнeкдoтїв. Та тoї нaсѡмїх
є мaїжe вce нeвїннїй, a слyжїть лїшeнь длѡ ввeдeнѡ Рycїнa
в дoбрїй гyмoр. Зa тe нa Жїдїв дївлѡть сѡ Рycїнї Бaчвaн-
ськї — як і в нaс — згїрдлївo, a кoлї гoвoрyть прo нїх, тo нe
бeз злoбї.

¹⁾ Glied; ²⁾ сїльський сyдѡ; ³⁾ кaндїдaт нa пoслa, як і Вoїнїч;
тyт мoвa прo тe, щoбї пoвaлїтї їгo кaндїдaтyрy; ⁴⁾ пoсoл; ⁵⁾ гaльстyx.

Прикладом упорядкування відносин національних між мішаним населенням, може послужити Коцура. Найбільше число живе там Русинів — тільки що Німців і Малярів разом — по тім Німців, вкінці Малярів. Всі вони спільно заклали собі читальню і казино. В тій читальні містять ся книжки малярські, німецькі і руські. Останніх, звісно, дуже мало, бо й де їх мали там взяти при таких відносинах, які тепер існують! Так само що до часописий. Між руськими (якими то руськими!) є: Листокъ, Наука (уніварська) і Православная Буковина. Всі члени казина платять однакож вкладки, а ніколи не приходить між ними до суперечки на тему: Ми не читаємо тих а тих часописий, тож викинути їх; ми за них не будемо платити! Всі собою вдоволені. На президента казина вибирають по черзі одного з кожної нації; за умову вибраному кладуть лишень знанє всіх трех мов. Часом відступають вправді від тої умови, але діє ся то за згодою всіх членів.

Подібно уладжена громадська господарка. Кожда нація має радних відповідно до свого числа. Війта (бірова) вибирають по черзі каждая нація свого. Раз є війтом Русин, раз Німець, раз Маляр. Томуж що Русинів є там тільки, що Німців і Малярів разом, то Русин війт урядує шість лїт, а Німець і Маляр кожний по три роки. Коли-б так ще і руська мова була управнена в письмі — розуміє ся лиш в тім селі, де живуть Русини — то не можна би собі нічого більше бажати. В практиці, в житю, відгравает руська мова в Коцурі ролю інтернаціональної мови. Всі Німці і Маляри розуміють там по руськи. За те звичайно Німці не розуміють по малярськи (розуміє ся, вимки суть также), а Маляри по німецьки. Коли отже зійде ся Німець або Маляр з Русиним, не говорять инакше як по руськи. Що більше: Німець з Маляром коли хочуть порозуміти ся, а не знають посполу своїх мов, порозумівають ся по руськи. При тім мушу зазначити, що Маляри так красно говорять по руськи, що ніхто по бесіді не пізнав би, чи се Маляр, чи Русин. Німця натомість вже легко пізнати, особливо при вимові звуків *b* і *n*, *d* і *m*, таї иньших, що у нього не мають великої ріжниці.

З того видно ясно, що Бачванським Русинам було би дуже легко мати також свою власну школу, як мають її Німці, Маляри і Серби. Вони і мають її, але лишень *de nomine*, *de facto* вона малярська. Так, було би легко, але до того треба, щоби інтелігенція була руська, а не малярська. На жаль до тепер руськість тота була у неї „темна вода в облацях“. По

сім, думаю, буде зовсім зрозуміле, чому я настаю на те, щоби ми виховали інтелігенцію Угорським Русинам: бо вона аж тоді чула би себе руською і робила би в користь Русинів, а не в користь інших націй.

Скажу тепер дещо про народну творчість. Бачванські Русини знають дуже багато прозових оповідань, між якими велике число займають казки, легенди, новелі і анекдоти. Особливо в Коцурі найшов я таких оповідачів і так багато, як ніде інде, хоть вже доси в неоднім селі був і записував. Томуж і немалий був мині жаль, коли я по місячнім побуті мусів вже з того села відходити, не маючи змоги довше затримувати ся, і може на все запропастив не одну перлину народньої творчости не записавши її.

Під впливом пісень сусідних націй руські виходять що раз більше з ужитя. Всі молоді сьпівають тепер найбільше сербські пісні; руських, особливо давніших, знають лиш дуже мало. Я записав їх коло півчварта сотки; з них буде найліпше видно, що вони що раз більше забувають ся. Одні без початку, другі без кінця, інші вирвані з середини з якоїсь пісні. Дуже мало є цілих. Мова їх є знов доказом, чи вони витвору тамошнього, чи прибрані звідки. В многих піснях нерівности, ба навіть значні прогалини. Одначе замітна там і тепер пісенна творчість. Я поміняю подані мною вже повисше пісні; наведу натомість ряд других, що по своїй раповатости відразу вказують на недавнє утворенє. З часом вони виглядають ся і будуть більше інтересні. Найбільше пісень творять в Керестурі і майже всі наводжені мною звідти походять. Цікаве те особливо, що всьо незвичайнійше в селі мусить зараз бути уложене в пісню. Так приміром, я приїжджу до Керестура. Сиджу тиждень, два, три — сходжу ся з людьми, всі цікаві, що я роблю, чого хочу, за чим їджу. Я розкажую. За якийсь час одна моя оповідачка, коли я прийшов до неї, сьпіває мені пісню (очевидно не дуже вдатну) зложену на мене. Відки її знаєте? питаю. Дівки на улици¹⁾ сьпівали. Хто її зложив? Не знаю. Тим способом всі важнійші особи в селі оспівані в піснях. Я подаю їх тут, замічуючи, що то не всі, навіть мною записані, а що говорити ще про незаписані.

---

¹⁾ В Галичині виходять вже з уживаня вечірні сьпіви дівчат по улицах; в Бачці вони в повній силі. Скоро зайде сонце, починають ся сьпіви і тривають довго в ніч. Задля красних мелодий прислухував ся я їм все дуже радо.

а) *Пісня, зложена про мене.*

Тот пан з Галиції, вон ноўті¹⁾ спісу́йи,
 Доґ ноўті, та ноўті, а вец пріпове́ткі²⁾.
 Кид му нѣшка пріпове́да,
 А вон ше йий піта: Чи ві вельо зна́це?
 Лым се́бе дума́йце, цо найвече зна́це!
 Йу́ла байберова³⁾ во́на лым сто зна́ла,
 Во́на лым сто⁴⁾ знала, упи́сац му да́ла.
 Йу́ла байберова і́ще надума́ла,
 Да шті́рі, льібо пейц упи́сац му да́ла.
 Ны́на⁵⁾ Янканьі́на⁶⁾ во́на так дума́ла,
 Же во́на бу́дзе знац, го лым і за ме́шац,
 А во́на так зна́ла: йі́дно до пола́днѣа.
 А ве́цка гваре́ла: Па́ньи, йа нѣ го́дна.
 А ан́дѣа⁷⁾ Ілько́ва⁸⁾ во́на так ше стро́йи,
 Жо во́на панові ноўті погуто́рі.
 Йай па́ньи, йай па́ньи, цо́ же ві дума́це,
 Же ві те́льо вельо ноўті спісу́йице?
 Чи з нас шмі́х робі́це, чи ві нас хва́лыце,
 Же́сце те́льо вельо ноўті напіса́ли?

б) *Пісня про учителя, що заклав хор.*

Киресту́рські пан у́чітель, во́ла ше Ка́ме́нца,
 То у́чітель до́бри, ме́дві льу́дзмі́ че́сні,
 До́бре у́чі дзе́ці то́ті цо найвекші́.
 Нѣ бійи, нѣ га́ньбі, лым і́йх научу́йи,
 Хто́ре раз нѣ по́йдзе, до́раз го штрофу́йи.
 Пан Ка́ме́нца то у́чітель сла́ўні
 Кід бі ше сцел же́ньіц,
 Ма́л бі ру́ські дзі́ўкі шті́рі-пейц бога́ті!
 У́чітель Ка́ме́нца! ві то барс схібе́лі,
 Же́сце Джуджа́рову дзі́ўку ўжац нѣ сцелі́;
 А о́цец бі йий дал, до́раз фе́рталь⁹⁾ же́мі!
 Мо́гли пан Ка́ме́нца ўжац і зо сала́шу,
 Дулашо́ву дзі́ўку, то і́ще бога́тшу.
 Пан Ка́ме́нца сцелі́ вібрац і́ще кра́шшу!
 Пан Ка́ме́нца, у́чітелю до́бри,
 Да нѣ ві сам сцелі́,
 Та́бі гармоні́йу¹⁰⁾ нѣ препровадзе́лі.

¹⁾ пісні; ²⁾ казки; ³⁾ Юля Молнар, оповідачка; байберова — голярева; ⁴⁾ сто пісень; ⁵⁾ молодша жінка так кличе старшу; ⁶⁾ Марія Янкань; ⁷⁾ андѣа — те саме що нїна; так кличуть старших жінок молодші члени родини; часом значить те слово тільки, що наше невістка; ⁸⁾ Ганя Рамач, оповідачка; ⁹⁾ ферталь землі коштує тепер в Бачці 5000 зл.; ¹⁰⁾ гармоні́йа — хор, який валожив сей учитель на спілку з дяком.

Наш пан дзійак нові ўчел хлопці та і жэні,
Пан Камэнца ше поднялі подучовац дзэці.
Віціталі сёбе осёмнац дзіўчата,
Оддзельілі сёбе дваццц і двух хлапццох,
Барс попрібералі гэрмонію з гласом.
Кид ўладіка¹⁾ прішо, барс ше му лубэло,
Же у Кирестуре такі глупі лубдзе,
Тэраз научэлі, гэрмоніа бубдзе.

в) Пісня про бійку дwoch учителів.

Цо ше стало у Кирестуре нове,
Бо ше побілі магістрове.
До карчмі, до Вільчійа²⁾, там ше поскодзэлі,
Прі стóльи шедзэлі, а так ше вадзэлі.
Учитель пан Ў..... та і К..... Шандор
Так ше повадзэлі, цо ше аш побілі.
ужал пан Ў..... пóгар,
Руцел К..... і прóсто аж до глáві,
Пó ным крэў чурэла, аш по йóго тварі.
Зна́йу лубдзі, зна́йу, же ше учітэлы білі,
То повесц ньи зна́йу, же чі ше судзэлі,
Чі ше да́йак дóбре са́мі намірэлі.
По́шол наш пан Ў..... сам до Варадіна³⁾,
А К..... Шандóра охабэла жéна.
Поййднал кочіша⁴⁾, так за жéну бéжал:
Кид бім йу здогóньил, та бім йу зарéзал.

г) Пісня про нотаруша (писаря).

Кирестурскі пан нотáруш дóбре шор прова́дзі,
Кид іу ньóму пойдзе ньи поучэні члóвек,
Вон го дóбре порáдзі.
За тóту ствар лубдзе бi го барз лубéлі,
Альи прáві вáроскі дом, та го лубдзе омержéлі,
Бо двáнац форінті на хіжу, на фэрталь жéмі,
Вéцццц пла́ціц наруцэлі.
Наш нотáруш Кирестурскі слаўні,
Позна́йу го і у Кúлі, цо найвéкші проўкатóре⁵⁾.

¹⁾ епіскап з Крижевця, Юліян Дрогобецький; ²⁾ імя коршмаря;
³⁾ в Керестурі называють Варадином місто Новий Сад; пішло то звідти,
що по другім боці Дуная просто Нового Саду стоїть твердиня Петро-
Варадин; видно, що вона вбила ся більше в пам'ять людей, як саме
місто Новий Сад; Петро-Варадин не належить вже до Бачки, але до
Сриму; ⁴⁾ візника; ⁵⁾ адвокати.

д) Пісня про лікаря.

Кирестурські пан доктор добрі чоловік,
Добре льудзі порадзі,
Кид го ньи вола́йу гу хоро́му,
Та́ ше з льудзмі пова́дзі¹⁾):
Йа́кі вісце льудзе, ві інше ньи зна́це,
Кид вам да́хто хори́, до Куцу́рі бега́це!²⁾
А льудзе ше вігварйа́йу,
Хто́рі йак найльи́пші зна́йу.
Йидні отпове́дза:
Мі пан до́хтор, мі ны́гдзе ньи бу́лі.
Дру́гі отпове́дза:
Пан дохтор, ві ше ньи гны́ва́йце,
Бо ві от хоро́го за сво́йо лы́кі вельо зактева́це.

е) Пісня про дяка.

А тот Ш... скоркар³⁾ дзйя́цтво ньи до́стал,
Да́вал олдма́ші⁴⁾, же зна шп́вац кра́шші;
Ш... загойні́⁵⁾, льу́бі льу́пкі же́ні,
Сво́йу ба́бу ме́ржі, же му йак пес шме́рдзі.
То́та йо́го ба́ба, шме́рдзі му йак жа́ба,
Ве́ра вон йу ньи́ сце, та хо́дзі, дае сам сце.
А от Коріт...⁶⁾ за́брал Ш... ба́нкі,
Вішко́лова́л дзе́ці, за́ то ба́бу ме́рзі.
Га́йде, Ш.. ш, га́йде, зна́ш ті, йак ше ра́йбе⁷⁾
Кит ці ба́ба шме́рдзі, ра́йбай сам на дзе́ці.
Ньи дзба Ш...ш, ньи дзба, гоч бу́дзе ўше ра́йбац:
Ўжал бога́ту ба́бу, ньи бу́дзе ше ста́рац.

ж) Пісня про пароха.

Тот наш па́рох ста́рі, вон барс спра́ведлыві,
Вон започал льудзо́м, йак бі шве́та оптрі́мовац.
На́стал а́ўгуст, кит тлачі́тба,
Пры́шло шве́то Преображе́нійи.
Гва́рі Л.... машіні́стім:
Йу́тро мо́йо вігладзі́це.
Преображе́нійи сла́ўне шве́то!

¹⁾ посварить; ²⁾ в Коцурі живе старий вже лікар, більше досвідчений, тож йому більше вірять, як молодому керестурському, тому й частійше ходять до нього за порадою; особливо люблять його за те, що він записує самі дешеві ліки, понайбільше домашні; ³⁾ шведь; ⁴⁾ моголиці; ⁵⁾ товстий; ⁶⁾ так звалась дякова жона, нім віддала ся; ⁷⁾ пере; кажуть, що як дяк посварить ся з жоною, тоді сам пере, бо вона не хоче,

Іду до цёркві лъўдзе обльичэні¹⁾:
Кирестўрскі па́рох ідзе́ до́му од маші́ні с по́льа,
Ші́цко от пра́ху окурэ́ні!
Лъўдзе́ ше з ньо́го нашмевáйу:
Пóдзме́ і мі до по́льа да́цо рóбіц,
Кид наш па́рох благорóдні,
Мóже і шме на маші́ні жі́то тлáчц.

з) *Пісня про капеляна.*

Дзіў́че, дзіў́че, цо́ ту рóбіш,
Кóло фáрі²⁾ ше прехóдзіш?
Хóдзім, че́кам капля́нечка,
Бо йа́ йо́го фрайі́рэчка.
Бо йа́ йо́го фрайі́рэчка,
Цо́ вон бóчка мóйа лы́чка.

і) *Пісня про побите учителя.*

Конóпе, конóпе, велéне конóпе,
Вéр то на́ші дзвэ́рі ны́хто ны́ заклóпе.
Аны́ ны́ заклóпе, аны́ ны́ завóла,
Аны́ ше ны́ пі́та, чі́ йи́ Йу́лка до́ма.
До́ма сом, до́ма сом, до́ма ме́ глы́дайце,
Лым ті́ на́ші дзвэ́рі сці́ха отві́райце.
Сці́ха сом отвэ́рал, сці́ха сом завэ́рал,
Прі́ мо́йий мі́льйнке́й злапа́ц ме́ муше́лі.
Шандóра магі́стра³⁾ прі́ Йулі́шкі бі́лі.
Ны́ за́ то го́ бі́лі, пре́ ко́ны, пре́ во́лі,
Лым го́ за́ то бі́лі: з Йу́лку на посце́лы.

Крім сих досить рапавих пісень мають Бачванські Русини ще й иньші, між котрими подибують ся правдиві поетичні перли. Наводити тут їх всіх не можу, відкладаючи се до окремого, більше спеціального видавництва. За те подам кілька пісень, що вкажуть, як наші поселенці радять собі, коли хочать співати, а питомі пісенні мотиви не надають ся до даної хвилі; тоді запозичають вони потрібні пісні, звідки лиш можуть: з Богосланика, від Галицьких або Північно-угорських Русинів, від Словаків, Сербів, Поляків, Румунів і Мадярів. Тому що я необізнаний з румунською та мадярською народною поезією, не

1) убрані; 2) попівство, попівський дім; 3) Александра — учителя.

можу вказати на прототипи Бачванських руських пісень, що зайшли з тих мов, з других наводжу по одному прикладу, значуючи, що мова пісень ще не перероблена зовсім на диалект поселенців.

а) Церковна пісня.

Христийане по ўсем світы пойте весело,
Вознесла сѣ дѣва сѣѣта нѣны на небо.
Вознесла сѣ зо славою, сѣла на свой трон,
Од него же невірних своїх не іженет вон.
Ох Марію, матко бѣжа, сущчаѣ ѣ небі,
По возданой благодати од оца тебі.
Удѣли нам мѣсто ѣ небі прѣ трѣйны твоѣй,
Гдѣ царствуйиш зо сіном своїм.
Радуйте сѣ таѣже вірні, мѣсто ожидаѣит вас,
Кѣѣа жадна сѣла зѣмпа не возмет од вас.
Лѣубне гдѣві і шѣротѣ возлѣубѣт Бог нас,
Роставѣ нас на правѣцу, ѣак прѣйде той час.

б) Галицька пісня.

Под дубинѣу, под зеленѣу,
Сидѣл голѣпка з голубинѣу.
Сидѣлі во парѣ, цѣлювалѣ сѣ,
З бѣлімѣ крѣдламѣ обѣвалѣ сѣ.
Надѣшол стрѣлец, застрѣлыл голѣпка:
Голѣпка застрѣлыл, голубѣцу ѣлапел.
Сѣпал водѣцу, давал ишенѣцу:
Голѣпка нѣѣ ѣѣ, аѣнѣ нѣѣ пѣѣ.
Оѣ ти голѣпку, чом нѣѣ ѣѣш, нѣѣ пѣѣш,
Лѣѣм под дубинѣу плѣкатѣ ідѣш?
ѣак ѣа знам ѣѣстѣ, ѣак ѣа знам пѣтѣ,
Тѣкі свѣт крѣснѣ, ѣа нѣ мам с кѣм жѣтѣ.
У моѣѣм двѣре сто пар голѣбѣ,
Та сѣбе вѣбераѣ, хторѣ пѣ ше лѣубѣ.
Уж ѣа ходѣла, уж ѣа глѣѣдала
Нѣѣма таѣкого, ѣак моѣ мѣлѣго.
Во моѣ мѣлѣнѣкѣ, чернѣбрѣнѣнѣкѣ,
Очка чарнѣнѣкѣ, крѣдѣлка шѣвѣнѣкѣ.
Іц тѣ голѣпку, іц тѣ по полѣу,
Та сѣбе вѣбераѣ своѣѣ вѣрну пару.
Бѣду лѣѣтѣтѣ, бѣду ходѣтѣ,
Поклѣѣ ѣа бѣду на свѣту жѣтѣ.

в) *Марамороська пісня.*

Над гóру вісоку голубі лята́йу:
 Ро́кі мо́йо мла́ді, йак ше мі менша́йу!
 Сто́йї ве́рба ко́ло во́ді, цо йа йу садзе́ла,
 Ны́т ту то́го і ны́и бу́дзе, ко́го йа лубе́ла.
 Во ко́го йа лубі́м, тот мі за плы́цямі,
 А ко́го ны́и лубі́м, тот мі пред оча́мі.
 Лы́тал о́рел ко́ло мо́рьйа, та ста́нул мны́и во́лац:
 Чи мны́и бу́дзе мо́йа міла е́щчі рас спо́мінац.
 Спо́минай ме мо́йа міла, го лым раз на дзе́нь,
 Йа це бу́дзем спо́мінац ка́жді дзе́нь.

г) *Словацька пісня.*

Око́ло Іва́нкі во́да че́че,
 Цо́ же те́бе мілі же́на ре́че?
 А цо́бі мі ре́кла? Ны́и бо́йїм ше.
 Зродзе́лі ше та́ркі за го́рамі,
 Пойде́ме мі на ны́х з ле́гіньямі;
 Во́ны бу́ду та́ргац,
 Мі бу́дземе ла́мац
 С ко́нарамі.
 Пошо́л бі йа до́ вас ка́жді ве́чар,
 Пред ва́шїма две́рмі ве́лькі мо́чар.
 По́лож міла дру́чкі,
 По́йдзем помальчу́чкі,
 Ка́жді ве́чар.
 По́шол бі йа до́ вас, кид бі йа сцел.
 Пі́тал бі йа од вас, цо́ бі йа сцел:
 То́то дзіву́че шва́рне,
 Цо́ ма о́чка ча́рні,
 То́то бі йа сцел.

д) *Сербська пісня.*

Роді́ла мі віше́ніца віше од ро́да,
 По́д нью се́ді мла́д госпо́дар, мла́да госпо́йа.
 А пред ны́ма ча́ша ві́на і о́гледа́ло¹⁾
 Ныйду́ се, напі́йу се. о́гледа́йу се.
 А над ны́ма ша́ра пті́ца ша́ре крі́лома,
 Чу́йїм Ка́то, чу́йїм зла́то, шта пті́ца ве́лі.
 Пті́ца ве́лі і жу́мбе́рі, да йа́ се же́нім,
 Да йа ў́зем бо́льу мла́ду, не́го шта сі ті:
 А йа ду́шо, а йа зла́то, йа́ ті ны́и бра́нім.
 Йидно де́рво край Дуна́йа, дру́ге край мо́рьа:
 До́к се о́ні де́рва віду, о́нда сом тво́йа.

¹⁾ зеркало.

е) *Польська пісня.*

Ті по́йдзеш гру́ном¹⁾, а йа до́льном,
 Ті прекві́тньиш рў́жом, а йа лелі́йом.
 Кид мі по́мрєме, хóвац пас да́йце.
 На на́шо крі́жі влáті лы́тєрі,
 Злáті лы́тєрі, жоў́ті нумє́рі
 Вібі́ц нам да́йце.
 Хто та́мац бў́дзе ісп, бў́дзе ше пі́тап,
 Хто ті́м грóбе лы́жі? Рў́жа прекві́та.
 Ей лы́жі там, лы́жі, вельі́ка льўбосц,
 Вельі́ка льўбосц і ші́цка ші́росц,
 Ші́цка прійáзносц.

Бачванські Русини відрізняють два роди пісень: „швє́цкі“ і „сйáті“. Між послідними відріжнюють ще пісні „крачу́ньські“, себто колядки. Всі „св́яті“, побожні пісні походять від нас, а попереписувані з Богогласників. Рукописів з побожними піснями, з описом страстей Христових, з божим листом — кружить між Русинами, особливож в Коцурі дуже багато. Там знаходять ся навіть такі люди, що в зимі не роблять нічо друге, лиш переписують. Я був у двох таких переписувачів і оглядав переписаний псалтир (з пояснюванями), євангелія і др. Письмо їх так хорошо представляє ся, що не можна собі красшого бажати; та чи виплатить ся шкіра за виправу? Оден є такий чоловік, що переписує на замовлення: я видів зладжену ним на замовленє книгу зо страстями і піснями. Переписував її цілу зиму і взяв 15 зл. за свій труд. Як видно, не дуже дорожить ся.

Весіля у Бачванських Русинів, а властиво весільні обряди, хилать ся щораз більше до зачину. У Керестурі ще заховані деякі обряди, хоч не багато; ціле весіля треває там оден день. У Коцурі натомість і тільки не треває, а кінчить ся звичайно в касині — на взір швабський — вечерою і танцями. Тому й правдиво весільних пісень удало ся мені записати звідти лиш кілька; зрештою сьпівають по весілях всякі пісні, які прийдуть кому на думку, розуміє ся „швє́цкі“. За кілька літ не буде певно і того.

Бачванські Русини дуже побожні. Многі зміж них їздили до Риму; деякі їздили аж до Єрусалиму... Суть між ними і просв́ічені люди і інтелі́гентні. Та є і такі темні — а особливо старі баби — яких рідко де подибати. Коли я приїхав до Ко-

¹⁾ горою.

цури і почав записувати казки, рознесло ся зараз по селі, що я записую „ціганства“ і за то ще плачу. Рознесло ся надто, що я не хочу нічого писати, що є в книжках, лиш таке, що люди знають самі від себе, що одні другим передають. Старі баби зараз почали пояснювати, що то „нби дóбре“. Та я нічого про те не знав. Аж пішов я з коцурським сотрудником о. Вадаським до одної баби, котрої син мав знати много казок. Я лишив ся на улиці, а о. В. пішов звідати ся, чи є парубок вдома. Його як раз не було, а була його баба. Каже вона: Я не дозволила би йому йти говорити. Та чому? питає о. В. Бо то нечисте. Та чому нечисте? Чому він не хоче нічого „святиого“ записувати, ані того що в книжках, лиш самі „ціганства?“. Щоби ви мені що казали, то я не повірю, бо я знаю, що то Антихрист ходить, та людий на зло наводить. Небавки буде кóнець світа...

Приходжу на другий день до стрія о. В. По часі входить якась баба. Питаю її, чи не знає яких давних пісень. „О чом бі йа нби знала! відповідає. Знам, альби вам нби пóвем, жéбісце мнби і сто фóрінті нá дзень плацéлы. Та чом? питаю. Бо то „нбичісте“. І починає говорити, що вже знає, що я Антихрист. Нічо не поміг навіть такий аргумент, що якби я був Антихрист, то не ходив би вкупі з католицьким сьвященником, котрий певно мене пізнав би. „Ві мождце шіцкіх спрэвесц“, відповіла баба. Себто: я можу й католицького сьвященника отуманити.

Іду знов улицею, стоїть громадка людий, мужчини і жєнщини. Вони вже чули про мене, тож мене перші зачіпили на розмову. Я почав говорити. Надходить знов баба; слухає трохи, а потім зовсім на серийо просить мене, щоби я перехрестив ся. Кáжу: Нби зрóбім тóто. Чóм? питає баба. Бо ві думáче, же йа Анціхрист; мóже то і прáўда, йа прєжéгналбі ше і мўшел бім дóраз скáпац; а йўтро Паланчáны¹⁾ ма мі ёшчі пріпóвєдац; йа за днбйшка нби заплáцел йóму, йáкбім скáпал, хтóбі му заплáцел? А вон худóбні члóвек, цáлі дзень прємáрнбйл бі зá нбич... Присутні в сьміх, а баба на те лиш головою покивала, тай пішла.

Таких історийок притрафлювало ся мені бiльше в часі вандрівок. Мене уважали за шпійона московського (в Марамороши) і водили навіть до політичного уряду, де я, натурально зараз виказав, хто я. Уважали мене, особливо Жиди, за агента торговельного і допитували ся, чи я не продаю машин, хмєлю і т. и.

¹⁾ оповідач.

Уважали мене за Жида і нераз, коли я переходив через село, питали: А ти Жиду, з їтки? Уважали мене за попа — я ходив тоді в довгім кожусі — і питали: Ви глядаєте фари? Уважали мене за Угорського Русина що вертає з Америки (в Земпліні) і питали ся: Ви гамерецькі? Коли я собі зажартував і казав, що „гамерецький“ баби допитували ся зараз, чи я не був разом з їх чоловіками?¹⁾ На многих місцях уважали мене за еміграційного агента і приходили до мене купувати карти на „дамшіфи“. (То було в часі еміграції до Бразилії). На многих місцях (Уні, Замплин) уважали мене за Рудольфа. Коли-б на місци моім був якийсь дурисьвіт, бувби мав нераз нагоду добре „обловити ся“, особливо, де мене за Рудольфа мали, або коли приходили карти на дамшіфи купувати. Але що більше: я хоть вияснював, що я не еміграційний агент (а навіть відраджував від еміграції до Бразилії), що я не Рудольф, селяне не вірили, а говорили, що вони добре знають, хто я; вони знають однакож, що я не можу перед ким будь виявити, хто я. Навіть в Керестурі уважали мене за Рудольфа і то знов баби. Раз сиджу в одній хаті і пишу пісні, що одна молода женщина говорила. Аж ту приходить її стара мама. Сідає коло вікна і нічого не мовить, лиш все пильно позирає то на мене, то на образ на стіні, на котрім була змальована цісарська родина. Потім каже до своєї доньки: Їй, що говориш такі дурниці панови; ти ліпше розповідж, як то в нас бідаки живють, щоби пан знав; може би він що на те порадив. Я кажу, що я не годен нічо порадити тій біді, бо се не від мене залежить і т. д. Баба не дала перекопати ся. Вкінці відходить; за нею виходить донька, як то є в звичаю і у нас. Каже її мама: „Ти не знаєш хто то? Я тобі скажу: То Рудольф. Я добре придвинула ся йому, він зовсім подібний до того, що на образі“. (Я тоді мав коротко притяту бороду). Так отже я був вже не одним, та ніколи не думав виванзувати, на самого Антихриста, як в Коцурі!

Що Бачванські Русини справді просьвічені — поминувши старі баби — се видно з того, що вони мають свої каси позичкові, каси на випадок смерти (у Бачинцях в Сримі), мають по селах лікарів і учені акушерки, до котрих в разі потреби

---

¹⁾ З Земплину йде дуже много Русинів до Північної Америки на роботу; вони лишають жінку, діти вдома і йдуть самі; як що зароблять, по трох, чотирох роках, вертають назад.

удують ся, а не так, як в горах, де йдуть на випадок слабости до ворожитів, намість до лікарів. Се показує ся і з того, що вони мають і читають радо книжки — понайбільше сербські або церковні. Многі з них тримають часописи і то навіть по кілька; часописи ті звичайно сербські або словацькі, бо про руські нема що говорити, а „псевдо-руські“ не варта нічого, на що мені самі селяне — по тамошньому парасті або паври — жалували ся. З того показує ся найліпше, як потрібна часопись народна для Угорських Русинів. Така часопись мусіла би займати ся політикою і то в першій лінії угорською, а в другій взагалі славянською. Тоді могла би числити на більші симпатії народа. До веденя такої часописи найшов би ся навіть редактор, Угорський Русин, що видавав би її в Пешті, але йому треба би було запевнити удержане і то не на рік, бо він станувши раз редактором руської часописи, не міг би більше надіяти ся по евентуальнім її упадку на яке місце в Угорщині, котре дають Мадяри. Оплатило би ся компетентним людям над тим подумати.

Не можу тут замовчати про оден факт вельми характеристичний, а то як Бачванські Русини задивлюють ся на русько-польську політику. Угорські Русини не мали ніколи нічого спільного з Поляками, а тим менше Бачванські. Здавало би ся, що вони до Поляків повинні бути прихильними як до всіх иньших словянських народів. Тимчасом дїє ся зовсім инакше: Бачванські Русини ненавидять Поляків так, як жаден другий нарід, навіть несловянський. На доказ того наведу от що. Кілька літ належало поважне число Бачванських Русинів (з Керестура, Коцури, Вербасу) до товариства Просьвіти. Нараз перестали всі бути членами. Канцелярия Просьвіти удавала ся до них кілька разів писемно за поясненнями, але не дістала відповіди; висилала книжки, але книжки її звертано.

Я дізнавши ся про се, постановив тепер розвідати ся, що то таке стало ся. На мої питання відповіли бувші члени таке: Ми переконали ся, що Просьвіта хилить ся до Поляків — то було 1893 року — тому не хотіли бути її членами! А як вони переконали ся? Одна мадярська часопись помістила допис якогось угорського священика, москвофіла, де були пописані нестворені річи про Галицьких Русинів, а між иньшим і про Просьвіту, що вона бере річно 100.000 субвенції від правительства за те, щоби ополячила Русинів і т. д. Ту статтю передрукували і иньші газети; Бачванські Русини читали те і тим способом „переконали ся“ про ополячуване Русинів Просьвітою.

Про диалект, яким говорять Бачванські Русини, не будуть говорити подавши чимале число текстів на нїм записаних. Замічу однак, що деякі інтелігентні Русини підносили зовсім поважно гадку, що для них треба би писати на їх диалекті, писання-ж тоді читали би не лиш вони, але й Русини горішних, західних комітатів, що говорять подібно як вони, та числять до 200.000. Правда, чому-б не розвивати ся диалектови. Але хто мав би ним писати? До тепер не було ані одного руського літерата, щобн знав той диалект. Припустім, що їх нараз появить ся десять і вони стануть писати. Та якаж є надія, що і по них будуть наслідники? Яка є надія, що вони зможуть вижити з самого писання, коли Русини в північних комітатах і бідні і не дуже люблять читати? Наша літературна мова не кладе зрештою таких трудностей Русинам, що говорять сим диалектом, щоби її аж не розуміли. Коли можуть читати словацькі і сербські газети та книжки і розуміти їх, чому не могли би зрозуміти і наших руських? А читаючи їх, научили би ся не одного, тай зблизили би ся більше до нас, чим тепер.

Скажу ще кілька слів про Назореїв, Нововірців або, як їх в Бачці прозивають, Буґерів¹⁾).

Секта Назореїв не давна, бо основана доперва в нашому столітїю. Її оснував Самійло Генрик Фреліх, що жив від 1803 р. до 1857 р. З Німеччини і Швайцарії розширила ся вона по Европі, а особливо по Угорщині і Сербії. Під впливом Малярів і Сербів дістала ся також між руських кольонистів, хоть не вкорінилася в них сильно. Вона споріднена найбільше з подібними

---

¹⁾ Хто хотів би докладнійше поінформувати ся про сю цікаву секту, того відсилаю до отсіх праць *Biographie von Joh. Jakob Wirz, Ein Zeugniß der Nazarenergemeinde von der Entwicklung des Reiches Gottes auf Erden.* Barmen, 1862. — *Ewald Dresbach, Die protestantischen Sekten der Gegenwart im Lichte der heiligen Schrift,* Barmen, 1888. — *Zeugnisse und Eröffnungen des Geistes durch Joh. Jakob Wirz, heilige Urkunde der Nazarenergemeinde,* Barmen, 1863—1864. — *Ein Abschnitt aus S. H. Fröhlichs Lebensgeschichte,* Chicago, 1880. — *Schwetschke und Sohn: Die Secte der Nazarener in Ungarn.* Deutsch von G. Schwalm, Braunschweig, 1890. — П. Димич, О назаренима, Бел. Кикинда, 1881. — О Назаренима. Пријательско писмо Душана Петровича, пароха Надальског. (Списки Слон, 1892, ч. 32—34. — Назаренство, његова историја и суштина. Написано Владимир Димитријевич. У Новом Саду 1894 і богато дньших.

собі сектами: пієтистичною, гернгутсько-пієтистичною, баптистською, анабаптистською, менонітською і українською штундою.

Підставою віри назорейської секти є саме сьвяте письмо і то головнo Новий Завіт. Цілу церковну традицію і все, що основане на традиції, вони відкидають. Не признають про те тайн, з виїмкою хресту і причастя. Сьвященників не називають инакше, як фарисеями, книжниками, грішними наймитами, чортівними трубами. Дуже часто люблять цитувати про них слова з євангелія Марка: Стережіть ся книжників, що ходять в довгій одежі по улицах, та вимагають, щоби їм кланяти ся. Або кажуть: Пастир церкви повинен душу свою положити за повірене стадо, а не панувати над ним, як то чинять ваші попи.

Хрещення дітей не признають Назорей. Вони хрестять тільки дорослих. Хрест відбуває ся ночью або в ріці, або в озері. Особа, що хоче хрестити ся, і що має хрестити, розбирає ся цілковито і входить в воду до пояса. Хто хрестить, виголошує три рази „хрестить ся і т. д.“ і занурює хрещеного по кождому разі під воду. Часто сьпіває ся в часі того якісь пісні.

Причащають ся хлібом і вином, але не признають в ньому жадних змін: хліб остає ся хлібом, вино вином.

Тайна подружа є у них лиш обрядом, формальністю. Подруже відбуває ся у них дуже цікаво. Задля браку місця не наводжу однакож його опису.

Назорей учать, що кожда особа повинна старати ся про своє спасення, а не шукати помочи в других. З тоїж причини не вірять, щоби наші сьвяті могли подавати яку будь поміч людьом на землі, а люди живі людьом померлим. Тому дальше не признають жадних сьвятих у себе з виїмкою одного Бога і не почитують жадних мошій.

В приватному житю уважають загально Назорейв за чесних людий. Особливо імпонує простому народови рід аскетизму у Назорейв. Вони ухпляють ся від всяких забав і весіль, уважаючи їх за великий гріх; в кождій радості підозрівають чортівську лапку на чоловіка. Сьміх не має у них місця; курити і пити не можна їм. Сьпівати сьвітські пісні — уважає ся також великим гріхом. Натомість сьпівати духовні пісні — то велика заслуга. Звідти походить, що Назорей дуже красно сьпівають при своїх богослуженнях і обрядах. Мені оден руський кольонист казав, що хотів би перейти в Назорей лиш тому, що при похороні засьпівали би йому красно.

Назорейське богослуженє відбуває ся дуже просто¹⁾. Вони молять ся, сьпівають, читають сьвяте письмо і поясняють його. Звичайно є між ними хтось такий, що трохи більше ознакомлений з сьвятим письмом, як иньші. Такий чоловік говорить, що йому Бог об'явив ріжні тайни, що він пізнав їх і що може на їх підставі пояснювати письмо. Додам при тім, що церква назорейська не ріжнить ся нічим від звичайної селянської хати, хіба що не має образів і непотрібних меблів. Вона поділена на дві часті: В одній сидять всі жінщини, в другій всі мужчини.

При сьпіві послуговують ся Назореї книжкою, що зве ся: „Нова Харфа Сиона. Збірка појанья и славопоја за скупштине верујутих у Христа. Друго поправљено издание. Нови Сад, српска штампарија дра Светозара Милетитѣа, 1886“. (Всїх пісень 255). Мені робили руські Назореї зовсім серіозно пропозицію, аби я перевів для них на бачвансько-руський диялект „Гарфу Сиона“, а вони мені добре заплатять. Я натурально подякував за пропозицію, і порадив їм звернути ся до кого иньшого, бо щоби такий переклад добре зладити, треба бути поетом.

По при добрі прикмети мають Назореї багато сьмішних. Так приміром коли я давав їм деякі книжки читати, що мав з собою, вони не хотіли, аргументуючи, що хто читає сьвяте письмо, тому не треба більше нічо читати; з нього можна чоловікови всього навчити ся. Мої аргументи, що в сьвятому письмі нема і слова про много дуже важних річий, які нині загально уживані, як машини і т. д. їх не могли переконати. Прийшло до того в нашій розмові, що Назореї заявили мені, немов то ще перед потопом істнували желізниці, телеґрафи і т. д. а люди тепер відкривають їх лиш на ново на підставі сьвятого письма, не винаходять однакож нічого, що ніколи перед тим було незнане.

Дуже цікава поява між Назореями, що вони не признають жадних ріжниць національних. Кожда нація у них однакова, а кождий Назорей може зачислити себе до якої подобає ся йому нації. На питанє, хто він, відповідає: Я Серб, я Русин, я Німець, я Маляр і т. д.

Тільки уваг подаю я тепер про Назореїв; низше наводжу одну жартовливу пісню, що говорить про них незвичайно іронічно. Пісня записана в Керестурі.

¹⁾ Я був на такім богослуженю в Керестурі.

„Бугери“.

А тот Зора¹⁾ льиніві,
 Правел валькі Томашовей доліві.
 А йак бўлі тоті валькі готіві,
 Та йім оўці згажелі.
 Придалі йіх аж до Кўлі²⁾ до сўду,
 Же воні муровац цёркву бўду.
 А у Кўлі таке прáво досталі,
 Жебі воні своїі валькі чувалі.
 А йак бўла тóта цёрква гóтова,
 Заволалі себе до ный Белóва³⁾:
 Бёлоў бўдзе пот стóл льйгац,
 А Фіцэрі⁴⁾ бўдзе льўдзох зволовац.
 Хто спе стануц за Бугіра,
 Най ше йаві до Фіцэра:
 Уреш⁵⁾ пáльц тот крайні,
 Запіше це тот Фіцэрі гирбáві⁶⁾.
 Тот Медьйші⁷⁾, тот Медьйші канóнік,
 Вáсіль Бáйбер⁸⁾ цёркоўнік.
 Вáсіль Мійоў⁹⁾ ўладіка,
 А капéльан бўдзе сўшет Пештіка¹⁰⁾.
 А тот Чáкан¹¹⁾ дэвóнар бўдзе,
 На гачніку¹²⁾ дэвóніц бўдзе.
 А Гóлóвіч¹³⁾ мўдерец,
 Вон найвёкші мéджі нýма ма́гарец¹⁴⁾.
 Вон ше жéні ўверел,
 Свóйю кнýшкі Дудашóві¹⁵⁾ ўдзэльыл.
 Дьíдо мíнар¹⁶⁾ Бўгир бўдзе,
 Гоч мíнарство нýгац бўдзе.
 Тóта бáба Пештíкова,
 Кид ный пóйдзе гу Бугíром, та йі хóра;
 Киш ше пóйдзе гу Бугíром помóдлыц,
 Дóраз мóже до Лалíтбу¹⁷⁾ пéмо хóдзiц.
 А тот Пётро ма́істроў¹⁸⁾,
 Вон льим тáкі мéджі нýма йак дiсноў¹⁹⁾.

1) селянин; 2) Куля — місто; там суд першої інстан. для Керестура; 3) імя пса; 4) селянин; 5) врїж; 6) горбатий; 7) селянин; 8) селянин; 9) селянин; 10) селянин; 11) селянин; 12) очкур; 13) селянин; 14) осел; 15) селянин; 16) мельник; 17) село; 18) учителїв; 19) свиня.

Miscellanea.

Печатка м. Константина з Звенигорода.

Небогатий запас руських печаток збогатився недавно дуже інтересною находкою: оловяною печаткою м. Константина, знайденою торік в с. Звенигороді коло Львова, себто старім Звенигороді галицьким, випадково в землі одним селянином. Місцевий парох о. І. Билинкевич звернув увагу на сю находку і ви-

ратував її від загибелі, а нам був ласкав уділити для опублікування. Печатка ся тепер є власністю місцевої церкви. Се звичайна оловяна печатка від листу; зверху і з низу, де виходив з неї шнурок, вона вищерблена, а з одного боку витято ножем кусник — мабуть находчик „пробував“ свою находку; високість

печатки в найбільшій частині — 3 см., широкість в найширшому місці — 2½ см.; на нашій копії промір її побільшено майже у двоє. З одного боку читається добре захований напис:

K Ω N ς A N
T I N O C E Λ E (Ω
Θ) Γ Μ Ρ Ο Π Ο (Λ I
T) Η Σ Π Α Σ Η (C
P) Ω C I A C

отже — *Κωνσταντίνος ἑλέω Θεοῦ*¹⁾ *μητροπολίτης πάσης Ῥωσίας*. З другого боку образ Божої Матері на троні, з Христом на руках, сильно знищений двома гострими штрихами; поли ризи спадають на поручи трону, хитон сильно і схематично зфалдований, на чолі примітний на ризі хрестик (на малюнку за для світла виїшла біла плямка), лиця знищені, коло німба — *ΜΡ* (знищено) *ΘΓ* — се патронка київської катедри.

Було двох митрополітів „всеї Русі“ з іменем Константина, обидва з Греції; оден прибув на Русь 1156 р., другий 1167 р. Перший правив дуже не довго: присланий на жадання тодішнього київського князя Юрія Мономаховича після звітного в історії руської церкви поріжнення з патріархатом (через поставлення митр. Климента), він остро виступив против ініціатора цього поріжнення неб. кн. Ізяслава Мстиславовича, і коли по смерті Юрія (май 1157 р.) Київ перейшов до Мстиславовичів, Константин мусів тікати до Чернигова, де й умер 1159 р. З огляду на се більше правдоподібності бачити тут другого Константина, що мусів правити довше; ми не знаємо року його смерті, але наступник його Никифор згадується вперше аж під 1182 р.²⁾

Крім свого загально-культурного інтересу (досі невідано було ні одної митрополітальної печатки з передтатарських часів, і взагалі дуже мало яких будь печаток) печатка має ціну як ще новий слід давнього руського життя на ґрунті галицького Звенигорода, як новий доказ того, що Звенигород під Львовом є старий княжий Звенигород; за останні роки назбиралося досить таких останків, завдяки науковим інтересам місцевого пароха Івана Билинкевича і учителя Михайла Микелити, і сим звенигородським находкам буде присвячена спеціальна студія.

М. Грушевський.

¹⁾ Властиво край букви скорше-б вказував на *τ*.

²⁾ Іпат. с. 333, 424, Лавр. 331.

Причинок до галицько-руської бібліографії 1848—1849 р.

В січні с. р. збогатила ся бібліотека нашого товариства цінним набутком. Від спадкоємців пок. Остермана, бувшого цк. старости станіславівського, закуплено всі папери, які лишили ся по нім, а власне:

а) Власноручні записки пок. Остермана, писані ним рівночасно з описуваними подіями. Є се три грубезні томи in folio, 2250 сторін мікроскопійно дрібного письма. Записки тягнуть ся від початку 30-тих років до 1884 р., переважно складають ся з виписок із різних газет та брошур, та декуди, особливо в першій томі, є копії деяких цінних документів і власні спомини пок. Остермана, особливо з пам'ятних літ 1846, 1848, 1849.

б) Спора пачка рукописних документів та записок, особливо з часів перед 1848 роком.

в) Значне число друків: циркулярів, розпоряджень, плякатів, брошур, старих банкнотів і т. и. Маючи надію опублікувати в виданнях нашого товариства з тих паперів усе, що може кинути деяке світло на історію нашого краю, ми поки що подаємо звістку про деякі друки, що знаходять ся між тими паперами і збагачують нашу бібліографію в порівнянню з тим матеріалом, який зібрав у своїй Бібліографії д. Ів. Левицький. Таких друків ми найшли 10 і подаємо тут їх титули і зміст або й повний текст деяких.

1848 р.

1. (W nedostatku ruskich rypow [sic! зам. typow]). Wszeczeństni Otcy i lubeznaja bratia Rusyny okruha Stanisławowsko-ho, o hospod'i radowatysia! Є се запросини на руський нар. фестин д. 30 мая 1848 р., надруковані мною з рукопису в „Життю і Слові“ 1897 р., ч. VI, 119—120 в статті пз. Руський фестин у Станиславові д. 30 мая, та без кінця. Кінцевий уступ, якого не було в переданім мені рукописі, в друку виглядає ось як:

„Dla toho za przykładom bratryj naszych u Lwowi i innych okruhach Halicii żyjących postanowylismo zaprosyty Was, czestnii Otcy i lubeznaja Bratija, abyste raczyły na dzień 30 maja r. b. nowoho stylu do miasta Stanisławowa sobratysia i festyn toj narodowyj nasz ruskij prysustwom Waszym poczyty. Ażeby toj uroczystosty nadaty lipotu

i torżestwennost', jaka prystoit naszomu otecztswolubiju, i zachowaty jednomyslije i porjadok, prosym zastosowaty sia do programu, kotryj Wam pryłuczajem. S namy Boh! Łaska i mir Hospoda i Boha naj bude s duchom Waszym Bratije. — W Stanisławowi, dnia 16. maja 1848. Ks. Stefan Ilnicki, Kanonik hon. Kap. Metrop. Lwowskoj. Ks. Petr Szankowski. Ks. Hryhoryj Szaszkiewicz. Ks. Mychail Kozanowycz. Ks. Theodor Nestajko. Ks. Jakow Roszkiewicz. Ks. Joan Kropiwnicki. Ks. Dyonizy Buraczynski. Ks. Jarosław Głowacki. Ks. Wasyły Głowacki. Ks. Michail Tychowicz. Ks. Efrem Gliński. Ks. Petr Celewicz. Eustachy Prokopczyc. Bazyłyj Neronowicz. Julian Błonski. Simeon Kluczenko. Jozeph Kropiwnicki. Antoni Botwinski. J. Piszeliński. Jan Dutkiewicz. Onufry Kopanicki.

Друковано на першій стороні великого аркуша сірого паперу формату folio. Друга стор. порожна. На третій і четвертій стор. містить ся:

Program sobranija do uroczystosty narodowej ruskoj w Stanisławowi na dniu 30 maja 1848.

Сей „Програм“ надрукований в „Житю і Слові“ loc. cit. Місця друку не подано.

2. Овѣщеніє. В низу: ВЪ ЛЬВОВѢ ДНА 4. ЖОВТНА 1848 года. Гаммерстейнъ генералъ командирѹющій. (Відозва про зложенє оружя до цк. „цейггаузу“, надрукована на піваркуши звичайного формату. На другім піваркуши та сама відозва по німецьки: „Kundmachung“, та без дати і з підписом: Hammerstein, Feldmarschall-Lieutenant Comandirender General in Galizien. Оба тексти надруковані з одного боку аркуша, другий порожний, значить, се плякат призначений до наліплення).

3. Okolnyk do wsich zwerchnostey mistcewych y hromad. (На горі: Nro 3108. В низу підпис): Od cis. korol. Cyrkułu Stanisław, dnia 20 maja 1848. Neusser. Друковано на піваркуши сірого паперу переломанім здовж на половину; на другій половині, на ліво, на тій самій стороні піваркуша надруковано німецький текст: Nro 3108. Cirkulare-An sämtliche Orts-obrigkeiten und Gemeinden. В низу підпис: Vom k. k. Kreis-amte, Stanislawow den 20 Mai 1848. Neusser. Подаємо тут увесь руський текст сего інтересного документу:

„Jest' tu w Hałycy zbor czyli cziest' luděj¹⁾), kotora wolnostěj konstytucyow krajowy nadanych łysz do toho używaje, aby tym wid-ważniejsze i diystwytelniszcze na obwałenyje stojaszczoho poriadku

¹⁾ В нім. eine Partei.

d'łaty; a zahranyezni prychozni¹⁾, ponewaž ym buntownyezi pere-werty²⁾ albo pryrodow sia stały, albo prelest'iamy³⁾ toho storon-nyctwa zvedeni, popłatyły welykodusznost' y blahoserdyje, kotorymy były pryjat'i nayhanebniyszow newd'iacznostew — poneže ony zlu-czywsia z tutejšymy buntownykamy, miszczan y selan protywo cisar-skaho Riadu podburyty, onych do neposlušenstwa protywo ustawam y ukazam⁴⁾ włastěj, ba nawet do gwałtownoho opyranyja sia protywo onym pobudyty starajut sia, y w swojej bezlycznocy tak daleko po-stupajut, že protywo uriadnykam cisarskiem w wypolnenyju ych po-wynnostey z poruhanyjem i buntownyčym pryreczenyjem⁵⁾ wystu-pajut — obezpečajuszczesia na tuju podporu, ktoru ym poślidok typografij yły drukarniw⁶⁾ podaje, kotory lysze z chyły y oczernenyja Riadu y tohož pidručnych swoje złoczestywe bytije prodowžaiet.

„Tomožto pohubytelnemu d'ijaniju dalsze neczynne prydywlatysia, nebyłoby welykodusznostew y blahoserdijem: byłoby toje słabostew, byłoby to zdradow na obowiazku, po kotorym własty o utrymanyju wselennaho⁷⁾ pokoju i poriadku staratysia powynny, y koždy obywatel takowych w dokonanyju toho zamiru podpyraty obowiazany jest.

„Wzywajut sia ubo wskutok vysokaho ukazu Predstojatelstwa krajowoho gubernijalneho z dnia 18-toho misiacia l. 6545 wsy zwern-nosti mistcewyji y wsi hromady, na tych buntu honyteliw⁸⁾ baczne uwažaty — a kromi toho ym y hromadam nakazuje sia, aby koždoho, kotoryjby pokusyłsia własty riadu y ych pidručnych chyłyty, narod do neposlušenstwa protywo ukazam prawnych włastey, do newyko-nanyja otrymanych rozkazow podburowaty albo wzywaty, albo do buntu protywo cisarsko-austriyskaho Riadu zwodyty, y do uczastija na zamirenom obwałeniju teperisznoho poriadku pryludžuwaty, bez pro-wołoki pryaresztowaty i do cyrkulu odstawyty.

„Hromadam sia ale osoblywe nakazuje, ażeby sia nikto pod nay-ostriyszow karow prawnom ne odwažył, takowoho pryaresztowanoho na t'ili krywdyty, albo biykwow znawažyty.

4. Okoľnyk do wsich zwernnostej mistcewych, parafialnych uriadow y hromad. Над сим титулом цісарський орел, а висше з лівого боку Nro 694. Піваркуш сірого паперу, друковано тільки по одній стороні, німецького тексту нема. Текст ось який:

---

¹⁾ die Emigranten; ²⁾ das revolutionäre Wählen ³⁾ Lockungen
⁴⁾ Anordnungen ⁵⁾ Protesten ⁶⁾ Auswurf der Presse ⁷⁾ öffentlichen
⁸⁾ Umsturz-Partei.

„Na wozwanyje Lwowskoji Rady narodowoji zatrudniajutsia Rady obwodowi (polski) postawlenyjem sudijow pokojnych i polubownych, kotorych zamir maje buty, prywatni spory prawni zhodew (sic!) załahodžuwaty, albo, ježeli by to sia neudało, wyrokamy kompromissowymy (polubownymy) za zreczenijem sia pomoszczy uriadowoho sudyji zahłajuwaty.

„Dla toho to Magistraty, zwernchnosty miscewi i hromady w skutok vysokoho ukazu predsdatelstwa krajowoho z dnia 21 Julija t. r. L. 10141 na toje wtruczuanje sia prywatnoho zbyhowyska „rada narodowa“ do zawiduwanji sprawedlywosty uwažnymy sia czyniut, i pesterihauiut sia od uczestnictwa na těj bezprawnosty.

„Administracyja krajowa nemože toje dopustyty, ażeby storonom spereczajuszczysia, ym przednaležne (sic!) prawo sobi na koždyj wipadok polubnych sudyjow wybyraty i hodytysia, postawlenyjem sudyjow polubownych prypysanych ubłyženne buło, i administracyja tym mense na toje zizwołyty može, aby nowyj od nepowołanych osob prywłaszczajuszczym sposobom postawlenny instytut prawnosty sudyjow pokojnych woznosyłsia.

„Wsy tyji, kotori by sobi pozwołyły, jakowyjs sudyji uriad jako własty z doruczenyja zbihowyska „rady narodowoji“ wykonowuwaly (sic!), popadut kari.

„Storony, osoblywe ale hromady bacznymy sia czyniat, že ony samy sobi wynny budut, koły kierujuszczym sudyjom od riadu nepostanowlennym w zhody sia zapustiat, kotorych wažnist' prawna ne bude uznana.

„Od cis. kr. Cyrkułu. Stanisław, dnia 30 Julija 1848. Neusser.

5. Okólnik. Do wsich zwernchnostey miscewych y Hromad. Над сим: Nro 811. Піваркуш синяво-сірого паперу, друковано в три шпальти: на ліво німецький текст: Circular. An sämtliche Ortsobrigkeiten und Gemeinden, — в середині польський: Cirkularz. Do wszystkich Dominiów i Gromad. Пригадує окружник з 20 мая, наведений вище під 3, майже такими самими словами, тільки коротше. В низу: Od cis. korol. Cyrkułu. Stanisław, dnia 15 Łystop. 1848. Neusser.

6. Widozwa do bratej miszczaniw, selaniw i żydiw. Друкована на одній стороні аркуша, в одну широку шпальту. На ліво був польський текст, та він відрізаний так що лишило ся на краях ледво по кілька букв. Підпису ані дати ані місяця друку нема. Є се передвиборчий поклик, виданий мабуть в червню 1848 р, і то, судячи по мові, в Станіславові. Поклик напи-

саний в польськїм душі, проти урядників. Приводимо його текст в цілости:

„Bratia! Wżeśty czuły moi bratia, że Najjaśniejszy Monarcha nadał nam konstytucyju, to ie takie prawo, że nam wilno o naszych potrzebach radyty, że nam wilno wyberaty deputowanych czyli plenipotentiw, a szczo toi deputowani na sobраниu skażut i uradiat, toje bude prawom dla wsich. Majete teper bratia wyberaty deputowanych, koły? bude wam hołoszeno. Patent konstytucyjnyj rozkazuje: że kto ma je 24 lit, ne je w indygacyi, ani kryminalnoj, ani politycznoj, ani ne je sudżeny za jaku pakist', kto wid 6 misiaciw prynajmij w tim misce meszkaje, a kotryi ne je ani najmytom, ani z kasy brackoi lub ynszoi ne bere zapomohu, toj ma je prawo wyberaty Deputowanoho. Ne bude to depytowanyi hromadzkij, szczo neraz z suplikou hromadzku widoptaui nohy do Cyrkułu, a jak z niczém pryjszow, tak z niczém piszow! O nie! Deputowanyj w konstytucyi, to je ciła hromada! Deputowanyj może nastawaty, aby denekotryi podatki tiażkii umenszeno, abo zneseno, naprzykład akcyzu, aby sil buła tańsza, aby każdomu, kotryj schocze, wilno było tiutiun sadyty, samomu kuryty i prodawaty tak, jak teper prodaje pszenyciu, żyto, aby wam ani wasz pan, a teper was susid, ani Cyrkuł ne nakiedau wijta, aby dityi waszych ne tak bahato i na czas korotszyj do wojakiw brały, aby dity Waszii zabrani w rekruty ne szły na koniec świta na czużynu, ale aby Was, waszyje życie, waszyi chaty i wasze objiście hrud'my swojemy boronyły, słowom deputowani waszi majut na sejmi staratysia, aby wsio, szczo wam dolehaje, ustupyło, a wsio, szczo wam potribne, nastupyło. Toje wsio majut deputowani na sejmi czynyty! Wydyte bratia, że na toje potrzeba hołowy, poctywosty i lubwy chrystyjańskoj, a nasampered tiji lude majut buty deputowanymy, szczo sami podatki opłaczujuć, rekruty dajuć i ynczi tak monarchiczni jak dominikalni dwyhajuć tiehari lub wid nynisznoho dnia dwyhaty budut, jak naprzykład waszoho doteperisznoho pana dity budut tak dobre wojakamy, jak dity waszi. Kotryj tych tiehariw ne dwyhaje, czyż może win protiwi tomu powstawaty, szczo ho ne dolehaje? Chtoż, skażit bratia, takich tiehariw ne dwyhaje? Uridnyk płatnyj! Win bere z kasy pensyju, z naszych podatkiw zberajuć sia w kasi hroszi, im bilsze podatkiw, tém bilsze hroszyj w kasi cyrkularnoj, im bilsze hroszy w kasi cyrkularnoj, tém bilsza pensyja uridnika. Uridnyk z kasy płaczenyj, choć by buw mudrym i poctywym czołowikom, bude zawsze na toje powstawaty, aby podatki były jak najbjszi, bo jak mali podatki, to men-szy hroszyj w kasi cyrkularnoj, a im mensze hroszyj w kasi, to men-

sza musyt buty pensyja, a uridnyk toho ne chce. A do toho uridnyk czużostoronny, szczo tylko za pensiw do naszoho kraju prycho-dyt, ne umijuszczy ani po polskie ani po ruskie, ani sia z wamy roz-mowyty, ani waszych potrib, jako neswojak wyrozumity ne może. Gazda sam znaje najlipse, szczo dla hromady potreba. Dla toho bra-tia moi wyberajte na deputowanych waszych, mudrych świaszczenny-kiw, mudrych, poctywych i Boha myłujuszczych paniw selskich, a te-per waszych susidiw, takōż zacnych pocesoriw, sprawedlywych i ludz-kich mandatoriw, poctywych arendariw, kupciw, słowom odnym ludyj piśmennych, Bohu i ludiom myłych, bo poctywisť, retelnisť, lubwa chrystyjańska z mudrotow i rozumom złuczena ne dadut nikomu uczy-nyty krywdy. Spytajte protoje starszych z hromady o radu, ony rozu-mom i dośwideniom oświtiet was, kto waszoi ufnosty hoden, bo pa-mietaite szcze raz, że deputowani waszi budut nadawaty prawo dla wsioho myru. A kolybyšte ne znały meży wamy czołowika pyśmen-noho, szczo by hoden buw waszoi ufnosty, to wyberajte z pomeży śelaniw mudroho, retelnoho, prawolubnoho i sumlinnoho czołowika, a takij deputowanyj bude lipsze praw waszych boronyty, niż jakiej czużostoronnyj, a do toho z waszych podatkiw płatnyj. Majete szcze toje znaty, że koždyi Deputowanyj, kotryj pide do Widnia na sejm, (bo sejm maje sym razem buty w Widni ze wsish prowincyj austry-jackoho kraju) distany hroszy na dorohu do Widnie, i dwista rynskich sryblom szczo misiać na życie tak dowho, jak dowho budut Deputo-wani razem w Widni zibrani. Ne lipszeż szczo by tiji hroszi distały sia komu z hromady, jak czużostoronnomu, kotryj naprotiw wam, napro-tiw dobru hromady dilały i widzywatysia musyt. Woźmit tuju besidu do waszoho sercia bratia selany, prosit, naj znyjde Duch Światyj na Was i Wam wkaże, koho majete na deputowanoho oberaty. Pamie-tajte na toje, że dity waszi budut was wyklynaty, jak lychech. ludy i bez hłuzdiw na deputowanych wyberete, bo lychey deputowanyj zopropastyt wasze dobro, a dobry, poctywy i mudryj deputowanyj hołosom swoim dokaże, że wam bude lipsze na świti!

7. Провизоричное распоряженіе противъ злоупотребленія печати. [Provisorische Verordnung gegen den Missbrauch der Presse]. В кінці: Въ Вѣднн дна 18-го Мая 1848 года. Тим-часовѣи Министри: Пиллерсдорфъ. Гоммарѣга. Кравскъ. Латѣркъ. Довлагофъ. Баѣмгартенъ. Місця друку не подано, та мабуť дру-ковано у Львові. Є се два аркуші паперу, задруковано 7 не-пагінованих сторін, у дві шпальти, з лѣва по нѣмецьки а з права по руськи, всего 27 параграфів.

1849 р.

8. Прокламація [Proklamation]. На кінці: Львовъ дна 10 Инбарѣа 1849 года. Гаммерстейнъ, Генералъ отъ Кавалерїи и главнокомандѹющій въ Галиціи. Друковано на аркуші, з сторони, в дві шпальти, з ліва по німецьки, з права по руськи. Є се оголошене воєнного стану в Галичині, Буковині і Кракові.

9. Izwischenie tutejszoj miskoij Kommandy. В низу: Stanisławiw, dne 13 Sicznia 1849. Kräutner a Thatenburg, General-Major. Друковано на піваркуші синяво-сірого паперу, на однім боці, очевидно плякат. На другім піваркуші, що становить одну цілість з отсим, є те саме по польськи пз. Proklamacya tutejszej Komandatury miejskiej! Оголошує воєнний стан для станіславівського округу і взиває до спокою.

10. О розшыренїи примѣсово (sic!) кѣрса оугорскихъ краѣвыхъ ассигнацій также и на короннїи краи смежнїи съ Оугорщиною. [В горі тільки німецький титул: Nro 10288 Präs. Kreisschreiben des k. k. galizischen Landesguberniums]. В низу підпис: Львовъ дна 22 Авгста 2849 (sic!) года. Agenor Graf von Goluchowski, k. k. galizischer Landes-Chef. Друковано на піваркуші, по обох сторонах, у дві шпальти, з права по руськи (мовою дуже зближеною до російської!), з ліва по німецьки.

На закінченє подаю з того-ж 1849 року ще один друк, хоч і не руський, та важний по троха і до нашої історії того часу. Є се відозва якогось „полковника“ Пйотровского, датована з Сиготу д. 7 січня 1849 р., написана по польськи, видрукувана в Уніварі, призначена до розширення по Галичині і до покликання всіх в ряди мадярського повстаня. Вона відбита на піваркуші сірого, бібулястого паперу, по однім боці, дивоглядним правописом, і виглядає ось як:

„Bracia! Juz zdaje sie czas, by zasloną (ktora jakby czarodziej-skom mocom dotychczas oczy Wasze zakrywała) uchylonom zostala. — Przejrzycie! Z owych liberalnych instytucji, wolności osobistej, druku i mowy, tyle razy przyrzeczonej, podpisanej przez samego Cesarza¹⁾, spostrzeżecie: — Zero — Rzond, ktoren na dopiencie swych zbrodniczych celow przeciw ludom, niezanuje ni praw Boga ni ludzkosci, zimnom krwiom poduszczajonc przez swych siepaczy lud wiejski po-

¹⁾ В оригіналі тут стоїть инше слово.

czciwy ale ciemny, przeciw panom i placonc bezwstydnie w oczach całej Europy publicznie za głowe szlacheckom, wygubil 300 famiilii, rzond mowie, ktoren pozniej w potrzebie przemawiaionc do tegoz samego kraju, wyraża sie „meine liebsten Kinder“, a teraz niezważajonc ni na dawne, ni na nowe prawa robi co mu sie podoba, — Rzond taki nie moze i nie powinien istnie[c]. Godzina juz wybila -- Bracia nasi Wengrzy podali nam renke i ofiarujom swom pomoc, ruszcie sie i pokażcie swiatu, zescie potomki tych samych przodkow waszych, co swiat swym menstwem i wytrwalosciom zdumiewali. Przybywajcie! mamy ju legiony polskie i te juz daly dowody, w kazdej bitwie ze som polskiem. Mnie podpisanego Rzond nominowal komendantem korpusu wzdluz Karpat az do ziemi Siedmiogrodzkiej. — Kazden przybyly na ziemie Wengierskom u pierwszej Wladzy dowie sie o mojej glownej kwaterze, otrzyma ulatwienie dostania sie do Szigethu, gdzie sie o wszystkim dowie. — Kazden przybyly z koniem lub broniom natychmiast zostanie od Rzonda podlug wartosci konia i broni wyplaconym i zold tak jak wszystkie wojksa (sic!) regularne wengierskie od daty wstompienia pobierac bendzie. — Bracia Galicyanie! chociaż niedlugo bawilem w Galicyi, lecz umialem poznac Wasze serca, proste, otwarte do tego stopnia ze z pierwszemi oszustami Europy niecheieliscie, postempowac jak legalnie. — Stosujonc sie tedy do Waszego zwyczaju by wszystko bylo legalnym przybralem sobie tytul komornika, na mocy ktorego podaje do publicznej wiadomosci, iz w imieniu praw Boga ludom nadanych przychodze exekwowac dlug winny naszej Ojczyźnie; dlatego przebaczenie ogolne za przeszlosc. Wzywam przeto bez roznicy i excepcyi mieszkancow ziemi Polskiej aby sie z takowom wyplatom spieszyli: rozumiecie mnie jak sie dlug Ojczyzny placi. — Potrzeba nieodzownego dzialania i to natychmiast. — Kazdemu dobremu Polakowi nie jest tajno — a zatem oswiadczam, iz uiszczajoncem sie dlon braterskom z uscisnieniem z serca podamy i loncznie dzialac bendziemy. — Lecz hanba opozniaioncem sie, biada niechentnem a miecz i ogien sprzeciwiajoncem sie zapowiadam!

„Siget d. 7 Stycznia 1849. Kommendant z Karpat korpusu sily zbrojnej polsko-Wengierskiej Polkownik Piotrowski. Odcisniento u Elingera w Ungwarze“.

Сей божевільний панок мабуть і не знав, що в Галичині, особливо в горах, живуть не Поляки а Русини і що його поклик і кінцева дика погроза поставить на ноги всю гірську людність для оборони супроти мадярських нападів. А тимчасом се дійсно стало ся.

Др. Іван Франко.

Наукова хроніка.

Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р.

I. Історіозофія, помічні науки історії, загальні публікації.

Спир про історичну науку, спосіб її трактування, та докладне огранічене предмету її розслідів, не зати́х досі і все ще появляють ся нові погляди, проєкти, розвязки сего питання. Не малого шуму наробила розвідка французького ученого P. Lacombe: *De l'histoire considérée comme science*, що появила ся ще в р. 1894. Автор того твору виводить для історичної науки нову теорію, котра кульмінує в висказі, що лише психологія учить нас пізнавати душевні потреби (besoins), що в кождім часі і місці були і є імпульсом людської діяльності. Теорію ту різно обговорювали учені і й сего року зупинив ся над нею Klebs Climar: *Eine französische Geschichtstheorie* (*Historische Zeitschrift* v. Sybel. N. F. 43 Bd. ст. 403—426). Автор признає головну заслугу Лякомбови в тім, що він предсеі станув на боці від соціологів і зрозумів, що ніяка з природних наук, а лише одна психологія може дати наукову підвалину до розсліду історичних проблемів. Звертає ся однак против розділювання в історичних дослідах констатованя фактів (*constater les faits*), від загальної частини (*l'érudition*), бо обоє стоять в суцільній звязи. Признає французькому ученому справедливість, що випадки та одиниці все мають своє значінє в історії, однак, зовсім справедливо, задивлює ся скептично на тезу, що в обсягу людських інституцій помічуємо однастайність, правильність, та що се можна об'яснити одно-родними психофізичними способностями людей, та залежними від них

Тим розпочинаємо давно заповіджені огляди загальної науки; до відповідної повноти і докладности можуть вони, розумієть ся, прийти лише з часом. *Ред.*

відносинами до природного і суспільного оточення. В с'їм напрямі ніколи не можна дійти до правил сталих, математичних. Се й в природних науках не все можливе. Також полемізує автор против „loi d'urgence“ Лякомба, де вирізняє ся різні степені сили людських потреб. Під кінець розвідки висказує надію, що найновіші праці Лямпрехта стануть епохальними для історичної науки.

Що-до останнього, то не всі учені тої гадки. Спір між новою школою Лямпрехта, що ґрупує ся коло часописи „Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“ і її противниками загорів з новою силою. Історія Німеччини Лямпрехта найшла широкий розголос, але осуд про єго спосіб трактовання історичної науки вийшов не конче похвальний. Ми згадаєм лише просторі і совістно писані рецензії Below-a, Finke, Rachfahl-a і Lenz-a. Закиди роблені Лямпрехтови можна коротко зібрати в тім напрямі, що єго історія грішить недокладністю і побіжністю в подробицях. Із загальнішого становища обговорює ту працю Schnürer Gustav, Lamprechts Deutsche Geschichte (Hist. Jahrbuch der Görres-Gesellschaft ст. 88—116). Признає Лямпрехтови головну заслугу в тім, що більше, ніж досі бувало, звернув увагу на історично-культурну справу. Одначе остро і рішучо виступає против погляду, що лише історія культури може бути предметом наукової історії, а не, як досі, політична. Висказує ся також против впровадження психологічних елементів у історичні досліді. На кінець накидує ся на Лямпрехта, що єго тези зовсім не ориґінальні. Для своєї оборони оголосив Лямпрехт в часописи „Zukunft“ з дня 2 січня статю „Eine Wendung im geschichtswissenschaftlichen Streit“ — де уважає статтю Hintze: Über individualistische u. kollektivistische Geschichtsauffassung (Hist. Zeitschr. v. Sybel 1896) зворотом в полеміці против него.

Докладна рецензія історії Лямпрехта G. Blindel-a в Revue historique (т. 64) містить також методологічні епізоди. Більш про се находимо в статях: Pizenne Une polémique historique en Allemagne (Revue historique) та Hannak: Lamprechts Deutsche Geschichte und die neue Richtung in der Geschichtswissenschaft (Zeitschr. f. öster. Gymn. 293—308). Ганнак навіязує нові теорії, з котрими в основі годить ся, з давними і через се улекшує їх зрозумінє. Заявляє, що лише через таке зіставленє відношеня тих теорій до теоретиків історичної науки минулого століття они найдуть признання загалу. В тім напрямі дав початок Breysig (Zukunft ч. 33 і сл.); Лямпрехт пішов дальше розглядаючи історичні теорії Канта, Гердера (Conrad's Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik, зошит липневий і сл.). Сюда причислити треба дію: Barth: Phi-

losophie der Geschichte als Soziologie, де находим перегляд соціологічних систем та історію різних односторонніх понять історії. З противного погляду виходить Rachfahl: Über die Theorie einer „kollektivistischen“ Geschichtswissenschaft (Conrads Jahrb. f. Nationalök. u. Statistik 659—689), а то з погляду школи ново-ранкістів, і звертає ся головню против розвідки Лямпрехта: Was ist Kulturgeschichte? (Ibidem 75 ст. і сл.). На се відповів Лямпрехт статтею: Individualität, Idee u. sozialphysische Kraft in der Geschichte (Ibd.880—902 ст.), де закидає Рахфальови незрозумінє єго поглядів. „Zukunft“ ч. 44 містить знова статю Лямпрехта: Der Ausgang des geschichtswissenschaftlichen Kampfes. Тут представляє він себе рішучим побідником і кидає громи на противників, зовучи їх ретроgrадами. Також заповідає, що усуває ся від дальшої полеміки і бере ся за перервану працю над історією Німеччини. Згадуємо ще дві статті сєї часописи: Helmolt: Weltgeschichte (ч. 47) де автор розбирає питанє, що становить істоту історії, і Preuss: Darf man der Geschichte glauben? що звернена против артикулу Sighel-a, де сей знова перечить можливість історичної правди. Остаточню появила ся заповіджена брошура Лямпрехта: Zwei Streitschriften, den Herrn Oncken, Delbrück, Lenz zugeeignet. Berlin ст. 75. Перша часть містить передрук одної статі з „Zukunft“, а друга звернена против критики Ленца на пятий том єго твору. Сей цілий спір з істориками культури вже давний; ми пригадаєм лиш на полеміку Шефера з Готтайном. Інтересне тут се, що Лямпрехт перевів теорію істориків культури практично, і то, як навіть самі противники признають, доволі щасливо.

Croce Benedetto: Le teorie storiche del' Prof. Loria, Napoli ст. 37. Проф. Льорія зробив ся винаходчиком т. зв. матеріялістичного розуміння історії. Вже Енгелс закинув єму плягіят з Маркса. Автор вказує лише на нездатність Льорії думати науково, на спосіб, як він поборює державний соціалізм та альтруїстичну етику, не маючи про них понятя. Єго „відкрите“ значіння свободи і володіння землею було вже давно власністю науки. Признає Льорії лише очитанє і пильність в збиранню матеріялів. З иньших праць сєго змісту замічуємо: Köhler H.: Geschichtsmaterialismus und Religion (Kirchliche Monatsschrift 16); Grupp G.: Gibt es eine Philosophie der Geschichte; (Wissensch. Beilage zu Germania ч. 23); M. Lenz: Die Stellung der historischen Wissenschaft in der Gegenwart (Deutsche Rundschau, Dezemb.) — популярний виклад, що ніяк не може бути послідним словом автора в тій справі; Labriola: Essais sur la conception materialiste

de l'histoire, Paris; Trojano: La storia come scienza sociale. Napoli.

Праця над поодинокими питаннями загально історичними і соціологічними поступає також сильно наперед. Тут менше статей чисто-полемічних; тут робота йде від самих основ. O. Heintze: *Rochers politische Entwicklungstheorie* (Schmollers Jahrb. 21. 3). Автор критикує погляд Рошера, немов би всі народи і держави переходили одні і ті самі стадії розвою і вказує на різні зміни, які повстають під впливом льокальних обставин. Pöhlmann Rob.: *Die Anfänge des Sozialismus in Europa* (Histor. Zeitschr. v. Sybel 79 т. ст. 385—451). Дошукує ся початків європейського соціалізму в Греції і то не в школах грецької спекуляції, не між філософами, а в устрою мійських держав, в πόλις. На зверх замикає ся та автономна мійська держава цілковито в собі; її політикою володіє принцип індивідуальности аж до карикатури. Одначе се викликає иньший, противний обяв, що громада внутрі сильнійше скупляє ся в собі, у всіх горожан повстає ідея спільних інтересів. Особливо характерною є віра у всемогутність законів. Автор наводить приміри реформаторів, що стреміли до полекш біднійшим класам. Клясичним приміром соціалістичної держави є у него Спарта. Дає також приміри істновання соціалізму під формою критики капіталу. Перші звістки про почини руху маси против кляс висших находить вже у Ге-зіода і згадує про домагання в Атенах за Сольона рівного поділу ґрунтів. Розвідка писана зі знанем літератури і жерел, хоч консеквенції не всюда справедливо виведені. Fabreguettes: *Société, état, patrie*. Paris; Grosse: *Die Formen der Familie u. die Formen der Wirtschaft*. Freiburg i. B.; Fournier de Flaix: *L'impôt dans les diverses civilisations I*. Paris 8° XXXII + 820. Hekethorn C. W.: *Secret societies of all ages and countries*. New edition enlarged. London 8° ст. 746; v. Reichenau: *Einfluss der Kultur auf Krieg u. Kriegsführung*. Berlin; I. Legge: *Primitive religion and primitive magic*. Scottish. Rev. 58.

На поли наук помічних історії рік сей не приніс важніших новостий. Для науки палеографії появилось ся нове виданє Arndt-a: *Schrifttafeln* — взорів середновічного латинського письма. Брак французького підручника для сеї науки виповнила праця: Rensens: *Elements de paléographie*, Louvain. В розділі 1—3 обговорює автор широко письма початків середних віків і скороченя, в 4 і 5-ім розбирає різні річі, що з палеографією в ніякій звязи не стоять. Долучені факсимілія, зібрані по більшій части зі старих публікацій, але є й нові, особливо з Бельгії. Pons-Boignes: *Apuntes sobre las escri-*

turas Mozarabes Toledanas, ques se conservan en el archivo hist. nation. Madrid 8° ст. 320. Gregorian music: an outline of musical palaeography. By the Benedictines of Standbrock. London. 4° ст. 114. Andreoli El.: Frate Vespasiano, Palatini, Cresci, tre sommi calligrafi del medio evo. Milano 24° ст. 129. — Для хронології появив ся вельми важний підручник: Rühl Fr.: Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit, Berlin, призначений і для ширшої публіки, між тим коли праця Гротефенда може уживати лише спеціаліст. Через се праця ся не займає ся детальними питаннями, лише малює загальний образ. Прим. не згадано, що римська курія в різних конфіраціях числила по різних стилям. На ст. 36 треба було назвати і місто Кольонію, що по-при Венецію найпізнійше усунула у себе (1796) початок року від різдва. Зрештою книжка відповідає вповні своїй задачі. Grotefend: Zeitrechnung des Mittelalters und der Neuzeit. Hannover, 1893. Сего другого видання загально уживаного підручника появила ся вже послідня частина другого тому, що містить календар орденів, спис сьвятих, що докладністю перевищає всі дотеперішні, і доповнене до Гльоссаря. G. T. Turchanyi: Tabulae chronographicae ad solvenda diplomatum data constructae. Oeniponti. Головно пригідні до 14 і 15 ст. Macdoldnad I. C.: Chronologies and calendars, London, 8° ст. 124. В сфрагістиці і нумізматиці цілий рух збирає ся коло видавництва богатих матеріалів, більш льокального характера. Згадаєм лиш важнійші: Die Medaillen und Münzen des Gesammthauses Wittelsbach. Auf Grund einer Mscr. v. J. P. Beierlei bearbeitet u. herausgeg. v. k. Conservatorium des Münzkabinets, I. München 4°, IV + 271 ст. Beschreibungen v. Münzen u. Medailen des Fürstenhauses u. Landes Baden in chron. Folge aus d. Sammlung des grossh. badischen Kommerzienrathes Otto Bally in Säkkingen. I. Aarau 4° XXXVIII + 112 ст. La Tour Henri: Catalogue des jetons de la Bibliot. nation. Rois et reines de France. Paris. 8° XLVI + 510 ст. Помічними підручниками можуть служити отсі публікації: Ambrosoli S.: Vocabolaretto pei numismatici. Milano 16° VIII + 134 ст. та: Numismatique français. Catalogue-guide illustré illustrée de l'amateur. 2 partie: Monnaies feodales et provinciales de France et de l'Orient latin. Paris 8° ст. 173. Для загальної археології важні праці: Boutell C.: Manual of British archaeology, 2 ed. London 16° 384 ст. і Contil L.: Résumé des recherches d'archeologie préhistorique en Normandie etc. Rouen 8°, ст. 20; для історії штуки: Crane W.: Of the decorative illu-

stration of books old and new. New-York 12°, XII + 335 ст. i Melinier Emile: Histoire général des arts appliqués à l'industrie du V à la fin du XVIII siècle. II. les Meubles du moyen âge et de la Renaissance; Paris fol. 248 ст.

Звертаючись до загальних публікацій замітимо, що в сїм році появило ся кілька нових часописий, котрі для історичної літератури мають вагу. Від січня 1897 почала виходити: Zeitschrift für d. geschichtlichen Unterricht herausgeg. v. A. Hettler; вона має чисто педагогічну ціль і призначена не лише для шкіл висших але й народних. Тому то й кладе вагу на статі більш загальні з історії старинної та німецької, а також на питання методологічні науки історії. Від 1 липня появляє ся в Римі: Rivista Italiana di Sociologia видавана сенатором Cognetti de Martiis. Також вийшов перший зошит нової: Rassegna di scienze, lettere ed arti під заголовком L'Italia, що містить між иньшим студію: Barzellotti: La filosofia nella storia della culture. Видавництва: Jahresberichte der Geschichtswissenschaft появил ся тепер том 18-ий (Berlin 1897), що обговорює публікації за р. 1895. Редакцію перейняв тепер Бернер, і веде її з тою самою точністю, що й попередники. Русько-українські публікації реферує проф. Лучицький з Кієва, польські проф. Фінкель.

II. Старинні часи (до р. 475 по Хр.).

1. Єгипет і старинний схід. Справою історії старинного сходу найгорячіше займають ся Англіїці і Французи, що оснували для того окремі журнали, видавництва і товариства. Нові здобутки сих розслідів інтересні головню лиш для археології та історії штуки; на поли політичної історії тут, як се легко зрозуміти, щось певного і нового сказати вельми тяжко. Через те не запускаючись в подробиці ми обговоримо лиш важніші публікації, загально інтересні. Перед кількома місяцями вийшов з друку Archaeological Report of Egypt Exploration Found за р. 1896/7, comprinting work of the Egypt Expl. Found and the Progress of Egyptology during the year 1896/7 ed. by F. Griffith. London. Головну вагу має тут студія Grenfelt-a: Oxyrhynchus and its papyri, що обгсворює находку коло 300 папірусів літературного змісту — з того половина містить ффраїменти гомерових поезий, та коло 2000 ріжних документів, листів etc. Все то має видати Exploration Found з часом, що року по 1 томі коло 300 сторін. В науковім додатку до монахійської Allgem. Zeitung подає Steindorff в статті: Die Verwaltung der Alterthümer in Ägypt-

len, свої замітки при нагоді уступлення Морґана з посади генерального інспектора. Сей учений відчайшов як раз в тім році, в горішнім Єгипті королевський гріб, з часу перших династій, з ріжними знарядями і написами. В тім самім додатку находитъ ся справозданє Мозерта про виклад Швайнфурта „*Sur l'origine des Égyptiens et quelques usages remontant à l'âge de la pierre*“. L. Henning: *Die neuesten Forschungen über die Steinzeit u. die Zeit der Metalle in Ägypten* (Globus 72, 17). Часописъ для історії сходу, що засновав Масперо -- „*Recueil*“ подає інтересну розвідку: *Chassinat: Les νεκρές de Manéthon et la troisième ennéade héliopolitaine*. Автор звертає ся против д. Amélineau, що силкував ся зібрати певні дати про династію героїв перед Менесом. L. Bochart: *Über den Alter der Sphinx bei Gizeh* (Sitzungsber. d. Berliner Akad. d. Wissensch.). Автор доказує, що сей сфінкс може належати доперва до часу середньо-єгипетської держави, коло 2000 пер. Хр. P. Meyer: *Aus ägyptischen Urkunden* (Philologus 56. 2) 1. *κατοικίαι*, про відносини осілих вояків з ділчиним обов'язком військової служби, 2. про *ἐπιχρίσις* в її подвійнім значіню. Віденська *Zeitschrift f. die Kunde des Morgenlandes* подає розвідку: I. Karabaček: *Ägyptische Urkunden aus kgl. Museen zu Berlin*. При сій нагоді ставить автор цілий ряд дезидератів. K. Sethe: *Die ältesten geschichtlichen Denkmäler der Ägypten* (Zeitschr. f. ägypt. Sprache u. Alterthumskunde 35. 1) говорить про находки Амеліно коло Абидос і викопки в Негадєг, які, на єго думку, треба причислити до часу першої або другої династії. До сєго належать і дві отсі статті сєї часописи: W. Spiegelberg: *Ein neues Denkmal aus d. Frühzeit d. Ägypt*. Kunst та Ad. Ermann: *Bemerkungen zu den Funden von Abydos*. Тут обговорює відтак E. Naville: *La succession des Thoutmes d'après un mémoire recent* — довша стаття полємічного змієту. Про находки Перрі і Амеліно та їх значінє говорить ще розвідка: A. Wiedemann: *Die neuesten Entdeckungen in Ägypten und die älteste Geschichte des Landes* (Umschau 1, 32 і 33). Згадати приходить ще й обширніші праці по єгиптології: Revillont: *Notice des papyrus démotiques, archaïques et autres textes juridiques ou historiques*. Paris. Strack: *Die Dynastie der Prolemäer* — та розвідки: Bouriant N.: *Fragments des petits prophètes en dialecte de Panopolis* (Масперо *Recueil*). G. Maspero: *Notes sur la géographie égyptienne de la Syrie*. (Ibidem).

Історія Вавилонії та Ассирії має за сей рік невеличку літературу, і то головню до історії культури. Karppe: *Mélanges assyriologiques et bibliques* (*Journal asiatique* 9, 9, 1) — старає ся пояснити біблію на основі ассиріологічних відкрить. В тій самій часописи подає: Dumon: *Notice sur la profession de medecin d'après les textes assyrio-babyloniens*. В *Revue de Théologie et de Philosophie* 13, 2 надрукована интересна розвідка: I. Spiro: *Les origines des langues semitiques* про розширенє і спорідненє семітських народів. Поясненє до старинної метрології подає I. Oppert: *Le boisseau septimal ou métrétès chaldeu* (*Acad. des Inscript.* март-квіт.). Кілька статей обговорюють вавилонський календар: Oppert: *Die Schaltmonate bei den Babyloniern u. die ägyptisch-chaldäische Ära des Nabonassar*. (*Zeitschr. d. deut. morgenl. Gesellschaft*) — полеміка против Muhlera. Ера Набонассара буда, на єго думку, нічого иньшого, як часть александрійского періода Сотіса, зменшена о 575 років. Lehmann C. F. подає в *Zeitschr. f. Assyriologie* 11. 4. свої замітки про систему втручування після дня і місяця. G. Reissner: *Notes on the Babylonian system of measures of area* (*Ibidem*). Для політичної історії важні розвідки: V. Scheil: *Correspondence de Hammurabi, roi de Babylone, avec Sinidinam, roi de Larsa, où il est question de Codorlahomor* (Маспера *Recueil*) — публікация, перевід і об'ясненє трех листів. T. G. Pinches: *Some early babylonian contracts or legal documents* (*Journal of the Royal Asiatic Society*, липень). Nölicke: *Die grosse Inschrift von Petra* (*Zeitschr. f. Assyriologie* 12, 1) нова публікация і об'ясненє сеї набатайської памятки. Ed. Sachau: *Glossen zu den historischen Inschriften Assyrischer Könige* (*Ibidem*).

З медийської і перської історії найактуальнішим питанєм є питанє релігійне, і сему посвячена більша часть літературних новостий. E. Blochet: *L'Avesta de James Darmesteter et ses critiques* (*Revue archeologique* липень-серпень) — боронить погляд Дарместетера, що наша редакция Авести не повстала перед 1. ст. по Хр. F. Justi: *Die älteste iranische Religion und ihr Stifter Zaratustra* (*Preuss. Jahrb.* за цвітень-май). Автор дає загальний перегляд початку і поділу Авести, описує, наводячи дословно перські пісні, старо-перську релігію, в кінци збирає традиції про Заратустру і об'ясняє їх. E. M. Plunkett: *The Median Calendar and the Constellation Taurus* (*Proceedings of the soc. of biblical archaeology* 19, 6) — виводить релігійні погляди і емблеми Ассирійців від Медів.

Berthelot: Quelques renceigments sur l'alchimie persane et indienne (Journal des savants, жовтень). Gregor N. T.: History of Armenia from earliest ages to present times. London 8° ст. 232. Prasek: Forsch. z. Gesch. d. Alterthums I. Kambyses u. d. Überl. d. Altert.

K. Klemm: König Asoka Pijagasi, ein sozialer Reformator der vorchristlichen Zeit (додат. до монах. Allg. Zeitung 13. листоп.) про розширенє буддизму в Індії за короля Асоки, на основі найновіших находок. Ed. Specht: Les Indo-Scythes et l'époque du règne de Kanichka d'après les sources chinoises (Journ. Asiatique 9, 10, 1) — про події в Скитії в 1 ст. по Хр. J. Jolly: Recht und Sitte (Ch. Revue critique ч. 44) — про права і звичаї староіндійські. Parker C. H.: A plain accounnt of the life, labours and doctrines of Confucius (Imp. and asiatic Quarterly Rev. — цвітень).

Історія Палестини все ще остаєсь вдячним полем для розсліdiv історичних і тішить ся багатою літературою: Maxti: Geschichte der israelitischen Religion, 3 Aufl. Strassburg. Sellin: Beiträge zur israel. u. jüdischen Religionsgeschichte. II. 1. Leipzig. Про топографію старинного Єрусалима говорить: Gatt Georg: Die Hügel v. Jerusalem. Neue Erklärung der Beschreibung Jerusalems bei Josephus, Bell. Jud. V, 4, 1 u. 2. Freiburg VI + 66 ст. Положенє Акри, се, при неясности опису Йосифа, один з найбільш спірних питань топографії Єрусалима. Оно стоїть в звязи зі ситуацією иньших горбків. Автор, звістний палестинольоґ, обговорює не менш як 19 системів, комбінацій про горби і про части міста на них збудовані. По его думці лежала Акра на узгір'ю гори Кальварії, на схід від церкви св. гробу. Коли сей погляд приложити до подій часів Махавейських, що вяжуть ся з Акрою, мусимо признати авторови справедливість. Шкода що про справу сїонську згадано лише коротко. Вона жеде також ще розвязки.

Marquart: Fundamente israelitischer u. jüdischer Geschichte. Göttingen. Friedländer: Das Judenthum in d. vorchristlichen u. griechischen Welt. Wien. Часопись академії „des Inscriptions“ за липень-серпень подає статтю: Clermont-Ganneau: Les tombeaux de David et des rois de Juda et le Tunnel Aquéduc de Silvé — автор висказує думку, що місце гробу старих юдейських королів мож найти в напрямі водопроводів сільоейських. I. Ley: Die Abfassungszeit des Buches Hiob (Theol. Studien u. kritiken, 1898, 1) — кладе початок сеї книжки в часи короля Седекії, опираючись на її форми і зміст. Спеціаліст до біблійних

монографій Др. Гуго Вайсс видав сего року знова одну п. заг. *Juda Makkabaeus, Ein lebensbild aus den letzten grossen Tagen des israel. Volkes.* Freiburg i. B. вел. 8° ст. VIII + 122. Як всі попередні визначає ся і сея легкостю оповіданя і інтересностю. Що до наукової стійности мож закинути не вихисоване цілої літератури, брак критики жерел — особливо при датах чисельних, котрі все треба брати символічно а не дословно. R. M. de la Broise: *Juifs et Romains. Commentaire historique d'un chapitre des Makkabées.* (Etudes historiques 71) — про першу стрічу обох народів в р. 161 пер. Хр. L. Goldschmidt: *Les impôts et droits de douane en Judée sous les Romains* (Revue de études juives 68). A. J. Delattre: *Les derniers découvertes aux pays bibliques à propos d'un livre récent.* (Rev. des questions hist. 123). Автор навязує до діла Recent research in Bible Lands, its progress and results, що появилось недавно в Філіядельфії під редакцією Гільбрехта і подає перегляд обговорених там відкрить і питань. F. Rühl: *Ursprung der jüdischen Weltäran* (Deut. Zeitschr. f. d. Geschichtswiss. N. F. 2 Heft 3) — по его думці завів її найпізнійше около 250 р. по Хр. Раббі Адда. З літератури жидівскої подає Gaster в „Journ. of the Royal Asiatic. Society“ липень — переклад англійській одної: *Old Hebrew Romance of Alexander* з XII ст. Нотуємо ще артикул I. Böhmer: *Wer ist Gog und Magog?* (Zeitschr. f. wissensch. Theologie 40. 3) — де автор відповідає в тім напрямі, що Езекиїла 38/39 треба відносити до Вавилону і підручник: Wellhausen: *Israelitische u. jüdische Geschichte.* 3 Aus. Berlin.

2. Греція. Результати розкопок, що з горячковою ревностю ведуть ся послідніми часами в Греції подали багато інтересного материялу до історії сего краю, і кинули не один луч нового сьвітла на події давнійше відомі. Рівномірно з сим поступає також критика фільольогічна старинних писателів. Около тих двох точок групує ся нова література; побіч сего появляють ся підручники, що опирають ся на тих нових вислідках. Великої компендії Івана Мюллера: *Handbuch der klass. Alterthumswissenschaft* появил ся тепер том 24-ий, що містить *Griechische Mythologie* опрацьовану Группе-ом. Звістний автор грецкої історії Beloch Jul. подає інтересну студию: *Zur griechischen Vorgeschichte* (Histor. Zeitschr. v. Sybel ст. 193—223). Починає від обговореня праці: Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griech. Sprache*, Göttingen 1896 — далі займає ся питанням народної приналежности племен, що мешкали на границі між Геленами, Тракійцями та Іллірійцями, се-б то про народність Македонців

та Епейротів. Свідчення старинних писателів не можуть сего рішити. На основі географічної номенклатури доказує що бесіда обох сих племен належала до грецького язикового пня. Обговорюючи грецькі мандрівки застерігає ся, що тут не мож сказати нічого певного поки діялектологія грецька не розроблена основно. Збиває одначе докази на гіпотезу, що мандрівка Дорів наступила доперва під кінець микенського періоду і переносить її в першу половину другого тисячліття пер. Хр. Tsountas and Manatt: *The mycenaean age*, London. T. Plathner: *Beiträge zur Geschichte der Peisistratiden* (*Zeitschr. f. d. Gymnasialwesen* 51. 8/9) обговорює хронологічні контрверзії в 'Αἰ. π.λ. R. M. Burrows: *Aristides and the battle of Salamis* (*Classical Rev.* 11. 5) підносить сумніви против гіпотези Беррава. В тій самій часописи зошит 6. I. B. Bury: *The European expedition of Darius* висказує погляд, що лише поголоска про золото в Скитії спонукала Дарія до експедиції. H. Lutz: *Zur Geschichte Korzyras* (*Philologus* 56, 1) подає дату основання сеї колонії, обговорює її відносини до Кінсельоса, обологу Коркири 374/73 і скинене Тимотея. I. Miller: *Ist Byzanz eine Megarische Colonie?* *Philologus* 56, 2. Grundy: *The Pylos and Sphacteria question* — полеміка з Берравом. Появив ся тепер 3-ий том нового підручника історії грецької: Busolt: *Griechische Geschichte bis z. Schlacht bei Chäroneia*. Gotha.

Реляцій про подорожі і справоздань про найдені предмети і написи появило ся ціле множество: Виписуєм лиш найважнійші: В „*Wochenschr. f. class. Philol.*“ ч. 18 і 19 маємо справозданє з відчитів: Hiller'a v. Gaertringen про розкопи на Тері і F. Noack'a про руїни міст і городів в Локридї, Етолїї і Акаріанії. В „*Mitteil. des kais. deut. archäol. In-tit. Athen Abt.*“ подають Schrieder і Kötze дальші звістки про розкопи на західнім боці Акрополїс, та: H. Fränkel: *Epigraphische Miscellen*. В „*Archäol.-epigr. Mitt. aus Österr. Ung.*“ Rostowzew: *Eine neue Inschrift aus Halicarnass*. Про викопки на місци старого Ефезу подав проф. O. Bendorf справозданє віденьській академії наук. Він відкопав велику салю, замітні діла скульптури, при тім коло 300 написів.

В „*Leipziger Studien*“ 18, 1. находимо дві інтересні розвідки до внутрішньої історії атенської: C. Scherling: *Quibus rebus singulorum Atticae pagorum incolae operam dederint* — 1. рілляництво і годівля скота, 2. ремесла, 3. торгівля. I. Pendorff: *De scribis reipublicae Atheniensium* — про різні питання дотично писарів державних для 5 і 4 ст. і додає реєстр зложений на

основі декретів. I. Kaerst: Der korintische Bund (Rhein. Museum 52. 4) реконструкція його організації і пояснене його значіння.

Критики жерел дотикають ся слідуєчі розвідки: Ludwig Jepp: Beiträge zur Quellenkunde des Orients in Alterthum. (Rhein Museum 52, 213—236) — про певність і жерела Філюсторгія, Космаса, Індікоплевста, про Гомеритів і Авікумітів. P. Krumbholz: Zu den Assyriaka des Ktesias (Ibidem) — доказує їх неімовірність. Полеміка Verral-a: The date of Tyrtaeus против Макана. G. F. Hill: Sources for greek history between the Persian and Peloponesian wars (Polybiblion, падолист). G. Friedrich: Die Entstehung des Thukydideischen Geschichtswerkes (Neue Jahrbücher 67 4/5). Автор думає, що Тукидид написав наперед історію архідамської війни і опублікував її самостійно 418 р.; так само самостійно мав він почати працювати над описом війни сицилійської. Доперва потім додав опис випадків 421—415, прилучив ще книгу 8 і опісля все переробив в одну цілість всуваючи в книги 2 і 5 доповнення. Richards: The minor works of Xenophon (Classical Rev. 11. 5).

З пізнійшої грецької історії все ще період македонський а особливо особа Александра Великого є улюбленим предметом учених розслідувань. Hogarth: Philip and Alexander of Macedon. London. G. de Sanctis: Eschine e la guerra contro Amfissa (Rivista di filologia 25, 2) — подає критику опису сеї війни у Есхіна, вважаючи при тім ретора більш за чоловіка осліпленого геніяльністю Филипа, як безсовісного зрадника. Про сей самий період говорить Paul Girard: Les orateurs et l'opinion publique chez les Atheniens (Revue des Deux Mondes 1 липня). St. Schüler: Über den Verfasser der Rede περὶ τῶν πρὸς Ἀλέξανδρον συνθηκῶν (Wiener Studien 19, 2). Сю бесіду мав незвідний патріот в р. 335 пер. Хр. I. Kaerst: Zum Briefwechsel Alexanders d. Gr. (Philologus 56, 3) — подає докази їх неімовірности. York v. Wartenburg: Kurze Übersicht der Feldzüge Alexanders d. Gr. Berlin — не приносить нічого нового. Niese Benedictus: Zur Würdigung Alexanders d. Gr. розвідка інтерна, бо в історичній літературі суди про сего героя старини неоднакові: одні осуджують його остро, другі одушевляють ся ним. До сих останніх належить і автор, що поставив собі метою очистити Александра від двох закидів вчинених ему Юлієм Керстом в розвідці „Forschungen zur Geschichte Al. d. Gr.“ — се-б то, що він вважав себе богом, та що гонений ненаситною пристрастю хотів цілий світ завоювати. Для того поясняє ті прояви, що дали історикам підставу до сего підо-

зріня: приказ падати лицем перед королем та повитанє жреця єгипетського що назвав єго сином Амона. Знов виправа Александра до Індії була ко-
нечною, по думці автора, для забезпечки Перзії. Позитивного не прино-
сить розвідка нічого і має лише вартість, яко суб'єктивний погляд автора.
I. Kaerst: Ptolemäus und die Ephemeriden Alexanders d. Gr. (Philologus 56, 2) — ограничає виводи розвідки Wilkens-a
в деяких точках.

Розвідки про історичну літературу ми вичислили вже при обгово-
рюваню жерел до грецької історії. Тут доповнимо иньшим. Нотуємо появу
нового підручника літератури: Muray: A history of ancient
Greece Literature. London. Müller Fr. Dr.: Beiträge zur
etymologischen Erklärung der griechischen Sprache.
(Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wissensch. phil.-hist. Cl. 136 Bd. 1—40)
гавить сильно „Junggrammatiker-iv“ за поверховність при етимологічних
роботах, звертає ся спеціально против Прельвіца за єго „Etymologi-
scher Wörterbuch der griech. Sprache“ і подає свої поправки. G. de
Sanctis: L'anima e l'altra vita in Omero (Rivista di storia
antica 2, 3) — полеміка против Rohde. Otto Schroeder: Pinda-
rica. (Philologus 56 ст. 78—96). В сїм доповненю до генеалогії ру-
кописий Піндара інтересні виводи про історію єго поезій в византий-
ських часах, особливо доказ, що в XIII ст. заінтересованє тим поетом на-
ново віджило, правдоподібно викликанє новим виданєм єго поезій Іоаном
Тсетсесом. W. Rhys Roberts: The greek treatise on the
sublime, its modern interest. (Journal of Hellenic Studies
17, 1) — доказує, що естетична критика висказана в трактаті про Пін-
дара і Бакхиліда підтверджена новими находками з Бакхиліда. H. Ju-
renka: Zur Klärung der Sappho-Frage (Wiener Studien 19, 2)
особливо про єї побут в Сицилії і пізнійшу єї лиху славу. R. Pöhl-
mann: Die soziale Dichtung der Griechen (Neue Jahrb.).
Gercke A.: Die alte τέχνη ῥητορικὴ und ihre Gegner (Her-
mes, 32, 3), обговорює головно збірку бесід Гортія, призначену до
виучуваня на пам'ять учениками та борбу Плятона і реторів Алькідама
та Ізократа против сєго рода збірок. R. Kralik: Sokrates und
seine Philosophie (додаток до монахійської Allg. Zeit. 5 і 6 липня).
K. Lincke: Sokrates und Xenophon (Neue Jahrb. 67. 7).
Jos. Hirmer: Entstehung und Komposition der Plato-
nischen Politeia (Suppl.-heft zu d. Jahrb. 23, 3). Автор старає
ся доказати одноцілість діла по змісті і формі, против нападів К. Гер-
манна; час повстаня кладе між 380 і 370. Wecklein: Beiträge
zur kritik des Euripides (Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Ak.
d. Wissensch. zu München. 445—496 ст.). Се продовженє розвідки по-

чатої вже давнійше. Автор звертає тут увагу на значінє, яке має монодия Електри (El. 112—166) для техніки хору у Евріпіда. А що та часть виказує особливі трудности в уставиленю тексту, тому з'уянює ся він на тім питаню. Далі виступає против погляду, мовби у Евріпіда були штучні переплітання строф і антистроф, та підносить, що як раз простота і порядок є правилом хоральної техніки поета. Приймає істнованє ефимній у Евріпіда і пояснює прогалини в его хорах тим, що ефимнії писано лиш раз. В додатку подає доповнення до попередних виводів. R. Helm: *Das Geburtsjahr Theokrits* (N. Jahrb 67, 6) — думає, що означенє Susemihl-а (між 315 а 312) є за високе і аргументує, однак не переконуючи, за часом між 305—300. U. v. Willamowitz-Moellendorff: *Die Perser des Aischilos* (Hermes 32, 3) — про композицію сего твору. P. Tannery: *Pseudonymes antiques* (Revue des études grecques 38) — доказує, що імена Левкіппос, Тісетас, Екрополіс у Арістотеля — се лише псевдоніми. Rich-Reitzenstein: *Geschichte der griech. Etymologika*. Leipzig, X + 368 ст. 8°. Автор підняв ся дуже важкого діла. Писаня етимологічного змісту датують ся з часу значно давнійшого, як звичайно думають. Найсильнійше виступає наклін до етимологічних розслідув вперве за Плятонового Кратіля і володіє цілою грецкою літературою часу цісарів. Однак більші, азбучно зладжені етимологіки, як се находимо прим. в *Etymologicum magnum* не стрічають ся перед Фотієм; він перший дав почин в тім напрямі. Автор доводить свою історію аж до XII ст.

По історії старинної штуки зазначаємо компендію: Daremberg et Saglio: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. Paris. Далі розвідки: I. Chamonard: *Théâtre de Delos* (Bullet. de corresp. Hellenique ч. 11) — детальне представленє вислідів пайновійших французьких розкопок. B. Keil: *Kyzikenisches* (Hermes 32, 4) — про святиню Перзефони в Кизіку, її збуренє землетрясенєм в 2 ст. по Хр. і відбудованє. H. Schrader: *Die Gigantomachie aus d. Giebel des alten Athenatemples* (Mitt. d. kais. deut. archäol. Institut. Athenische Abt. 22 1/2) реконструкция фрагментів і означенє стилю та часу. H. Doerfeld: *Alter Athenatempel auf der Akropolis* (Ibidem) — полемічного змісту против інших учених; обстає при тім що стару святиню Ацени відновлено по перських війнах та що вона переходила ся імовірно аж до середніх віків. A. Sogliano здає справозданє в „Notizie degli Scavi“, серпень, про находку інтересної мозаїки, що представляє мабуть плятонську академію в Атенях. Furtwängler A.: *Adamklissi — Zur Athena Lemnia* (Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. k. b. A. d.

Wissensch. zu München ст. 247 292). Автор писав вже про сю справу і прийшов до виводу, що напись Траяна на статуй мабуть пізнійше вставлена, що річеві докази промавляють против зачислення сеї пам'ятки до часів Траяна, та що подробиці і типи на ній представлені відповідають оповіданню про похід Красса 29/28 пер. Хр. Против сего виступили Бендорфер і Е. Петерсен, отже автор піддержує свою теорію дальше. В другій часті описує релієф, що недавно найдено в Епідаврї і виставлено в центральнім атенським музею ч. 1423. A. Furtwängler: Sogenanntes „Todtenmahl“-Relief mit Inschrift — Zur Venus von Milo (Ibidem ст. 401—420) — про релієф в збірці Якобзена в Копенгазі. По думці автора се атичка робота IV ст. пер. Хр. Релієф представляє Зевса в пів-лежачій поставі, як єму приносять жертву. Широко розводить ся Ф. над епітетами Зевса на написи: ἐπιτέλειος та φιλιος. Про Венеру мілійську підтверджує давнійше висказаний погляд, що зіставлення написів і герм Voutier — то довільні комбінації.

Під кінець згадаємо ще пару культурних розвідок: Sittl: Studi sulle costruzioni antiche delle τειχη, πύργοι, turres, speculae (Riv. storia antica 2, 3). F. Hultsch: Eine Näherungsrechnung der alten Poliorketiker (N. Jahrb. 1) — Поліб. 19. 12. обчислене довготи драбин до мурів обляганого міста. G. Gilbert: Beiträge zur Entwicklungsgesch. des griech. Gerichtsverfahrens und Rechtes.

3. Рим. Benedictus Niese: Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde. 2 Aufl. München. Ця книжка появила ся в другім накладі яко 5-ий відділ компендії Івана Міллера: „Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft“. Видане се в двоє більш від першого, а материял перероблений відповідно до найновіших вислідів. Оригінальним є особливо представлене старого періоду, бо автор послугував ся тут Діодором а не псевдо-історією Діонізія і Лівія. Важні для орієнтованя перегляди жерел подаві на початку поодиноких відділів. Shuckburg: History of Rome. London. Важну ролю відіграє в питаннях римської історії етнографія поодиноких племен. M. Deloche: Les indices de l'occupation par les Ligures de la région qui fut plus tard appelé la Gaule Paris 4° ст. 18. Автор думає, що тими слідами про розширене Лігурів по середущій Фравції зістались імена географічні, які пригадують імя „Ligures“. Жерело в кождім разі досить непевне. Mgr. de Grontars: Les Italo-Grecs, leur langue et leur origine (Le Musée Belgue 1—18). На вступі подає перегляд праць, що дотикають ся італійських Греків, витягає кілька історичних виводів з греко-

італійських документів виданих Зампел см. Одначе зраджує велике незнане новійшої історичної літератури. Borsari: Topografia di Roma antica. Milano. Ch. Hülsen: Untersuchungen zur Topographie Palatins (Mitt. d. kais. deut. archäol. Instit. Röm. Abt. 11. 3). C. Pascal: La leggenda latina e la leggenda etrusca di Servio Tullio. (R. Accad. delle Scienze di Torino 32, 13) — старає ся витягнути з них історичну правду. Soltau W.: Die römischen Laudationen und ihr Einfluss auf die Annalistik (Deut. Zeitschr. f. Geschichtswiss. N. F. 2 Jg. ст. 105—121). Автор знаній зі своїх розслідув в обсягу римської хронології та анналістики, розбирає питанє на яких жерелах опирали ся римські історіографи, пишучи свої широкі оповідання про перші століття республіки, коли найстарші анналісти починають писати доперва від часу 2-ої картагенської війни, та й то їх відомости сухі а імен у них майже зовсім нема. С. відповідаючи на се опирає ся на Полібію, 6, 52—54, де сказано, що при похоронах знаменитих осіб держано похвальні бесіди (laudatio) при тім говорено і про предків. Автор висказує здогад, що існували родинні хроніки, окремо для того писані. Такі родинні хроніки Ліцініїв, Фабіїв, Деціїв і ин. були головним жерелом Лівія. A. Räder: Det romerske colonats udvikling (Nordisk Tidsskrift for Filologi 3, 6, 1) — простора розвідка. Про те саме: A. Schulten: Der römische Kolonat. (Histor. Zeitschr. v. Sybel 78 1—17 ст.). Справа римських арендарів опрацьована вже досі Фюстелем, Сеґрем і ин. Сеся розвідка стоїть о стілько висше иньших, що виводить кольонат IV-го ст. від старинного арендного договору. W. Soltau: Der Annalist Piso (Philologus 56, 1) — обговорює его яко жерело Лівія. W. Soltau: Claudius Quadrigarius (Philologus 56, 3) — жерело третьої декади Лівія.

Епоха картагінських воєн є більш від усіх иньших улюбленим предметом розслідув: O. Meltzer: Zur topographie des punischen Kartago (N. Jahrb. 67 4/5) — навязує до французьких дослідів особливо Delattres-а і доповнює опис поданих в 2 томі своєї історії Картагінни. G. Chappuis: Annibal dans les Alpes (Annales de l'univers. de Grenoble 9, 2) — про дорогу Ганнібала. Fuchs: Hannibals Alpenübergang, Wien. Montlahuc: Le vrai chemin d'Annibal à travers les Alpes. Paris. G. B. Grundy: Trasimene (Journ. of. Philology) забирає ще раз слово против Гендерзона, про положенє поля битви. Edw. Fry: The field of Cannae (Engl. Historical Rev. 48) про положенє сего поля; рішає ся по розсліді терену за полудневою частию високорівні над Авфідом. Th. Hartwig: Das Schlachtfeld von Cannä (Berichte des Hochstiftes

zu Frankf. a. M. 14, 1). Zielinski: Passagio di Scipione in Africa nell'anno 204 (Riv. di storia antica 2, 3) — означає хронологію подій. Eg. Filek v. Wittinghausen: Ort und Zeit der Schlacht bei Zama (Wiener Studien 19, 2). Автор займаєся питанням піднесенням недавно Lehmann-ом і приходить, на основі нових французьких топографічних означень, до виводу, що битва була на захід від східної Зами в долині ріки Сіліяна 19 жовтня.

A. Körte: Gordion und der Zug des Manlius gegen die Galaten (Mitt. d. kaiserl. deut. Archäol. Instit. Athen. Abt. 22) на основі опису Лівія походу консула Манлія против Галатів (38, 12—17) і на основі топографічних розслідувань в краю, означає положення старого Горгіону коло села Пелі над Сангарієм; заразом оголошує 38 чисел написів. Ed. Schwartz: Die Berichte über die Catilinarenische Verschwörung (Hermes 32, 4) — докладна їх аналіза. B. H. Henderson: The grant of immunitas to Brundisium (Classical Rev. 11, 5) — обговорює значіння ἀτέλεια, яку Суллі, як каже Аппіян 1, 79 надав сему городови. Franchina: Le condizioni economiche della Sicilia ai tempi di Verre — розвідка, на думку критиків, без вартости. I. Kromayer: Die Entwicklung der römischen Flotte vom Seeräuberkerrie des Pompeius bis zur Schlacht von Actium (Philologus 56, 3). Простора критична розвідка, де автор малює велике значіння і наглий розвій флоту при критичнім освітленню побільшених чисел. В двох додатках зупиняє ся він на флотах мітрідатійських воєн і на числі епібатів на римських воєнних суднах. Unger G. F.: Zu Josephos (Sitzbr. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. der Wissensch. zu München, ст. 189—244). Се продовжене давніше вже початої розвідки: часть I (Senatusconsulte) появила ся в 1895, р. ч. II і III (Regierungsjahre) в 1896. Наступає часть IV. Про єрусалимську республіку. Тут доказує автор, на основі Йосифа, що коли сирийський намістник Габіній 57 р. пер. Хр. успокоїв Палестину, не прилучив її до Сирії, лише полишив п'ятьом мійським республікам повну незалежність. На основі, що Єрусалим був республікою, він зачисляє сюди і т. зв. „Seckel-Münzen“, про які перечать ся нумізматики. Промовляє за тим те, що датоване на тих монетах обіймає лише роки 1—5, а республіканські міста все вживали датования від початку своєї автономії. Далі доказує, що зміна устрою республік по бунтах 56 і 55 р. обмежала ся лише на Єрусалим і то імовірно в тім напрямі, що замість одного стратега поставлено цілу колегію. За бунт в р. 53 відбирає Кассій Єрусалимови право бити монети — тому лиш роки 1—5. В V-ій части: Затрачений історичний твір, обговорює можливість істновання сирийської історії написаної Йосифом

а то на основі деяких відкликів та цитатів в його інших творах. Против тої гіпотези виступив в р. 1882 Destimon: Die Quellen des Flavius Josephus — проте автор старає ся її наново поперти. Gloecker: La campagne de César contre Arioriste en Alsace (Rev. catholique d'Alsace) — кладе битву під Штольцгайм у долишній Альзациї. Wittich Werner: Die wirtschaftliche Kultur der Deutschen zur Zeit Cäsars. (Hist. Zeitschr. v. Sybel N. F. 43 Bd. ст. 45—67). Тамтого року появила ся праця: Hildebrand: Recht und Sitte auf d. verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen, Jena — де поставлена задача розслідувати загальну історію права і звичаїв в звязку з поступом господарської культури та вивести перше з другого. Отже Вернер розбирає тут те, що Гільдебрандт сказав про культуру Германів з найдавнішніх часів. Він збиває преміссу, на котрій Г. опирав свої висновки а то, що рівні ступні культурні мають все рівні інституції, отже що права і звичаї старих Германів можна собі вивести знаючи яке сучасне пів-кочове племя, прим. Кіпрізіїв. Саму методи розслідування знає В. вельми хосенною для науки. Проти сих обох розвідок звертає ся L. Erhardt: Staat und Wirtschaft der Germanen zur Zeit Cäsars (Hist. Zeitschr. v. Sybel ст. 292—298) закидаючи їм, що вони не питають ся чи висліди етнологічного порівняння Германів з Кіпрізами годять ся зі свідощами історичних жерел. W. Detlefsen: Zur Kenntniss der Alten von der Nordsee (Hermes 32, 2) — навіязує до Мюлленгофа Alterthumskunde т. I. F. Mark: Die Beziehungen der klassischen Völker zu dem keltisch-germanischen Norden (додаток до монах. Allg. Zeitung 23 і 24 липня) — про обопільні впливи культурні.

Через сконцентрованє сил дослідників старини на часи дохристиянські терпить історія і література періоду цісарів брак просторіиших віставлень. Се висказав Hermann Peter в праці Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I und ihre Quellen, 2 томи Leipzig. 8° ст. XI + 478, VI + 410. Автор подав не лише дати про звязь поодиноких жерел і засобів тодішньої історіографії, але й умови та причини її розвою. Особливо важні уступи про цісарську канцелярію і двірську історіографію. C. Schweder: Über die Weltkarte und Chorographie des Kaisers Augustus (Philologus 56, 1) — говорить про римську хорографію яко головне жерело географів Мелі і Плінія. W. M. Ramsay: The census of Quirinus (Expositor 5) — означає час володіння Квірина в Азії на роки 5—2 пер. Хр. Wilms: Das Schlachtfeld im Teutoburgerwalde (N. Jahrb. 1—3). Критикує гіпотезу Кюнка

про „Habichtswald“, при тім обговорює ще раз єго розвідку про „Pontes longi“ — і ставляє свої погляди, що борба рішила ся в лісі Ліппийським та що літній табор Варра був у Детмольді. Про гіпотезу Кнока пише ще Wolff в „Korrespondenzbl. des Gesamtver. etc. 45, 7: „Das Warusslager im Habichtswalde“ також неприхильно. Спорови про битву в лісі Тевтобурьським і про „Pontes longi“ посвячена більша часть 21 тому „Mitteil. des Ver. f. Gesch. u. Landesk. v. Osnabrück“. В довшій розвідці „Prejawa: Die Ergebnisse der Bohlwegsuntersuchungen in dem Grenzmoor zw. Oldenburg- u. Preussen etc.“ — долучено цілу серію рисунків, карт та пояснень технічних. Про те саме пише там Platner і иньші. Tuxen: Kejsers Tiberius. Kopenhagen. Ch. Huelsen: Der Umfang der Stadt Rom zur Zeit des Plinius (Mitt. d. kais. deutsch. archäol. Inst. Röm. Abt. 12, 1) — нове поясненє знамого місця hist. nat. 3, 66/67. Edm. Groag: Zur Kritik von Tacitus Quellen in den Historien (Suppl. zu d. Jahrb. 23, 2) вказує, що Тацит не так мало хіснував ся жерелами як загально думають, що побіч сенатських актів і усної традиції користував ся і численними авторами, але не компілятивно, лише критично. A. Gudemann: Notes on the Agricola of Tacitus (Class. Rev. 11, 7). Schultze Wolt: Principat, Comitatus, Nobilitas im 13 Cap. der Germania des Tacitus (Deutsche Zeitschr. f. Geschichtsw. N. F. II). Тут мова про спірну точку як розуміти 13 розділ Тацита Германії. Автор виступає проти толкованя Weissner-а і подає своє; при тім старає ся доказати, що „princeps“ не означає пана дружини а лише вождя, та що „nobilitas“ не була родова а маєткова, соціальна. То останнє твердженє виглядає дивно з огляду на земельну спільність у старих Германів. Paul Allard: Le christianisme et l'empire Romain de Néron à Théodose. Paris 8° ст. XII + 307. Важний, зі знанєм жерел і літератури написаний підручник. Особливо добре змалювана реакція за Юліана та остаточне схристиянізованє держави за Теодозия. Jul. Asbach: Der Sieg des Cerialis an der Moselbrücke bei Trier. (Westdeut. Zeit. 193-199 ст.) — безпретенціональний відчит, не подає нічого нового, лише висказує сумнів чи Римляни надійшли дійсно з лівого берега, як се розказує Тацит. Ritterling: Zu Domitians Schattenkrieg (Korespondbl. d. Westdeut. Zeit. ч. 2 і 3 — про грецьку напись на камені з Тльос в Ликиї. A. Stein: Ägypten und d. Aufstand d. Avidius Cassius (Archiv. Mitteil. aus Österr. Ung.) — звертає увагу, що єго спілник Maecianus не був тотожною особою зі знаним юристом сего імени. H. de Villefosse: Diplôme militaire de l'année 139,

découvert en Syrie (Acad. d. Inscript. май-червень) — публікація і пояснення. A. Schulten: Ein römischer Kaufvertrag auf Papyrus aus d. J. 166 n. Chr. (Hermes 32, 2) — публікація і розбір папірусу, що тепер в британському музею. Otto Hirschfeld: Decimus Clodius Albinus (Histor. Zeitschr. v. Sybel N. F. 43 ст. 452—484). Особа, котрій посвячена ця студія, не має великої історичної ваги. Се один із тих полководців, що піднесені на стіл імператорський встигли лише в малій частині держави вибороти собі признане, а потім мусіли уступити перед сильнішим противником. Автор з бистрою критикою розбирає жерела писані та опирає ся в выводах своїх також на епіграфічні матеріялі, що в останніх часах привів до тільких несподіваних вислідів. M. Rostowzew в Mitteil. d. kais. deut. archäol. Institut. Röm. Abt. 11, 3 обговорює значінє Anabolicum, про мита на товари в Єгипті, до них завішувано пльоми, що й досі переховались. Groag: Patricier u. III viri monetales (Archäol. epig. Mitteil. aus Österr. Ung.) — про обсаджуванє сего уряду патриціями від Веспасіяна до Александра. Schweinfurth: Die Steinbrüche am Mons Claudianus in d. östlichen Wüste Ägyptens (Zeitschr. d. Gesellsch. f. Erdkunde in Berlin 32, 1) — опис сих римських гранітних ломів і доволі добре задержаного города в часів римського цїсарства. W. Haereus: Zum Edictum Diocletiani (N. Jahrb. 353—366). Вже Blümner ужив гльоссарів для обясненя сего едикту; ще основнїйше вихїсновавши се жерело дає нам автор деякі новости для студії византийсько-грецької мови. K. Niemeyer: Zu Ammianus Marcellinus (N. Jahrb.). Th. Mommsen: Consularia (Hermes 32, 4) — вступні роботи до виданя конзулярних фастів 4 до 6 ст. від Діоклеціяна до Юстиніяна.

Переходимо до публікацій по історії літератури римських часів: H. de la Ville de Mirmont: La vie et l'oeuvre de Livius Andronicus (Rev. des Universités des Midi 3, 3) — зїставленє фрагментів Одиссеї. Додаток до монах. Allg. Zeitung з 7 мая містить статю: Inschrift aus Coptus in Ägypten und Juvenal — обговорює напись оголошену в жовтневім зошиті 1896 Bullet. de Corresp. Hellenique, що містить податкову тарифу на оплати перевозу. Автор думає, що згаданий там Ахобарх є ідентичний з тим, на котрого накинув ся Ювеналь в одній із своїх сатир. W. Christ: Beiträge zur Erklärung und Kritik Juvenals (Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wissensch. zu München ст. 119—164). Автор починає від обговореня найновїйшого виданя сатир Ювенала Friedländer-ом, признає єго велику вартість, однак пробує додати дещо нового. Обяснює деякі місця, головнє історичного і мітологічного змісту доволі бистро-

умно; особливо просторо розводить ся над XV, 33 і д. C. Barth: *Zur Provenienz von Ciceros Briefen „ad familiares“* (Hermes 32, 2) — доказує, що для сеї збірки вихіснено по часті концепти Ціцерона. Th. Zieliński: *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*. Leipzig, ст. 101 — представляє точно вплив і значіне Ціцерона на всі дальші століття аж до нинішнього, особливо на епоху ренесансу і гуманізму, та на часи революції. Деякі тези, як та, що доперва через Ціцерона знов відкрито форму особистого листу, ідуть за далеко. K. Schrader: *Die Zeit der Verbannung Ovids* (N. Jahrbücher зошит 8) — початок осені року 8 по Хр. Н. Omont: *Un nouveau calendrier romain tiré des fastes d'Ovide*. (Biblioth. de l'école des Chartes 58, ст. 15—26) — публікація сего календаря з новозакупленої рукописи XV-го ст. до Bibliothèque nationale ч. 632. F. Marx: *Ein Pamphlet aus d. römischen Kaiserzeit* (монах. Allg. Zeit. 28 липня) виступає за авторством Сенеки знаного пашквіля на цісаря Клявдія. H. T. Karsten: *De Horatii carminibus ad rempublicam et Caesarem pertinentibus* (Mnemosyne 25, 3) — початок розвідки про політичні поезії Горація. I. Müller: *Kritische Studien zu den Briefen Senecas*. (Sitzungsber. d. kais. Acad. d. Wiss. phil.-hist. Cl. Wien 136 т. ст. 1—32) вишукує спірні лекції деяких місць в листах Сенеки та старає ся уставити відносини поодиноких рукописей до себе і їх вартість для зложеня тексту. G. Ferrini: *I commentarii di Gaio e l'indice greco delle Istituzioni*. (Byzant. Zeitschr. ст. 546 - 565). В Липську появил ся 1 том від давня приготовлюваної великої публікації пруської академії наук: „*Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrh.* herausgeg. v. d. Kirchenväter-Kommission. Від тепер має виходити 3 томи річно — в загалі коло 50 томів по 30—40 арк. друку. Тут будуть печатані не лише отці церковні, але всі иньші грецкі памятки старохристиянської доби. Рівночасно перейшло видавництво Gebhart-a і Harnak-a „*Texte und Untersuchungen z. Geschichte der altchristl. Literatur*“ в руки пруської академії і появило ся під новою назвою: „*Archiv f. die älteren christl. Schriftsteller*. E. Klostermann: *Die Schriften von Origines in Hieronymusbrief an Paula* (Sitzber. d. Berliner Akademie ч. 39) — виданє спису сих писем по 4 рукописям і поясненє. M. Manitius: *Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter*. (Philologus, 56, 3).

З літератури історії штуки подаю лиш важвійші річи. A. Furtwängler: *Neue Denkmäler antiker Kunst* (Sber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wissensch. zu München ст. 109—144). Обро-

і орює новіші находки важні для історії штуки: 1. Мікенський скляний ланцюжок з 23 огнив. 2. Голова бронзова зі Спарти з перед р. 500 пер. Хр. 3. Статуетка молодця з Олімпії, в котрій автор бачить пельопонейську роботу. 4. Три грецькі бронзові статуї хлопців — походять з V ст. пер. Хр. і належать до йонсько-аттицької штуки. 5. Дві терракотові голови з Таренту. 6. Старойонський терракотовий фриз. 7. Голова з вапневого каменя з Кипру. 8. Бронзова голова з Риму; — автор думає, що сей утвір датує ся з послідних часів республіки і представляє Ромуля-Квірина. Н. Degering: Über etruskischen Tempelbau (Nachr. d. Göttinger Gesellsch. d. Wissensch. 2 зошит) старає ся поставити нове правило конструкції етруссько-італійського храму, незалежне від грецької. Про те саме Scheller v. Erkheim: Beitrag z. Gesch. des ersten etruskischen Tempelfundes bei Alatri (додат. до монах. Allg. Zeit. 9 грудня). Valetton: De templis Romanis (Mnemosyne 25, 4). G. Pinza: Sulle mura romane attribuite all' epoca dei Re — котрі, на думку автора, належать до пізнійших часів. Henkel Fr.: Ein römischer Viergötterstein als Hausaltörchen (Westdeut. Zeit. 16 ст. 109—118) — займає ся описом пам'ятки римської скульптури, що попала минулого року у музей в Дармштаді і належить до 4-го ст. по Хр. Eug. Guillaume: Les ruines de Palmyre et leur recent explorateur (Revue de Deux-Mondes 1 липня) — оповідает про упадок Пальмири 273 р. і подає опис пам'яток, що там переходили ся. В зошиті за лютий „Notizie degli Scavi“ находимо статті: E. Brizio: Scoperte di antichità romane nella provincia di Bologna — головню про мозаїки. P. Orsi подає просторе справозданє про Esplorazioni archeologiche in Noto vecchio — на Сицилії (Notum); про ріжні находки від часів передісторичних аж по византійські. Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit herausgeg. v. L. Lindenschmidt Sohn IV Bd. XI Heft. Сеї гарної публікації римсько-германського центрального музею в Мюнгунці появил ся новий зошит. Табл. 61: 4 бронзові шеломи, табл. 62 присвячена „німецьким домашнім урнам“ себ то урнам пайденим в Німеччині, котрих подоба пригадує дім. Всі вони ліплені рукою, чорні або брунатні, не артистичні. Табл. 63 зіставленє 8 статует і 2 бюстів Марса. На табл. 64 наступають прикраси знарядів і бронзові начиня, що мають подобу чоловіка. На табл. 65 представлені римські фібулі а на табл. 66 франконське залізне оружє з прикрасами. Wolff Georg: Römische Strassen in der Wetterau (Westdeut. Zeitschr. 16, ст. 1—46). Розвідка вельми сумлінно опрацьована. Автор обговорює при тім спосіб будови доріг, трасованє, будову мостів а в кінци рисує систему доріг

римських в Betterau. Popp D.: Linearer Verlauf und Bauart d. alten Strassenzüge in Hinterlande des rhätischen Limes (Westdeut. Zeitschr. 16 ст. 119—145). Докладний огляд доріг: 1) зі Сольногороду до Авгсбурга, 2) з Іраінг через Іфінц до Limes і 3) з Фельдкірхена до Трайхлінгену. При тім приходить автор до виводу, що римські дороги в Реція не все простолінійні, та що простолінійність тут не може служити критерієм чи яка дорога походить з часів римських чи ні. Також подає деякі уваги про структуру римських доріг, на основі своїх довголітніх студій. Ed. Anthes: Die römischen Steindenkmäler des Odenwaldes (Westdeut. Zeitschr. 16, ст. 200—223). Збирає всі римські написи і твори скульптури, досі найдені в Оденвальді, що належать до часу від кінця I ст. до половини III ст. по Хр. Ціль його — доповнити образ культурного життя тих сторін в старину.

III. Середньовічні часи.

А. Перша доба до р. 1250.

1. Мандрівки народів і держава Каролінгів. Обняти цілий рух на поли середньовічної історії неможливо навіть в приближенню. Кольосальна маса видавництва і публікацій льокальних, особливо в Німеччині та Франції появляє ся що року. Детайльне справоздане з сего руху найти можна в „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft“ куда й відсилаєм цікавих. Тут обговоримо лиш найважніше. К. Пенка: Zur Paläthnographie Mittel- u. Südeuropas (Mitteil. d. anthrop. Gesell. Wien). Автор говорить про 1) Кельтів і Галлів; їх напад на Іспанію був в звязи з рівночасним посуванєм Германів у Кельтійські краї. 2) Про Іллірів і Італіків; Ілліри се найстарша верства арийська в Італії; напад Італіків наступив в XI ст. пер. Хр. 3) Про Траків і Геленів: Траки втворили мікенську культуру а грецькі мандрівки її знищили. Сі виследи дуже сумнівної вартости. L. Friedländer: Das Nachleben der Antike im Mittelalter (Deut. Rundschau) — вказує як у всіх галузях, в державі, культурі, літературі, штуці і практичнім життю середні віки стояли під впливом старини. O. Zöckler: Askese und Mönchtum 2-te gänzlich neu bearbeitete etc. Auflage der „Kritischen Geschichte der Askese“. I Bd. Frankfurt a. M. 8° ст. 322. В сїм виданю використав автор з найбільшою докладністю всі розсліди на сю тему за останніх 30 років. На вступі обговорює істоту аскези, котру він зі свого догматичного становиска вважає за стремління людскости відпокутувати вину через поборюване тілесних потреб. Історія аскези у народів нехристиянських написана

з незвичайним знанєм і читанєм в спеціальних розвідках. Особливо гарно змальований контраст між аскетами та монахами буддйськими і брамавськими. Несправедливо, здається, вважає повздержане від вина, обрізане і правні закони у хаміто-семитських народів аскетизмом. Ми бачили б тут приписи гігієнічні, тим більш, що у тих народів аскези не можна зовсім сконстатувати для часів давніших. Праця кінчить ся змалюванєм аскези християнської в 2 і 3 ст., де важний розвід організації аскетичної в Византії особливо чернечої атонської республіки. Höhler: Die Berufung der allgemeinen Konzilien des Alterthums (Scinzer theol. prakt. Quartalschr.) — звернене против виводів Funke. С. Heyman: Beiträge z. Geschichte der altchristl. Literatur (Philologus 55). Bainvel J.: L'église; histoire du dogme; l'évolution des idées (Études religieuses etc. 5 січня). „Archiv. f. kathol. Kirchenrecht“ 77, 2. — подає продовженє розвідки: Stiegler: Dispensation u. Dispensationswesen in ihrer geschichtl. Entwicklung bis z. 9 Jh. Автор відкидає погляд, що перед XI-им ст. не уділювали диспенсації за задумані діла; за се були диспенсації аж до XI ст. все загальної натури і не знали ще усунення значеня якогось закону в поодиноких случаях. F. Ehrmann: Der kanonische Process nach der Collectio Docheriana (Ibidem). Аналіз жерел колекції зложеної між 774—831 р. і систематичне розробленє частин, що дотикають канонічного процесу. P. Fournier: La propriété des églises dans les premiers siècles du moyen âge (Nouvelle Rev. hist. de droit липень-серпень) навіязує до розвідки Штуца. I. Kreyher: Prophetische Gestalten aus d. Zeit d. Völkerwanderung (Allg. konservat. Monatsschrift — вересень) про Северина, Бенедикта, Орозия, Сальвіяна. K. Mommsen: Eugippiana (Hermes 32, 3) — вважає справедливим погляд Sauppe в єго спорі з Knöll-ом що до критики рукописий Vita Severini. A. Mancini: La storia ecclesiastica di Eusebio e il „De mortibus persecutorum“ (Studi storici 6, 1). N. Tamassia: Fonti gotiche della Storia longobarda (Atti' della R. Accad. delle Scienze Turin 32, 12) — автор доказує, що початків льонгобардської історії можна дошукувати ся не лиш в льонгобардських переказах, але й в готських. A. Crivellucci: Le chiese cattoliche e i Langobardi ariani in Italia (Studi storici 6, 1). Nostitz Rieneck: Die Briefe Papst Leos I im Codex Monacensis 14540. (Hist. Jahrb. d. Görres-Gesellsch. ст. 117—133) — критичний розбір сеї найстаршої з більших збірок папських листів. I. Strnadt: Die Unechtheit der Passion des Hl. Florian (monach. Allg. Zeit. 9 вересня)

опирає се на виводах Круша. Протівно Ducheuse в „Bulletin critique“ ч. 20 звертає ся против гіперкритики Круша і ставляє сю пам'ятку в 5 або 4 ст. по Хр. Magliari G.: *Del patriziato romano dal secolo IV al VIII.* (Studi i docum. di storia e diritto 18, 3, 4). Патриціят переми́нює ся за Константина з родової шляхти в уряд двірський привязаний до особи. Дуже основно пояснено зв'язок патриціату з екзархатом. У Остроготів патриціят стає цивільною титулатурою, у Меровінгській державі творить орган військового і горожанського заряду. Karl Zeumer: *Geschichte der westgothischen Gesetzgebung I.* (N. Arch. der Gessell. f. ältere deut. Geschichtsk. 23, ст. 419—516). Розвідка ділить ся на дві частини: в першій представлена історія законодавства в загалі, в другій мають прийти студії про поодинокі закони, їх жерела і їх історію. Перша частина має докладнійше підкріпити погляди на час повстання і значінє тих законів, погляди, що автор висказав при великім виданю *Leges Visigothorum* в Monum. Germ. Про се писали й давнійше студії: Gaupp, Brunner, Dahn. Karl Zeumer: *Über zwei neuentdeckte westgothische Gesetze* (Ibidem 23, ст. 75—112) — се про закон для процесових коштів короля Тевдеса з 24 пад. 546, поправний поредрук з критичними замітками і просторими поясненнями. Автор збиває погляд мовби сей закон був виданий виключно для Римлян. В другім уступі не говорить ся про ново-відкритий текст, лише о доказ що давно відомий (*De nuptiis incestis* — кодексу Еврицианського) є заголовком найдавнішого візиготського збірника законів. Fr. Kaufmann: *Der Arianismus des Wulfila* (Zeitschr. f. deut. Philol. 30, 93—112) — виступає рішучо против погляду Jostes-a, що Вульфїля належав до православної церкви і доперва в році смерті (383) перейшов на арианїзм. H. d. Arbois de Jubainville: *Notice sur un texte concernant l'histoire de la Gaule au V siècle de notre ère* (Bibl. de l'école des chartes 445—449). Один важний уступ компіляції, що становить коментар до Люкана, опубл. з рукописи Берненьської ч. 370. Автор датує сю нотатку р. 475. A. Ruppersberg обговорює в „Bonner Jahrbücher“ 101, місце і час побіди Хльодвіка над Алеманами. Силкує ся оборонити дотенерішній погляд, що місцем битви було Zülpich, однак нещасливо. Ліпше випала єго полеміка з Vogel-ом, против котрого він признає р. 496 датою битви. A. F. Lièvre: *Le lieu de la rencontre des Francs et les Wisigoths sur les bords du clain en 507.* (Rev. historique 1898, 1, 90—104 ст.). Відкидає погляд немовби Vocladum або campus Vocladensis, де по свідонству хронїстів наступила стріча Франків з Візиготами, відповідало нинішньому Vouglé або Vouillé. На думку автора

битва відбула ся коло теперішньої місцевости St.-Cyr. Ad. Harnak: *Über die „Ordinationes im Papstbuch“* (Sitzber. d. Berlin. Akad. ч. 35) — приходить до виводу, що записи ординацій для років 468—536 і від початку VII ст. є менш-більш імовірні; менше стійности мають записи з років 336—468 і від 536 до початку VII ст.

G. Chisholm: *On the Distribution of Towns and Villages in England* (Geographical Journal 10, 5) — про початок і розвій англійських міст від найдавніших часів. Особливо докладно опрацьовано часи римського володіння. Ed. Jenks: *The county, a comparative study* (Contemporary Rev. 381) — порівняна студія про графства в Англії, Франції і Німеччині.

Martens: *Beleuchtung der neuesten Kontroversen über die Röm. Frage unter Pipin u. Karl d. Gr.* München. Lelio Ottolenghi: *Della dignità imperiale di Carlo Magno.* Verona. Автор представив ясно початок і значіне каролінгського цїсарства. При зналюваню папських переговорів з Піпіном і суперечок які з сего вийшли, не слідно вихиснованя розслідів Scheffer-Boichorst-a. Нових, самостійних поглядів тут нема. Tangl M.: *Die Urkunden Karls d. Gr. für Bremen u. Verdun.* (Mitt. d. Instituts f. österr. Geschichtsf. 53—68). Що сї документи є фальзифікатами, та що оба стоять зі собою в звязку — се річ загально відома. Автор з'упинює ся над питанєм пріоритету сих фальзифікатів — вердунський походить з XII ст., бременський сягає 2 ст. назад. Dietrich Schäfer: *Die Hinderung der Sachsen durch Karl den Gr.* (Histor. Zeitschr. v. Sybel ст. 18—38). Звернена против розвідки Birpen-a, котрий висказав ся, що історична традиція не вистає, аби сю справу вважати доказаною. Автор переводить доказ, що різня Саксів є доста підперта свідощтвами так, що можна єї вважати історичною подією. Hodgkin: *Charles the Great* (Foreign Statesmen) London. G. Gareis: *Oberpfälzisches aus d. Karolingerzeit* (Forschungen z. Gesch. Bayerns 6, 1). Автор доводить, що була вже в каролінгських часах заснована мархія в баварській Нордгау і єпископство Eichstätt. Кароль Великий передав франконські королівські добра: Інтольшадт і Лявтергофен Тасільонови. В початках IX ст. поділено мархію на 2 части, через виділенє з неї граничного графства для оборони від Чех. Lindner: *Zur Fabel v. d. Bestattung Karls d. Gr.* Aachen 8° ст. 12.

В доповненнях до критики жерел готського переводу Біблії (Zeitschr. f. deut. Philol. 30, 2) вискажує ся Fritz Kaufmann против сего мовби Вульфїля уживав Codex Alexandrinus і вказує на новий завіт уживаний й Золотоустим яко основний текст готського євангелія Ма-

тея. Manitius M.: Zu Dynamius v. Masilia (Mitt. d. Inst. f. öster. Geschichtsf. ст. 225—232) — подає деякі дати з життя сего поета. При тім відрізняє двох людей сего імені: патрицій Динамій (поет) був внуком того Динамія, що писав лист до Віліка. Рік уродження поета назначає коло 535 по Хр. Вкінці передруковує его вірш: „De Lerine insula laus Dynanami“. В „Sitzungber. d. phil.-hist. Cl. d. k. Akademie zu Wien“ ч. VII ст. 34—38, вертає M. Büdinger ще раз до справи відносин між Бедою і Ізидором і показує, як тамтой прийняв від сего останнього систему поділу на 6 періодів відповідно дням сотворення світа і розширив її, додавши 7 і 8-ий. В видавництві Mon. Germ. появився 3-ий зошит II-го тому відділу Leges Sectio II, Capitularia regum Francorum. Тут поміщено Walahfrid Strabo de exord. et increm. rer. ecclesiast. та Hincmar de ord. palatii, видані Kraus-ом. Br. Krusch: Die Zusätze zu den Chroniken Isidors. (Mitt. d. Inst. f. öst. Geschichtsf. ст. 362—365) — замітки про хронологію літописей, що надають ся Ізидору з Севілли. M. Manitius: Nachträge zu Einhard's Stil. (Ibidem ст. 610—615) — замітки про стиль і цитати місць літописця, взятих з Вульгати, Historia Augusta та класичних авторів, як Лівія, Цезара, Светонія, Ціцерона, Теренція і Вергілія. Sarrazin G.: Der Ursprung der Siegfriedsage. (Zeitschr. f. vergl. Literaturgesch. N. F. 11). Досліджує ся історичної основи сеї саги знову в життях короля Сігібєрта з Австразії і его жінки Брунгільди. Schönbach A. E.: Über die Sage von Biterolf u. Dietleip. (Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Wiss. zu Wien phil.-hist. Cl. ст. 1—39). Автор з'упиняє ся над просторим (13500 віршів) середновічним епосом про Бітерольфа і Дітляйпа. Бітерольф удає ся з Іспанії до Ецеля, короля Гунів. Его син Дітляйп виправляє ся туди по роках, щоб відшукати батька. В битві з Поляками пізнають ся батько з сином і оба дістають від Ецеля Стирию. З розвідки виходить, що оба герої були предметами окремих саг, що потім в епосі сполучено.

E. Vacandard: Encore un mot sur la scola du Palais Mérovingien (Rev. des questions histor. 32, 546) — боронить свій попередний висказ, що schola palatii мала мілітарний характер, при чім опирає ся на Бруннера. S. Müller: Die S. Salvatorkirche in Utrecht. Eine merovingische Kathedrale. (Westdeut. Zeitschr. 47—78). Автор опираючи ся на перехованих жерелах (описі і малюнку) старає ся подати реконструкцію церкви капітули С. Сальватора в Утрехті, котру розібрано в р. 1587. Відтак старає ся доказати, що та церква сягала аж меровінгських часів і що від початку аж до збудовання головної катедрі була катедрою єпископства. Ілюзоричну суперечність

з жерелами пояснює тим, що церква та носила в 8—10 ст. імя св. Мартіна. St. Beissel: Die römischen Mosaiken von 7 Jh. bis zum ersten Viertel d. 9 Jh. (Zeitschr. f. christl. Kunst 10, 4—6) — їх історичне значіння і вартість для штуки.

Wilhelm Sickel: Die Privatherrschaften im Fränkischen Reiche. (Westdeutsche Zeitschr. 47—78 ст.). Це продовження просторої розвідки дотикає справи досі мало розслідженої в історії суспільного устрою середніх віків. Автор змальовує згубний вплив коммendaції для свободи нижших верстов населення. Відтак переходить до відносин свободних еслян до панів, говорить про пожички, обтяжене ґрунтів. Особливо звертає увагу на впливи римського і германського права на уложене дальших відносин.

2. Середньовічні національні держави. Сего року не появилася ані один новий загальний підручник до німецької історії. Нотуємо лише нове (3-тє) виданє популярного учебника: Bornhak: Unser Vaterland. Illustrierte Gesch. des deutschen Volkes. Berlin. 8°, ст. XIII + 762. Також зазначаємо появленє дальшої серії видавництва: Historische Studien, veröffentl. v. E. Ebering: том V: Studien zur Geschichte Papst Nikolaus IV, v. O. Schiff; VI. Geschichte Manfreds von Tode Friedrichs II bis z. seiner Krönung v. Aug. Kaerst; VII. Kaiserin Mathilde v. Osk. Rössler; VIII. Zur Geschichte des XII u. XIII Jh. v. Paul Scheffer-Boichorst. IX. Castruccio Castriani, Herzog v. Lukka v. Fr. Winkler. Berlin, 8° ст. V + 84; XIV + 184; VIII + 443; IX + 419. Weinhold Karl: Die deutschen Frauen in Mittelalter. Wien 8°, ст. V + 393; III + 353.

В Мюнстер появилася нове обробленє звісної праці Гамса: „Series episcoporum“. Обробленєм зайняв ся мінорит Conrad Cubel і видав єго під заг. Hierarchia catholica medii aevi. Протівно як Гамс, котрий опирав ся лише на друкованих жерелах, користує ся Кубель материялом ватиканського архива. Праця починає ся понтифікатом Іннокентія III і має сягати до р. 1550. Для часу перед і по сій добі зістає ся все ще Гамс одинокою компендією. A. Freystadt: Studien zu Gottschalks Leben und Lehre (Zeitschr. f. Kirchengesch. 18, ст. 1—22, 161—182). Автор ставляє для листу Грабана до Ебергарда пізнiйшу дату як Шредер, іменно 847 р. Однак найважнiйше жерело до сеї праці, нове виданє творів Готтшалька єму зовсім невідоме, через се й розвідка не має великої стійности. Wimmer Fr. P.: Kaiserin Adelheid, Gemahlin Ottos I, 2 Aufl. Regensburg, 8° ст. III + 104. Heger: Zum Gedächtniss Adalberts, des ersten Apostels der Preussen. Königsberg 8° ст. 109. В „Ar-

chiv. f. österr. Geschichte ст. 137—282 випечатана інтересна студія: F. v. Krones: Die Markgrafen von Steier, ihre Anfänge, ihr Verwandschaftskreis und ihre kärntner Markgrafschaft vor 1122. Вона стоїть в звязку з иншою студією, виданою в „Forschungen zur Verfassungsgesch. etc. der Steiermark“ т. I, де обговорює ся внутрішній устрій стирийської марії. Призбирані там матеріяли до політичної історії вихіснює автор тут. Заголовок сеї праці є заразом єї диспозицією. Перш за все подана генеалогія Отакарів, від таблиці в рукописи фораєвській (Vorgau) з XIV ст. аж по нинішній день, в єї найголовніших вислідах. За тим іде розслід про походженє і посілість Отакарів, особливо від р. 959, де автор доказує, що вони від самого початку володіли як в Хієм, так і в Сундер- та Траунгау, і що з округом стирийським прийшли в звязки, яко імовірні фундатори Стирабургу. Докладно оброблена частина про звязи родини Отакарів, особливо з Епенштайнами. В кінці лучить автор всі свої висліди в суцільне представленє історії Отакарів перед р. 1122. і звертає увагу на похибки у працях Pritz-a, Strnad-a та Friessa. Додучена генеалогічна таблиця помагає орієнтувати ся. Heinrich Otto: Zu den Vorgängen in Canossa im Januar 1077. (Mitteil. d. Instit. f. österr. Geschichts. ст. 615—620) — старає ся доказати, що Генрих IV не стояв три дні в покутничім одязі перед дверми каноскої каплиці, лише пробував з дружиною в шатрі коло замку, ждучи результату переговорів з папою. Гадку ту подав вже Meyer v. Knopau, однак против неї виступив Holder-Egger. Ся стаття є отже лиш полемікою против сего останнього. Schrader: Die Pilgerfahrten nach d. Hl. Lande in dem Zeitalter vor den Kreuzzügen. Mersig 8°, ст. 47 — представляє їх яко одну з головних причин хрестоносних походів. Jastrow und Winter: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen, I Bd. Stuttgart. В „Zeitschr. d. deut. Palästina-Vereins“ 20, 56, ч. 5 вказує R. Röhrich на доси невідоме свідощтво про гріб Фридриха Барбаросси в Тирі у Surius-a: Le pieux pèlerin, Bruxelles, 1666, ст. 274. Сей оповідає, що в Тирі поховані Фр. Барбаросса і Орігінес і каже: „On voit encore leurs sepulcres dans l'Eglise cathedrale, où on monte par 36 degrez, qui sont presque ruinez“. Libelli de lite imperatorum et pontificum saec. XI et XII conscripti, том XIII, Hannover. Велика книга, над котрої виданєм працювали крім Dümmler-a і Wattenbach-a ще E. Sackur, I. Dietrich і H. Böhmer — містить багато річий досі не печатаних. Winkelmann E.: Kaiser Friedrich II, 2 Bd. Leipzig. Сей том видав вже по смерті автора его син Альфред. Обіймає час 1228—1233. Особливо важні тут:

Екскурс IV про датованє листу Томи з Ацерри до цісаря (на кінець мая 1239) і екскурс V про королівську печать Генриха VII. J. Schwalm: Ein unbekanntes Eingangsverzeichniss von Steuern der königl. Städte aus d. Zeit Kaiser Friedrichs II. (N. Archiv. d. Gesell. f. ältere deut. Gesch. 23 ст. 517—553) публікация сего важного документу знайденого автором в монахійськїм Reichsarchiv. Вага тої находки тим більша, що до кінця XIV ст. крім „Indiculus curiarum ad mensam regiam pertinentium“ з р. 1064—1065 маємо лише 2 льокально обмежені записки про доходи королівських дібр. Aldinger: Die Bischofswahlen in d. J. 1245—56 (Zeitschr. f. Kirchengesch. 18, 2) — вказує на зріст впливу папи а притім справляє і доповнює Clouet-a: Histoire de Verdun. H. Zimmermann: Geschichte der Stadt Wien, I Bd., Wien — містить цілу серию факсимілів документів і рукописий, репродукції мініатур з гайдельбергської рукописи і численні відбитки печаток. G. Seeliger: Forschungen über die Entstehung des Kurkollegs (Deut. Zeitschr. f. Geschichtsw. ст. 1—24). Суперечка про початок колегії електорів заострила ся останніми роками і перейшла на остру полеміку між Лінднером і Зеелігером. Лінднер оголосив 1893 р. розвідку на сю тему, і стрів ся з критикою Зеелігера в XVI т. Mitt. d. Instit. f. österr. Gesch. На се відповів Лінднер в XVII т. сеї часописи, а отся розвідка є знов відповідею Зеелігера Лінднерови. Лінднер перечить істнуванє голосованя при виборі короля і каже, що один викликав короля а иньші лиш складали єму чолобитню. Зеелігер боронить тезу голосованя. Ціла суперечка крутить ся коло толкованя слів „laudare“ і „collaudare“ і обясненя Віпона. Wutke Konrad: Studien über die Entwicklung des Bergregals in Schlesien, Berlin, ст. V + 211. Від появи праці А. Арндта: „Zur Geschichte u. Theorie des Bergregals u. der Bergbaufreiheit“, де переведений доказ, що в XII і XIII ст. гірничя монополія була признана в цілій Німеччині, не появила ся досі ніяка розвідка про сю справу, а й сєся праця не розбирає питання про початок і розвій гірничої монополії, а тільки як розвивала ся ся монополія в Шлезії, коли шлезькі князі стратили свою незалежність в хосен Чехії. Автор полемізує зі Штайнбеком і єго теорією немов би ius ducale, що зістало ся й надальше князям шлезьким, було рівнозначне з ius regale. Доказує, що документи, на котрих опирав ся Штайнбек, або фалшовані, або не кажуть того, що він з них виводить. Rietschel: Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältniss. Leipzig. E. O. Schulze: Die Kolonisierung und Germanisirung zw. Saale u. Elbe. Leipzig. Schmidt H.: Der Einfluss d. alten Handelswege in

Niedersachsen auf die Städte am Nordrande des Mittelgebirges. Hannover. Tarda F.: Kulturní styky Čech s čizinou až do válek husitských, Praha 8° ст. XVI + 436. Heinrich Boos: Geschichte der rheinischen Stadtkultur von den Anfängen bis z. Gegenwärt. Звістний видавець вормських документів сповнив свою задачу як не можна ліпше, при тім і інтересний спосіб оповідання заслугує на признанє. Само по собі, не міг автор опирати ся виключно на жерелах, але й в виборі літератури був щасливий. Місцями лише, де за сильно тримає ся жерел, разить анналістична форма оповідання. Найслабше вийшов розділ про салійських цісарів. Liesegang Erich: Niederrheinisches Städtewesen vornehmlich im Mittelalter. Berlin 8° ст. XX + 758. Detten G. v.: Die Hansa in Westphalen. Münster 8° ст. VIII + 206. A. Bielenstein: Art und Geschichte lettischer Siedelung (Baltische Monatschrift 39, 6) — против него забирає слово A. v. Trausche і відповідає на питанє: Waren die sog. Bauernburgen od. Burgberge Livlands ständig bewohnt oder nicht? — рішучо негативно. H. Schumann: Die Kultur Pommerns in vorhistorischer Zeit, Berlin 8°, ст. 106. Тут зібрано все, що можна було сказати на основі звісних материялів. Разить лише велике число гіпотез, поставлених в тій ціли, щоб образ випав можливо всесторонно. Се відносить ся перш за все до розділу про до-історичні мандрівки. Fr. Ludwig: Untersuchungen über die Reise- und Marsch-Geschwindigkeit im XII u. XIII Jh. Berlin.

Згадуємо ще кілька дрібнійших публікацій з історії культури: G. Grupp: Die Anfänge der Geldwirtschaft (Zeitschrift f. Kulturgeschichte) — починає від кінця XII ст. Friedrich Gustav: O kancelári a listinách markrabi moravských Vladislava a Premysla 1198—1239, Praha 8° ст. 43. Chizzola A.: Kriegshistorische Wanderungen in der engeren u. weiteren Umgebung v. Olmütz v. 1110—1866, Těschen, 8°, ст. VI + 130.

З публікацій по історії літератури обговорюємо попереду ті, що тикають ся історичних жерел. Edw. Schröder: Urkundenstudien eines Germanisten. (Mitteil. d. Instit. f. österr. Geschichtsf. ст. 1—52). Автор переводить доказ, що на поли студий середновічних німецьких жерел, конечно потрібний засіб відомостей з германістики. Відтак розсліджує: 1) герсфельдський виказ десятии, котрий він на ново перепечатує і датує его поодинокі части на язиковій основі; 2) доку-

менти герсфельдські Оттонів. Н. Bloch: Die Urkundenfälschungen Grandidiers (Zeitschr. f. d. Gesch. des Oberrheins 12, 3). Виказує фальзифікат 17, перехованих лише у Грандідієра, цісарських і королівських дипломів, аж до Генриха V. P. Altmann Altinger Dr.: Die zwei ältesten Nekrologien von Kremsmünster (Archiv. f. österr. Gesch. ст. 1—135). Супроти Ебнера і Герцберга-Френкля стоїть автор на становищі, що некролоґи мають свій початок в брацтвах монастирських (Klosterverbrüderungen) і підносять, що такі брацтва заключали ся частно устно, отже могли істнувати, хоч на се нема документів. Оба некролоґи з Кремсмюнстер згадані вже у Шварценбруннера і Гаґна. Автор справляє дату повстання тих пам'яток, поставлену ними і ставить для першої половину XII-го ст. а для другої кінець XIII-го. За тим слідує докладне описане некролоґів, їх передрук та реґістр. Nachträge zu den beiden ersten Bänden der Diplomata-Ausgabe (Neues Archiv, etc. ст. 113—172). М. Meyer, Н. Bresslau і Н. Bloch подають цілий ряд дипломатів пропущених в згаданім виданю. S. R. Dietrich. Die Geschichtsquellen des Klosters Reichenau bis z. Mitte des XI Jh. Giessen. Розсліди свої починає автор від Chronicon Würzburgense. Сю хроніку виводить він із сего самого (затраченого) жерела, що з него користали також хроніка Германа з Райхенау, та Chron. Suev. universale. Авторство сего жерела приписує самому Германови і вважає его першою рецензією хроніки; Герман навіть імовірно написав і Chron. Suev. universale. Протівно, Віпо має бути не лише незалежний від першої рецензії хроніки, але й її жерелом. Kleinpaul J.: Das typische in der Personenschilderung der deutschen Historiker d. X Jh. Leipzig. Студия має деякі щасливі гадки. Однак автор не розрізняє між тим, що було дійсно характерне для тих часів, і тим, що являє ся типічним лише ізза „недостаточних способів штуки“ тодішніх писателів. Через се мішанина прикмет типічних і індивідуальних. М. Макс: Luitprand und Juvenal (Philologus 56 ст. 525—534). Дає зіставлене всіх, по більшій часті вже давнійше виказаних, місць Лютпранда, забраних із Ювенала і показує як багато користав сей перший від поета, про котрого піде й не згадав. Видання „Geschichtsschreibern der deut. Vorzeit“ вийшло: 2 заг. вид. том 75, літописи і хроніка з Кольмару, перевів Pabst, 2 вид. ново оброблене Wattenbach-ом. Koegel: Geschichte der deut. Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters I, 2. Strassburg. P. v. Winterfeld: Verse auf Ludwig den Deutschen (Neues Archiv. etc. 23, 1, ст. 177—179) — висказує згоду, що вірші знайдені в Cod. Monacensis lat. 19413. дотикають ся Людвика німець-

кого. Grimme: Geschichte der Minnesinger I. Padeborn. Eine neue Hypothese über die Heimat Hartmans von Aue (Zeitschr. f. deut. Alterthum 41, 3) — обговорює гіпотезу Schulte і Zeller-Werdmüller, що Гартман був слугою рицаря з Тентен та мешкав в Еллізау. Kettner: Die österreichische Nibelungen-dichtung.

Старинна німецька штука ще мало розроблена. Hugo v. Preen: Keramik der Hügelgräber aus d. Hallstattzeit am Gamfluss. (Mitteil. d. k. k. Central-Commission f. Erforschung etc. der Kunstdenkmale 23, ст. 200—222). Fach Ad. Kreuzmann M.: Die Kathedrale in St. Gallen. Zürich fol. ст. 20. Émile Ber-teaux: Castel del Monte et les architectes français de l'empereur Frédéric II. (Acad. des inscript. et belles lettres 25. липень-серпень). Сей замок в чисто-французьким стилі збудований Філіпом Chinard-ом в 1240 р. Се був французький seigneur, котрого Фридрих II забрав з Кипру. Потім іде опис иньших пам'яток держави сего імператора, збудованих французькими архitekтами. L. Cloquet: Les grandes cathédrales du monde catholique. Lille. 4° ст. 380 табл. 280. Автор, секретар часописи Revue de l'art chrétien, архітект і археолог, з'умів зібрати найліпші жерела, пояснити їх і з боку історії і з боку штуки та представити коротко докладно історію християнської архітектури. Праця ся дає більше, як каже заголовок. Будівлі тут поділені по епохам і катеґоріям, характер кожної точно означений. З деякими подробицями можна би не годитись, так прим. за сильно марковані тут заслуги Бенедиктинів в некористь Цистерців. З методичного боку було-б бажаним, щоб поділи були не так численні і більш загальні.

З загальних праць по французькій історії вичисляємо: Brandt: Trois siècles de l'histoire de Languedoc. Toulouse. Adams G. B.: The Growth of the French nation. London 8° ст. 350. Більш різнородна змістом, хоча переважно для французької історії, є праця: Pierret Emil: Les Amants célèbres. Correspondence amoureuse 1120—1874. Paris. 16° ст. XXIII + 261. Зі спеціальних розвідок опускаємо льокальні зовсім а нутуємо лише ті, що відносять ся до важніших подій і осіб. Hampe Karl: Reise nach Frankreich u. Belgien im Frühjahr 1897 I. (Neues Archiv etc. 23 ст. 375—417). Ціль сеї подорожи була, зібрати листи з перших часів середніх віків, особливо розслідувати листи Гінкмара і Николая I та Гадрияна II. При тім однак звертав автор увагу й на иньші річи, уміщені по кодексах, котрі мав в руках. Тим способом віднайшов деякі незнані досі й інтересні річи, котрі тут печатає: 1) формули з каролінґської доби для судів божих;

2) уривки з просьб ігумена Ерлюїна I з Gembloux до цісарського двора з часу 962—987; 3) один документ Пасхалія II, з якого виходить, що Тома з Morigny був автором другої книги Chron. Mauriacense; 4) звістку про договір в Адріанополи між Барбаросою а Ізааком Ангелом в лютім 1190 і иньші. Hampek: Zum Streite Hincmars v. Reims mit seinem Vorgänger Ebo u. dessen Nachfolgern (Ibidem 23, ст. 180—195). В сій довгій суперечці мало важне значінє письмо папи Григорія IV. Автор наводить нові докази, що се письмо фальзифікат Ебона. При тім печатає незвісний досї лист папи Николая I до Кароля Лисого. E. Vacandard: La vie de Saint Bernard et ses critiques (Questions historiques 123) — відповідь на критику свого твору про Бернарда з Клерво. A. Louchaire: Hugues de Clers et le „De senescalcia Franciae“ (Bibl. de la Faculté des lettres de Paris 3) — се остатнє імовірно фальзифікат з року 1158, при нагоді наділення Генриха II титулом „senescalus Franciae“. Критичним розсліdom відомостей у Gottfried-a з Villehadouin про похід Латинян на Візантію займає ся берненська диссертация Н. Moser-a (Breslau). I. Guiraud: Saint Dominique et la fondation du monastère de Pronille (Revue historique 64). Заснованє монастиря 1205 р. св. Домініком, головнo щоб відтягнути жєнщини від впливу Альбігензів, та істория сєго монастиря. Fr. Funck-Brentano: De exercituum commentibus tercio-decimo et quarto-decimo saeculis p. Chr. n. Paris XI+121. І після праць Bouratic-a про мілітарні інституції Франції, справа ся досї не роз'яснена, бо ми все ще уявляємo собі, немов би серєдновічні війська записали собі в поживу з дня на день через грабежу. Ся розвідка кидає промінь сьвітла на сю справу, про військо сухопутне і флот. P. Fournier: Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres (Bibl. de l'école des Chartes LVIII 26—77, 293—326, 410—444 ст.). Се продовженє просторої студії, початої в попер. році. Автор доказує, що Panormia в головнім є витягом з Decretum; окрім сєго втягнені тут і иньші жєрела: Coll. Britannica, перші части Tripartita і ин. Лише для яких 60 чисел жєрел не можна виказати. З'явилась вона коло р. 1095, зараз по Decretum. Авторство Івона вважає за безсумнівне, і догадує ся, що й Decretum та перші части Tripartita походять від него. Gross H.: Gallia iudaica. Dictionnaire géographique de la France d'après les sources rabbiniques. Paris, 8, ст. X+767.

Між працями про історію Італії далеко більша часть дотикає ся до папського питання та церковної історії, бо се дійсно найважнійший момент в історії сєго краю першої половини серєдніх віків. Bertolini: Storia generale d'Italia i il rinascimento e le

signorie italiane. Milano. Conferenze di storia milanese, tenute per cura del circolo filologico milanese. Milano. 16°, ст. VIII+550. Hort F. J.: The Christian ecclesia. New-York, 8°, ст. VII+306. Hurst John: History of the Christian Church I. New-York, 8°, ст. XXXVI+949. Nielsen: Haandbog i Kirkens historie. II. Middelalderen, Kjobenhaon, 8°. Weingarten H.: Zeittafeln u. Überblicke zur Kirchengeschichte. 5 Aufl. ergänzt v. Carl Franklin Arnold. Leipzig, 4°, ст. IV+290. В „Mélanges d'archéol. et d'hist.“ 17, 1, забирає знову слово L. Duchesne: Notes sur la topographie de Rome au moyen âge.

Цілий ряд розвідок займає ся історією поодиноких орденів і єресий. Ramseyr: Histoire des baptistes, depuis les temps apostoliques jusque à nos jours. Paris, 8°, X+640 ст. Huck Chr.: Dogmenhistorischer Beitrag z. Geschichte der Waldenser, Freiburg i. B. 8°, ст. VII+88. Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de St. Jean de Jerusalem (1110—1310) par I. Delaville Le Roulx. II (1201—1260) Paris, 4°, ст. 923. В „Studi storici“ 6, 1, починає F. Mucciaccia жере-лову історію ордену: Cavalieri dell' Altopascio від його засновання в XI ст. з публікацією 22 документів до XII—XIV ст. з міського архіву в Люці. Histoire abrégée de l'ordre de Cîteaux par un moine de Thymaden. St.-Briene, 8°, ст. II—168. Balme, Le-laidier: Cartulaire ou histoire diplomatique de St. Dominique. II. Paris, 8°, ст. 494.

Появив ся перший випуск першого тому нового архівального підручника: G. Mazzatinti; Gli Archivi della storia d'Italia. Rocca S. Cassiano — містить між иньшим опис архівів в Cividala del Friuli, Belluno, Gubbio (Отто IV і Гогенштауфи) і Rimini. W. Lenel: Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an d. Adria. Strassburg. Розвідка містить інтересні замітки про найда-внійші венеціанські збірки документів, уваги до критики Дандоля, де підносить його тенденційність. Зовсім нове світло кидає на генезу „ве-ликої ради“. Battistella: La repubblica di Venezia dalle sue origini alla sua caduta. Bologna.

Picavet F.: Gerbert, un pape philosophe, d'après l'hi-stoire et d'après la légend. Paris, 8°, ст. XI+228. Wappler Paul: Papst Benedickt VIII, 1012—1024. Leipzig, 8°, ст. 103. Pelle-grini Carlo: I santi Arialdo et Erlembaldo: storia di Mi-lano nella seconda metà del sec. XI, Milano, 8°, ст. 530. Vincent M. R.: The age of Hildebrand, Edinbourgh, 8°, ст. 480.

Gigalski: Die Stellung des Papstes Urban II zu den Sakramentshandlungen der Simonisten, Schismatiker u. Häretiker (Theolog. Quartalschrift 79, 2) — звертає ся против погляду Мірба, що Урбан II не лише теоретично, але й практично стояв за неважність таких відправ. Valenti: Urbain II et le concile de Clermont. Troduit de l'Espagnol par M. Migret. Arras, 8°, ст. 27. E. Schaus: Beiträge zu den Papstregesten des XII Jh. (Neues Archiv. etc. 23, 1, ст. 199—203). P. Santini подає в „Archivio storico italiano“ ser. V, XIX, ст. 276 і далі документи досі непечатані до історії устрою Фльоренції 1190—1230. Що дійсно спалено буллю „Ausculda fil.“ Боніфация VIII а не підроблену на єї місце Филипом Красним „Deum time“, доказав R. Holzmann в „Deutsche Zeitschr.“ N. F. 16 і д. Accame P.: Notizie e documenti per servire alla storia delle relazioni di Genova con Bologna. (Atti e mem. della R. Deput. di Storia patria per le pror. di Romagna 3, 14, 4/6) — про політично-торговельні зносини з публікацією 31 документів і актів з р. 1225—1448. F. Güterbock: Die Urkunden des Corio (213—227) про так зв. Bundesakten — ряд документів з р. 1226, для доповнення історії льомбардського союзу. C. A. Garufi: Di una monetazione imperiale di Frederico II, transitoria fra Tari e gli Augustali (Rendiconti della R. Accad. dei Lincei 5, 6, 1 —, вступна розвідка до більшої праці. C. A. Garufi: Ricerche sugli usi nuziali nel medio evo in Sicilia (Arch. storico siciliano 21, 3/4) — культурно-історична студія про початок звичаїв і їх зміни. Додано 7 документів з XIII—XIV ст. O. Langer: Die Annales Pisani und Bernardo Marangone. Zwickau (прогр. гімназ.). Розвідка дотикає ся справи, давно вже обговорюваної, про відносини „Ann. Pisani“ (до р. 1174) до анналів Бернарда Марангоні. Автор виступає против погляду Schaube, що Марангоні був також автором Ann. Pisani і наводить багато важних доказів против сего. E. Dümmler: Werse u. Satire auf Rom. Найдені у віденській цісарській бібліотеці ч. 609. Против погляду Ранке кладе їх в XIII і навіть у XII ст. Novati Fr.: L'influsso del pensiero latino sopra la civiltà italiana del medio evo. Milano, 16° ст. 178. До історії італійської штуки важні праці: Cavalcaselle G., Crowe J.: Storia della pittura in Italia dal sec. II al sec. XVI, vol. VII Firenze 8° ст. 543. Hewlett: Introduction to the study of the old Italian masters in the national gallery. London, 4°, ст. 90. Becket F.: Florentinske Kunstnere fra Giotto til Fiesole, Köbenhavn, 8°, ст. 128.

I. H. Round: *La bataille de Hastings* (Rev. Historique 65) — навязує до розвідки Spatz-а ще раз остру критику на представлене сеї справи Freeman-ом. Maitland F. W.: *Domesdaybook and beyond*, London, 8°, ст. 542. F. Baring: *Domesday and some thirteenth century surveys* (Historical Rev. 46) — для визначеня орної землі в Domesday. I. P. Gilson: *Two letters adressed to William Rufus* (Ibidem) — листи Гугона з Ліону і Гільдеберта з Le Maus. I. H. Round: *The earliest fines* — від 20 лип. 1175 до 9 грудня 1180. Mason Arthur: *St. Augustin: his mission to England according to the orig. docum.* Cambridge, 8°, ст. 272. Bron le R. P.: *Saint Augustin de Canterbury et ses compagnons*. Paris, 18°, ст. XI + 212. Maxwell H.: *Robert the Bruce and the struggle for Scottish independence*. New-York, 8°, ст. 402. Hartwright H.: *The Story of the house of Lancaster*. London, 8°, ст. 322. „*Archaeologia Cambrensis*“ 54 містить початок розвідки: I. Rogers Rees: *Slebeth commandery and the knights of St. John* з публікацією пам'ятки: *Notationes evidenciarum sen munimentorum pertinentium ad preceptoriam de Slebeth. Confirmatio Domini Anselmi episcopi* з року 1230. Нове виданє: Fel. Liebermann: *Gesetze der Angelsachsen*, Halle, 4°, ст. 191, вийшло з початком р. 1898. В перших трьх відділах містить закони королів з Кента, книгу законів королів Альфреда-Іне, та оба договори з Данцями в Ост-англії. З 4-ої части, що має містити закони королів Едварда I, Етельстана, Едмунда I, Едгара та Етельреда I, знаходять ся в тім зошиті закони 3-ох перших. Виданє подає в колунах побіч себе англосаський і латинський текст та можливо дословний німецький переклад. Виданє се перевищує в багатьох давнійше виданє Шмідта. Schenkl Heinrich: *Bibliotheca patrum latinorum Britannica VIII*. (Sitzber. d. k. Akad. d. Wiss. zu Wien, ст. 1—80) — продовженє студії; займає ся бібліотекою колегії в Кембрідж. K. Horst: *Beiträge zur Kenntniss der altenglischen Annalen* — силкує ся подати класифікацію старо-англійських анналів. В продовженю своїх студій над канонічним англійським правом подає проф. Maitland в „*English Historical Rev.*“ 12, 645 і д. — великі витяги зі „*Summa aurea*“ Вільгельма з Дроґеди (1239) на основі двох рукописий найдених в Cains-College. Engel Ed.: *Geschichte der englischen Literatur*, 4. Aufl. Leipzig.

В обсягу дослідів по византийській історії і літературі, так до недавня занедбаних, з'явив ся послідними часами живіший рух заін-авгурований особливо двома спеціальними часописями посвяченими сій

справі: „Byzantinische Zeitschrift“ і „Византийскій Временникъ“. А й в інших часописах появилъ ся про се ціла серія статей. Gerhard Rauschen: „Jahrbücher der christlichen Kirche unter d. Kaiser Theodosius d. Grossen. Versuch einer Erneuerung der „*annales ecclesiastici*“ des Baronius für d. J. 378—395. Freiburg. 8°, ст. XVII + 609. Ся студія, сумлінно опрацьована, розпадає ся на 3 часті: 1) перегляд жерел; 2) анналістичне представленє подій і 3) 26 екскурсій. В другій часті заведено 8 відділів: 1) про цісарів; 2) про римських урядників; 3) про релігійні права; 4) про культурні права; 5) собори; 6) про отців церковних; 7) про єпископів; 8) про єретиків. В доповненю обговорено літературну діяльність Івана Золотоустого перед єго виступом в Антіохії провідником. Veith: Die Martyrologien der Griechen (Stud. u. Mitteil. aus d. Benediktiner u. Cisterc. Orden 18, 1). A. Semenov: Eine Inschrift mit d. Namen Kaiser Justinianus v. d. Halbinsel Taman (Byzant. Zeitschr. ст. 387—391). Написъ сю напечатав Латишов в „Византийскім Временнику“. Сьомєнов дає свої уваги і поправки тексту. E. W. Brooks: On the lists of the patriarche of Constantinople from 638 to 715. (Ibidem ст. 33—54). На основі многих жерел, особливо Ксантопуля і першого віденського каталогу, оголошеного Фр. Фішером, старає ся автор уложити докладний каталог патріархів в тій темній добі. Лише що до чотирох останніх єму не вдалось поставити певні дати. Hagenmeyer H.: Der Brief des Kaisers Alexios I Komnenos an den Gf. Robert I von Flandern (Ibidem ст. 1—32). Сей лист вельми важний з огляду на становище Византиї до западу перед першим хрестоносним походом. Сам лист не переховав ся в ориґіналі, лише в латинській верзії і то в Gesta Dei per Francos, Gilbert-a з Nogent, в Historia Hierosolymitana, Robert-a з Reims та в Liber de modernis regibus Francorum, Hugo-na з Fleury. Цілий ряд учених осудив сей лист яко фальзифікат, один лише Васілевскій боронив єго автентичности. Автор прилучє ся до него і вважає сей лист родом зазиву до військ на виправу в Царгород. Conder: The latin kingdom of Jerusalem 1099—1291, London, 8°, ст. VIII+443. Otto Seeck: Das deutsche Gefolgswesen auf römischen Boden (Zeitschr. d. Savigny Stiftung f. Rechtsgesch. ст. 97—119) — особливо інтересні виводи про відділ протекторів і про букеляріїв, та деякі додатки до объясненя Прокопія і Малали. Jireček Const.: Das christliche Element in d. topographischen Nomenklatur der Balkanländer (Sitzb. d. k. Akad. d. Wissensch. ст. 1—98). Вплив християнства на номенклатуру не лише осіб, але й географічних назв, се річ доволі відома. Монастирі, церкви, місцевости діста-

вали свої імена від сьвятих. До сего приходять імена взяті з Палестини. Автор обговорює номенклатуру іллірійського, трацького, гелленського, славянського і ин. походження а також розпросторення і вік назв місцевостей утворених під впливом християнства.

Далеко більше розвідок посвячено розробленю історичних жерел і византийської літератури. Lundström Wilh.: Studien zu spätgriechischen und byzantinischen Chronisten (Eranos st. 150—168). Від 30 років морочать ся в византийській літописній літературі працею Марцелліна і Гіпполіта, про котру недавно Моммзен заявив, що се відпись пасхальної хроніки Cod. Vat. Gr. 1941 а імена авторів фальшовані. L. Віднайшов рукопис сеї хроніки в Штокгольмі і доказує, що імена авторів підсунув Дармариос. Fr. Vogel: Chronologische Untersuchungen zu Eunodios (Neues Archiv. etc. 23, 1, st. 52—74) — доповненє давнійших студій учених C. Tanzi і B. Hasenstab. Із 470 кусників Евнодия доси лише 4 мож докладно означити що до часу їх повстання. Автор доказує, що оба римські синоди за конзуляту Фавста Авієна скликані Теодориком для полагодження спору між антипапами Симмахом і Лявrentием, відбули ся того самого року себ то 501. З того виходить, що Фл. Авієн іunior був конзулем доперва в р. 502. Далі іде доказ, що Фавст, з котрим переписував ся, був квестором в 505—506 р. Diekamp Fr.: Das Zeitalter des Erzbischofs Andreas v. Cäsarea (Hist. Jahrb. d. Görresgesell. st. 1—36). Річ іде про автора найдавнішого коментаря Апокаліпса, який взагалі переховав ся. Справа тим важнійша, що досі не означено навіть часу, коли сей коментар написаний, бо ніякий хронограф про митрополита Андрея з Цезареї не згадує. Перший, що основнійше зайняв ся сею справою, був Удін; він старав ся доказати, що згаданий Андрей жив не в VI-ім, але імовірно аж в IX ст. В сій розвідці старає ся автор визначити час через детальний розбір самого коментаря і підкладуванє єму відповідних подій. Приходить до висліду, що коментар повстав безпосередно по р. 515. Dräseke Joh.: Prokopios' v. Gasa „Widerlegung des Prokles“ (Byzant. Zeitschr. st. 55—91). Прокопій, християнський ретор з Гази, займав ся горяче плятонською філософією. Він владив против Прокля, приклонника геленізму письмо: Ἀντίρρησις εἰς τὰ Πρόκλου Θεολογικὰ κεφάλαια. Се письмо найдено в однім збірнику з підписом Николая з Метони. Автор доказує, що не той останній, а Прокопій з Гази є автором сего письма. K. Praechter: Eine unbeachtete Quelle in den Anfangskapiteln des Zonaras (Byzant. Zeitschr. st. 509—525). Adolf Schmidt і Dindorf вчисляют якo жерела Зонари в першій книзі лиш Йосифа і кн. Бития. Одначе Зонара подає в перших трьох розділах більше, як згадані жерела.

Він хіснував ся коротким нарисом історії, котрий в кількох верзиях дійшов до нас. Ті верзії або анонімні, або звістні під іменем Симеона Льготета, Льва Граматика і ин. E. Patzig: *Über einige Quellen des Zonaras* (Byz. Zeitschr. ст. 322—356) — продовжене розвідки з попереднього року. В першій части виказав автор, що Синописіс є важним жерелом Зонари і старав ся при помочи єго та Синкелля виділити головне жерело, се-б то Льва. З історією Діоклетіяна уступає Синкелль а входять нові. Перш за все Теофан, а крім сего ще четверте жерело, котре що до вартости не гірше було від Льва. В сій другій части автор поклав собі задачію показати се жерело і подати єго зміст і обсяг. F. C. Conybeare: *Ananias of Shizak* (A. D. 600—650) I. (Ibidem ст. 572—584). В тій першій части печатає автобіографію сего армянського ученого і єго розвідку про великдень. Praechter Karl: *Quellenkritische Studien zu Kedrenos* (Sitzber. d. phil.-hist. Cl. d. k. b. Akad. d. Wiss. zu München II. Bd. I, ст. 1—108). З початком панованя Діоклетіяна виступає в компіляції Кедрена головним жерелом Теофан. Що ся залежність є посередна, і що безпосередним жерелом для Кедрена була анонімна хроніка Cod. Par. 1712 — се доказує автор, а також представляє о скільки Кедрен найшов материял переробленим і сполученим чужою рукою і які зміни він в тім материялі поробив. На основі сеї рукописи він подає й важні замітки до критики тексту Теофана. K. Krumbacher: *Eine neue Vita des Theophanes Confessor* (Ibidem ст. 371—400). Вже в розвідці „Ein Dithyrambus auf Theophanes Confessor“ вказав автор на дві, досі невидані, життєписи хроніста Теофана. Одна написана патріярхом Методієм а друга незвістним анонімом. Автор обговорює тут сю остатню і приходить до висліду, що вона є витягом з життєписи написаної Методієм. H. Hubert: *Observations sur la chronologie de Théophane et de quelques lettres des papes* (726—774). (Byzant. Zeitschr. ст. 490—505). Дати року від сотвореня свѣта і індиктів у Теофана не згоджують ся зі собою в роках 726—775. Автор старає ся вяснити сей обьяв тим, що хроніст числив після місяцевих років. В загалі не радять навязувати до докладніших дат Теофана великої ваги. K. Krumbacher: *Kasia* (Sitzber. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wiss. zu München, ст. 305—370). Короткий перегляд визначних жінок у старинних і середновічних Греків і їх значінє. Залучений текст творів Касії що писала в IX в. C. de Boor: *Die Chronik des Logotheten* (Byzant. Zetischr. ст. 233—284). Дотеперішній погляд на сю хроніку опирає ся на розвідці F. Hirsch-a „Byzantinische Studien“ — се-б то, що автором хроніки був урядник на стано-

вици Льоґотета, котрий стояв в зноснах з Романом I, та що діло своє писав він за Никифора Фоки (963—969). Ся хроніка потім послужила до розширення діла Георгія. De Boor опирає ся на новій редакції продовження хроніки Laurentianus plut. LXX cod. 11, відомий досі лише з опису а вельми важний. Автор розбирає її текст критично, виділює скопії і иньші додатки і дошукує ся жерел і доходить до висліду, що Льоґотет хіснував ся Львом Граматиком і Теодозием, а не, як досі думали, противно. J. B. Bury: Johannes Malalas: the text of the codex Baroccianus (Ibdm ст. 219—230) — обговорює сю рукопись, що має служити основою до коректного тексту Малали. Подає цілу серию лекцій сего тексту, що справляють оксфордське видане. E. Rohde: Φιλόπατρις II (Ibdm ст. 475—482) — закінчене довшої студії, де автор полемізує з Gutschmid-ом, немов би сей дияльог мав повстати за Гераклія. По єго думці, твір сей належить класти по р. 961. G. Wartenberg: Leo Diakonos und die Chronisten (Ibidem ст. 285—317). Хоч як детально оброблена вже істория Романа II і Василя (959—976), однак вартість жерел і їх відносини до себе ще не розяснені. Тій задачі посвячена ся розвідка. Автор полемізує з Hirsch-ом, доказує, що Кедрен був жерелом для Зонари. Противно Лев Діякон і Скліца описували свій час зовсім незалежно від себе. D. Kaufmann: Die Chronik des Archimaad über die Kaiser Basilio I u. Leon VI. (Ibidem ст. 100—105). Хроніка писана в р. 1054 в дол. Італії, містить інтересні дати до історії Жидів в долішній Італії під володінєм визант. та арабск. від пол. IX до пол. XI ст. Heisenberg: Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina — интересна автобіоґрафія як до історії византийської літератури, так і до реліґійних спорів XII ст. I. B. Bury: Inedita Nicephori Blemmydae (Byzant. Zeitschr. ст. 526—537). Попередно згадана публікация Heisenberg-а спонукала д. Б. видати два досі непечатані твори сего з Cod. Barroccianus 131. Се є один лист і один имн. H. Christensen Dr.: Die Vorlagen des byzantinischen Alexandergedichtes (Sb. d. phil.-hist. Cl. k. b. Akad. d. Wiss. zu München ст. 33—118). Про виданє сеї поеми і імовірний час її зложеня (1200—1350) писав автор вже в Byzant. Zeitschr. Тут зупиняє ся над питанням авторства і приписує її духовному Византийцеві. Що до жерел, доказує, що вона опирає ся на ділі Псевдокаллістена, яке в першій частині опирає ся на давнійших, в другій на новійших переказах. Крім того хіснував ся автор поеми також Георгієм Монахом. Wartenberg Georg: Das mittelgriechische Heldenlied von Basileios Digenis Akritis. Berlin 4° ст. 20. Vetus testamentum graece; Codicis Sarraviani-Colbertini quae super-

sunt in bibliothecis Leidensi, Parisiensi, Petropolitana, phototyp. edita. Leidae. K. Krumbacher: Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis z. Ende des oströmischen Reiches. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft herausgeg. v. Iwan v. Müller 12, 1). München. Між першим виданем сеї праці і теперішнім вицвила кольосальна література про різні галузи византиїки. В міру сего зріє підручник проф. Крумбахера зі ст. 495 на 1193. Ціла праця відповідає найвибагливішим вимогам часу.

Для византийської штуки важна праця: Richter: Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte. Wien 8° ст. LIII+432.

Розвідки по славянській історії обговоримо в другій частині всі разом. Про иньші народи небогато що появило ся замітнішого: В „Egyetemes Philologiai közleny“ (заг. фільольог. журнал) 21, 6—10 подає Wilh. Pecz: Adalék Arpád családjának genealogiájához — поправки і доповнення до генеалогії Арпадів на основі 40-го розділу Const. Porphorog: „De administrando imperio“. Szabó Károly, Hildebrandt Arpád: Regi magyar könyvtar III; Magyar szerzőktől külföldön 1480—1719, megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok a könyvészeti közikönyve (бібліографія писателів угорських 1480—1719). Budapest 8° ст. XIII+810. Wittmann: Abriss der schwedischen Geschichte. Breslau. Blok: Geschiedenis van het Nederlandsche Volk III. Gronwigen. L. de Valbroger: Moeurs et institutions de l'ancienne Islande (Nouvelle Rev. Histor. 21, 3) — навіязує до праці Geffroy. A. Geffroy: L'Islande avant le christianisme d'après Gragas les Sagas. Paris 12° ст. 199. Се доповнена репродукція праць печатаних давніше в „Acad. des Inscript“ ученим, що знаменито знає північні краї. Щоб нас познакомити з характером і установами давніх Ісландців, автор не вдовольє ся писаними жерелами. Він малює і сам край. Особливо інтересні уступи про першу колонізацію острова Скандинавцями і розбір саги про Ніяля. E. Rey: Résumé chronologique de l'histoire des Princes d'Antioche (Rev. de l'orient latin 4) — від здобуття сего города 1098, до упадку самостійности 1268. I. B. Bury: The Turks in the sixth century (Historical Rev. 47) — подає доповнення і спростовання до розвідки Паркера, котрий опирав ся на китайських жерелах, не беручи під увагу й византийських.

(Кінець буде.)

Др. М. Кордуба.

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

Труды восьмага археологическаго съѣзда въ Москвѣ 1890, подъ редакціей графини П. С. Уваровой и М. Н. Сперанскаго, Москва, т. II 1895, т. III 1897.

В другім томі Трудів московського ювілейного археологічного з'їзду подані майже виключно статі, посвячені мові й письму; статей, що дотикали-б більше чи менше України, дуже не багато — всего дві. А. Соболевський в замітці на двох сторонах „Грамота кн. Иванка Берладника 1134 г.“ (ст. 173—174), розібравши сю памятку з погляду правописи і мови, признає її фалшованою і думає, що автором фалшу був руминський патриот, котрий бажав документально доказати старину і торгове значінне кількох румунських міст; він, очевидно, зовсім не знав староруських памяток і для своєї підробки мав за взір молдавські документи XIV і XV в.

Ө. Ө. Лашков у статі „Крымскія шертныя грамоты XVI—XVII в. хранящіяся въ Московскомъ Главномъ Архивѣ М. И. Д.“ (ст.191—208) звертає увагу на такі пам'ятки, що можуть бути дуже цінним жерелом для докладного виясненя відносин Москви і Крима; автор подає коротко зміст кількох шертних (договорних, присяжних) грамот; із них для нас спеціально інтересні грамоти Адиль-Гирея 1668 і 1670 та Мурат-Гирея 1681 р. В грамоті 1668 р. хан, згоджуючи ся з московським урядом на обопільний посольський з'їзд для договорів, між ними пише: „Мы съ прежними своими подданными нашими холопи съ запорожскими казаки соединеніе учинили, и мы для того имъ милость учиня государство ихъ оберегать не съ большими людьми брата своего калгу царевича къ немъ послали“; дальше він пропонує: „отъ казаковъ

бы отступитца, покажѣсть межъ нами обоими великими государи послами ссылка будетъ и наша дружба подкрѣплена будетъ, потому что съ обоихъ сторонъ ратные люди сходятъ, какова бы зла не учинили; и буде походите съ нами Ханова величества въ братцкой дружбѣ быть, и вамъ бы подданнымъ нашимъ холопомъ черкасомъ налоги не учинить, а буде они излюбя васъ къ вамъ найдутъ, и мы тому не запрещаемъ“; у другій — 1670 р., після ріжних з'обовязань згоди, Адиль-Гирей робить ось яку умову: „а будетъ Черкасская земля намъ Адиль-Гирееву цареву величеству учинится въ подданствѣ и вамъ брату нашему ихъ не воевать и ратныхъ людей войною не посылать. А будетъ вамъ брату нашему учинитца въ подданствѣ и для того намъ войны, ссоры не вчинить, другъ другу недружбы не дѣлать“. В договорі, що уложив у Бахчасараю в 1681 р. хан Мурат-Гирей, интересне ось яке місце: „границѣ быть рѣкѣ Днѣпру договорились, а по сю сторону Днѣпра всеславный святыи Мекки и свѣтлосіяюще Мединскаго Бѣломорскаго и Черноморскаго государя славнѣйшаго и страшнаго побѣдителя Салтанова Величества быти подѣ властію“. Огсі короткі виписки доволі говорять за те, на скільки цінні матеріяли, що на них вказав д. Лашков.

З поміщених у сім томі статей загальнішого характера згадаємо про розвідки М. Н. Сперанского „Славянскія апокрифическія евангелія“ і А. І. Кіріпичікова „Взаимодѣйствіе иконописи и словесности народной и книжной“.

III-й, дуже запізнений том Трудів VIII археологічного з'їзду, що відбув ся в Москві ще в 1890 р., ділить ся на статі й матеріяли. Ми зазначимо тут те, що дотикаєть ся до України або має загальний характер.

Проф. Самоквасову, належать дві статі. Одної заголовок „Основанія хронологическаго распредѣленія этнографическихъ матеріаловъ открытыхъ въ могилахъ южной и центральной Россіи“ (ст. 44—54); тут автор, вказавши на багатство добутого вже археологічного матеріала і на доконечність розкладу його по історичним епохам, пропонує для могил південної і центральної Росії ось які підрозділи: I. Кимерійська епоха, до VI ст. перед Р. Хр., сею епохою зве автор час до переходу в Азії в припонтийські країни племени Скитів-Сколотів, бо вони виперли звідти, по свідощтву Геродота, племя Кимериян, що стояло на дуже низькому ступні культури; всі могили, що належать до камяного віка автор і зве могилами кимерійської епохи; II. Скитська епоха, від VI до I ст. перед Р. Хр., могили сеї епохи визначають ся від передущої як своїм устроєм, так і тим, що в них стрічають ся металічні вироби і грецькі річи штуки, які Скити діставали від Греків-кольоністів; III. Сарматська епоха, від I до V ст. по Р. Хр.

сюди належать могили, де є річи римської штуки імператорської епохи; IV. Славянська епоха, від V до XI ст. по Р. Хр., по імені, як каже автор, зверхнього народа тої епохи, всі могили, де знайдено византийські, арабські і західні монети вказаного висше періода; V. Половецько-татарська епоха, від XII до XVII ст. — могили финські, половецькі, монголо-татарські. Ми згожуємось з автором, що для ориєнтовання в археологічному матеріалі доконечна систематизация його, але запропонована ним схема, на нашу думку, не годить ся, вона надто загальна і мало може допомогти справі. Невдатним видаєть ся нам і означінне епох етнографічними назвами; хоч автор і каже, що назви ті „мають історичне, а не етнографічне значінне, означають тільки належність якого кургана і всієї могили до історичного періода, а не якого етнографічного типа“, але в викладі він усе таки стараєть ся за підмогою давних писателів прикрити певні похоронні типи до певних народностей, а треба в загалі завважати, що таке прикроюванне річ дуже небезпечна; аби не помилитись, треба мати чимало позитивних відомостей, а не заплутаних по-найбільше вказівок давних писателів. Уживанне етнографічних термінів теж ненаручне тут іще ось чому: у нас є вже кілька типів могил, що їх належність певним народностям міцно уставлена, є н. пр. ознаки, що характеризують славянські могили; коли-ж, ідучи за автором, під його „Славянську епоху“ підводити, як він радить, усі могили від VI до XI ст., де-б вони не були¹⁾, то з сього вийде тільки плутанина. Таким чином „Основи хронологічного розкладу етнографічних матеріалів“ виходять не зовсім пригожими і навіть зовсім не пригожими, та з огляду все таки на доконечність систематизації треба було знайти иньший спосіб, иньші основи; сій справі на тім же з'їзді був посвячений реферат проф. Завитневича „Къ вопросу о выработкѣ критерія для классификаціи кургановъ“²⁾, де референт зовсім оправдано хилиєть ся до думки, що при ґрупуванню на перше місце треба покласти археологічний матеріал, а не історичні відомости. Клясифікация такого матеріала, з огляду на величину простору, де розкинені могили, поки що можлива тільки в формі локальної клясифікації, зразком якої може служити реферат проф. Антоновича, прочитаний на тімже з'їзді — „Типы кургановъ въ Кіевской губерніи“, а для загальних клясифікацій, як запропонована д. Самоквасовим, нема ще міцних основ, через те вони в практиці і не пригожі.

¹⁾ Н. пр. у реєстрі могил „Словянської епохи“ автор помістив катакомбну могилу у Тагаурськім вертепі на Кавказі (ст. 53).

²⁾ Надрукований у „Київській Старині“ 1890, т. XXIX.

Друга стаття проф. Самоквасова „О происхождении русских и польских Славянъ и причинѣ появленія кладовъ римскихъ монетъ древнихъ Руссовъ и Ляховъ“ (ст. 31—43) починаєть ся ось якою тезою: „Первостепенные вопросы русской исторіи и археологіи о происхождении русской народности и причинѣ появленія кладовъ римскихъ монетъ императорской эпохи въ землѣ древнихъ Руссовъ, по моему убѣжденію, имѣють между собою тѣсную связь“. Теорія ся була висловлена д. Самоквасовим іще ранійше в його розвідці „О происхождении Русскихъ Славянъ“, що ввійшла у 2-гу частину його „Исторіи Русскаго Права“ (Варшава, 1884) і вже тоді була основно скритикована. Не вважаючи на те, д. Самоквасов знов виступив з нею. Ся теорія ось яка: коли римський імператор Траян завоював придунайське царство Гетів і обернув його в римську провінцію Дакию, то Гети і Даки — предки руських і польських Словян — покинули батьківщину і оселили ся на просторі межи Волгою і Ельбою; виселяючи ся з Дакії, вони обернули своє майно у гроші, забравши їх з собою на нові місця; сим і поясняєть ся те, що знаходять ся скарби римських монет імператорської епохи як у Польщі, так і в південній і центральній Росії. Пояснення се основано лише на однім „перекованню“ і через те далеко більше підстави в думках критиків теорії Самоквасова, що поясняють сі скарби посередними і безпосередними торговельними зносинами.

Стаття д. Н. Біляшевського „Слѣды пребыванія первобытнаго челоуѣка на берегахъ р. Днѣпра вблизи г. Кіева“ (ст. 19—30) описова. Автор поклав собі мету систематично розслїдити піскові горби по берегах р. Днїпра; на таких горбах звичайно є слїди доісторичних мешканців — усякі камінні знаряди, посуда, останки їди й т. н. Місцевість дослїджена автором на протязі коло 50-ти верстов, починаючи від Кієва вниз; місця давних осель або, як їх називають „стоянок“ знайдено в ось яких пунктах: на правім березі Днїпра, 1) коло передмістя Кієва Приорки, 2) коло другого передмістя Верхньої Саломонки (ся місцевість була вказана автору проф. Антоновичем), 3) між с. Пироговим і Литовською Вітою, 4) між м. Триподем і с. Злодіївкою — все Київської губ. і пов.; на лївому березі 6) коло с. Вигуровщини, 7) коло с. Никольської Слобідки, 8) коло с. Гнідина, 9) коло с. Вишеньок (три останні стоянки були звісні ранійше) — Чернигівської губ. остерського пов., 10) коло с. Жеребятина і 11) коло с. Койлова — Полтавської губ. переславського пов. Найвизначнійші стоянки по кількості знайдених річей — горби коло Никольської Слобідки та горб межи м. Триподем і Злодіївкою, на них автор і зупиняєть ся, докладно описуючи знайдені там річі: кремінні ножі, вістря, виправлені кінці стріл, скребки, гончарські вироби в виді горшків ріжної форми

ваги до мереж і т. н. На стоянці коло м. Триполя знайдено і бронзові вироби, але дуже небагато. В тексті статі подано пляни місцевостей і рисунки деяких річей, окрім того на двох фототипічних таблицях зразки орнаментики подібані на гончарських виробах.

Велика й докладна стаття Г. Скадовського „Бѣлозерское городище Херсонскаго уѣзда, Бѣлозерской волости и сосѣднія городища и курганы между низовьемъ р. Ингульца и началомъ Днѣпровскаго лимана“ (ст. 74 -- 168). Ся праця складаєть ся з розвідки і дневника раскопок; стаття тим ціннійша, що до неї додана карта могил і останків старих осель, що обіймає простір між рр. Ингульцем і Дніпром від села Городка коло Роксандрівки на Ингульці до с. Широкої Балки на Дніпровому лимані. Описані д. Скадовським городища лежать по правому берегу рр. Ингульца і Дніпра від села Михайловки на Ингульці до Золотого рога на Дніпровому лимані; лежать вони в ось яких пунктах: городище коло с. Городка на скалистому березі, городище коло с. Оленовки з останками давньої оселі коло місця, де р. Білозерка вливаєть ся в озеро Біле, городище коло м. Білозерки, городище на Великому Потьомкінському (або Масловому або Галухиному) острові, останки запорозьких землянок коло Кебихи і на просторі між Білозерським городищем і с. Касперовкою; з усіх вичислених городищ зроблено пляни, подані в тексті. З численних могил, що лежать у сій місцевости, д. Скадовський раскопав 52. Могили бувають тут по більшій частині групами або ще частійше гробовищами в кілька десятків або сотень могил, що лежать на висших горбах, паралельно течії ріки або балки, або на висших пунктах горбів, що лежать між двома балками; по формі могили бувають конічні й копуловаті; що до величини, то вона ріжна: найбільші доходять до 2—3 сажнів, найменші ледви підвиснені; д. Скадовський власне найбільше раскопав сих останніх могил, що вже щезають. По внутрішньому змісту раскопані д. Скадовським могили ділять ся на насипані над одним небіжчиком, і на могили, що мають кілька похоронів, що належать до різних народностей і епох; яко зразок останнього рода д. Скадовський наводить одну могилу, в насипі котрої знайдено 7 однородних скелетів, міркуючи по знайденим коло них річам, сучасників Ольвії і під ними знайдений скелет, похований у човні, а ще низше, в землі — похорони кам'яного віка, з кременним знаряддєм.

Похоронні типи, що стрічають ся при раскопці могил, д. Скадовський ділить на 7 груп. До першої групи належать похорони кам'яного віка. Покійників хоронено по більшій частині в неглибокій ямі, виритій у землі, могильні ями вкривали иноді великою камінною плитою, скелети зігнені в колінах і закрашені червоною краскою, під потилицю

иноді клали камінь, иноді-ж череп скелета окружений дрібним камінням у формі півкруга, головами скелети лежали в різні боки, при скелетах знайдено 8 кінців стріл, зроблених з місцевого вапняка, кремінний кінець ратища, прикраси в виді черенашки, продиравлених зубів вовка і лиса, і в однім разі кістяні, доволі делікатної роботи; в одній могилі під каменем, що вкривав могильну яму, знайдено невеличку мідяну заострену річ. При розкопці могил сеї групи д. Скадовському повелося помітити одну дуже цікаву річ що до способу, як виривалися могили; для того служили ostrі камені, мабуть придоблені до ручок, ними вертіли діри до 2-х вершків глибини на скісь, земля між сими дірами збивалася великими каменями. Одну могилу із сеї групи д. Скадовський зачисляє до палеолітичного віка, покладаючись на те, що на знайдених там зняряді нема слідів відбивки, — думка ся, на нашому, ризиковна, — те, що нема відбивки (імовірно автор має на оці повторну відбивку), ще нічого не доказує, бо н. пр. сотки таких відбиваних знярядів є на стоянках зовсім певно неолітичного віка, для зачислення-ж сеї чи тої знаходки до палеолітичного віка треба більше рішучих фактів, як знахідки з кістями звіврів, яких тепер нема, і положення в певній геологічній верстві. Не зовсім переконують і докази, що наводять ся автором на користь того, ніби закрашення скелетів роблено вже після того, як м'які частини трупа зогнили; хоч питання се ще не зовсім в'яснене, але більшість учених хилить ся до думки, що закрашував ся труп, і після знищення тіла краска осідала на костях. Друга група похоронів теж належить до кам'яного віка; скелети були скорчені і лежали на боці; тим часом як могили передущої групи були вириті все в землі, в сій вони часто зроблені вже в готовому могильному насипі і все над могилами першої групи; при скелетах знаходили ся кістяні вироби, привіски і нарешті примітивна посудина, зроблена без помочи гончарського круга; більшість скелетів сеї групи головою обернена на південний захід. Третій тип похоронів, що знайдено тільки в одній могилі — похорон у дерев'яному човні з заостреним носом і кермою; обшивка човна зітліла, зберігли ся лише дубові бруски від зруба і скелет, що лежав головою на півн. схід, зверху був прикритий другим човном, коло скелета лежали кости коня, з річей тут знайдено мідяну спряжку і залізні вудила. Четверта група — похорони в насипі курганів, що вже існували; скелети на хребті, руки й ноги витягнені, головою на схід; при скелетах знайдено посудину, примітивну і делікатну теракотову, мідяні обручки, перстені, ковтки, намисто, мідяні зеркала — річи схожі з найденими в Ольвії, і на сій підставі д. Скадовський думає, що могили сеї групи належать бідним ольвійським кольоністам. У п'ятій групі коло скелетів теж найдено річи грецького виробу: делікатна посу-

дина і між иньшим мальована урна із сценою з грецької мітології, цегла з грецьким знаком, мідяні й золоті ковтки, обручки, перстені, зеркала і золоті намиста, в одному разі знайдено мідяні стріли; але могили відрізняють ся від передущої групи своїм устроєм: для кожних похоронів призначали ся осібні могили, де ніколи не стрічали ся иньші похорони; хоронено в великій ямі, один бік котрої мав форму півкруга з заглибленнями з боків; могильне дно застеляно було тканинами або березовою корою і на нєму кладено деревяну домовину в формі скриньки; коло кожного небіжчика завсїди кладено їду — частини вола; д. Скадовський, здаючись на ріжницю сего і передущого типа, головнє на звихідку їди коло небіжчиків, відносить ті могили до варварського племені. Шестий вид похоронів дуже схожий з п'ятим, але в него є й особливі прикмети, що позволяють покласти його осібно, а власне устрій могили визначаєть ся оригінальністю: на дні ями, що йде прямовісно в глєб, роблено з боку міну, куди й ховано небіжчиків, иноді по кількох; і при сих похоронах поруч з небіжчиком кладено їду, коло скелєта знаходили головнє военну зброю: мідяні стріли, залізані ратища, списи, далі — терракотову посудину, прикрас: сї могили д. Скадовський теж уважає за варварські, а власне скитські. Сєму групє чинять похорони, де форма могильної ями як човен; при кістяках знайдено кости коня, кістяні, мідяні, срібні й золоті прикраси, кінську упряж, зброю (деревяний лук), з прикрас варто звернути увагу на срібні прикраси від пояса й упряжі, зо склами й ґранатами. Статя д. Скадовського і докладні днєвники його роскопок дають багатий археологічний материял і явно показують як багато ріжнородности є в могилах України, що чекають іще многих і многих дослідників.

Зо статей, присьвячених археології зазначимо ще одну: „Къ вопросу о каменных бабахъ“, Н. Е. Бранденбурґа (ст. 13—18); автор не тикаючи властиво справи про належність камінних баб тому чи иньшому народу, має на меті лише зазначити скілька нових фактів; вказавши найперше на те, що баби тепер нищать ся або переносять ся з місць, де вони стояли від непамятних віків, і думаючи, що досліді культури могил в бабами може мати значінне для встановлення часу останніх, автор в отсій статі викладає результати своїх роскопок могил в Маріупольському повіті між сс. Покровським і Темрюком, на котрому зберіглась іще нерушена камінна баба: похорон, що знайдено в могилі, належить до т. зв. скитських, і д. Бранденбурґ на кінці своєї статі ставить питання — чи нема звязку між бабами і могилами Скитів і чи не є вони частиною похоронного обряду останніх? На сє питання відповісти потакуючи, не позволяє поки що скупість відомостей.

Зо статей, що не дотикають ся археології, вкажемо на статтю Д. Прохоровского „О славяно-рускомъ до-христiанскомъ счисленіи времени“ (ст. 200—217), де автор, покладаючись головнo на писані пам'ятки, розбирає по черзі різні розділи часу, як вік, рік, літо, времена, місяці, радуниці, русалії, дні; чималою хибною статі можна вважати те, що автор дуже рідко звертаєть ся до відомостей народної словесности, а вони в справі, про котру говорить автор, повинні займати важнійше місце. Болючу справу зачіпає стаття А. Львова „О печальномъ положеніи нашихъ архивовъ, особливо губернскихъ и о необходимости упорядоченія всего архивнаго дѣла въ Россіи“ (ст. 275—277). Наводячи кілька прикладів неможливого стану архивів, автор запропонував з'їздови обернути ся з просьбою до правительства, аби переглянуло законодавство про архиви і приладило його до того значіння, яке мають архиви, та тих правничо-наукових вимог, що до них ставлять ся. З примітки до сеї статі дізнаємось, що така просьба була подана Археологічному Інститутові, а сей останній, в особі пок. директора Андреевского, просив міністерство народної просвіти, та справа ся й доси зовсім не рушила з місця.

Серед „Археологічних матеріялів“, уміщених в кінці сего тома, ми знаходимо лише дві цікаві для нас замітки. Д. І. Еваріцький в замітці „Курганы у рѣки Орели Екатеринославской губерніи“ (ст. 328—329) дає коротке резюме про розкопки могил коло м. Котовки на лівому березі р. Орелі; знайдені тут похорони належать до неолітичної епохи камінного віка; похорони трьох типів: 1) могили низше поверхні, в кожній могилі по одному скелету; 2) в насипі могили — спалення трупа і під ним похорон, по 2 люде в ряд; 3) цілий скелет в насипі могили, під ним, на лівій поверхні, частину скелета в трьох дерев'яних зрубках; в могилах всіх сих видів коло кістяків знайдено політеровані кремінні ратища, стріли, ножі, скребла, камені до кидання, ручні жорна, амулети, глиняну посудину і кусники ясно-червоної краски. Е. К. Витковський в замітці „Отчетъ объ раскопкѣ кургана Франтыха“ (ст. 326—327), подає результати розкопки великої могили коло м. Білої Церкви Васильк. пов. Київської губ. На різній глибині, як у насипі, так і низше рівня, знайдено 6 кістяків, лише коло одного з них на особному припічку з твердої землі знайдено глиняну миску до гори дном, коло інших нічого не знайдено; розкопка могили не доведена до кінця.

М. Ки.

Труды девятого археологического съѣзда въ Вильнѣ 1893, подъ редакціей графини Уваровой и С. С. Слущаго. Том II, Москва, 1897.

Статї сего тома, що доторкають ся України, можна розділити на 2 групи: до археології та мови й письма. С. В. Люба-Радзімінський в короткій замітці „Памятники каменнаго вѣка части Западной Волыни“ (ст. 79—82) вказує на дуже інтересні річи камяної культури, добути ним із могил у маєтности Радзімін-Сівки та його околиці, острозького пов., фототипічні знімки з частини тих річей займають три додані до замітки таблиці, тут особливо варті уваги криві кремінні ножі (на нашу думку, їх швидше можна уважати пилами), типом дуже схожі зо скандинавськими; такі ножі-пили знайдено і в иньших частинах України, а через те заява д. Люби-Радзімінського, що тип сей появляється майже виключно в нашій країні (себто в частині західної Волині) не зовсім вірна. Докладні справоздання про свої розкопки (від 1876 до 1882 р.) д. Люба-Радзімінський помістив у виданню краківської академії „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“ (т. I—III і VI), тут-же дає лише характеристику розкопаних могил: для похорону вибирали ся підвиснені місця, небіжчика кладено на рівені землі, головою на захід, під голову підсипали білу глину, роблячи немов подушку коло трупа клали глиняну посудину і кремінне знарядє; особливо характерні для сих похоронів качалки або циліндри, зроблені з тої-ж білої глини, кілька (5—6) таких качалок клали поперек на трупа; зверху над трупом насипала ся могила; тип людности часу сих могил — довгоголовий; признаки палення трупів дуже рідкі; один раз трапила ся плитова домовина, де боки домовини були зроблені з цегольного каменя і зверху прикриті такою-ж плитою; могили иноді стрічають ся в даній місцевості і дво-поверхні з подвійним похороном. На решті позволяємо собі заважати, що думка д. Люби-Радзімінського будім-то і всі численні, не розкопані ще могили, що лежать межі р. Гориню і допливами її Вілїєю, повинні належати до камінного віка, виходить передчасною.

Докладністю і старанністю визначається велика стаття С. Гамченка „Городище і могильники р. Корчеватый“ (ст. 89—137). Тут, як і в давнійшій праці автора „Житомирскій Могильникъ“ (вид. в 1888 р.) з добросовістністю аж надто великою, зазначена кожда дрібниця, не пропущена ні одна прикмета, як при описі місцевостей і при розкопках могил та городища, так і при зводі та поясненню добытих відомостей. В сій статі автор говорить про невеличкий закуток східного Поліся межі зілляннем рік Верхлужі і Бистріївки, перерізаний

крутою долиною ріки Корчоватий; місцевість ся горяна, і на ній розложені майже кругом села Видибор, Горбилів, Торчин, Камінний Брод, Слипчиці та дві Корчівки; на с'їм просторі досліджено городище і три групи могил, що автор зве слипчицькими могилами, торчинськими могилами і могилами в слипчицькім лісі. Городище лежить на невисокім горбі, се земляне укріплення з заокругленими кутами, так що формою воно наближається до круга, обведене валом і ровом, зі сходу є в'їзд; як роскопувано городище, знайдено: поміст із залізної жужелиці і залізної болотняної руди, скалку з жорнового каменя, точило, скалку зі скляної обручки, залізний ніжик, залізний перстїнь, черепки з посудини, кусники цегли і скалку з кременя. Коло городища знайдено сліди давньої оселї, тут теж роскопувано і знайдено черепки з глиняної посудини, залізні цвяхи, кусники з червоного лупка, угїлля і перегнилі кости звїрів. У трьох групах автор роскопав 14 могил (з 58-х); могили конуловатї, окружені рївчакми; похорони такі: в неглибокій ямі, инодї майже на поверхні, кладено домовину з небїжчиком, що лежав головою на захід, домовину роблено з двох колод, випалених у серединї і покладених одна на одну; колоди збивали ся залїзними цвяхами; небїжчика прикрашувало каблучками нависки і перстєнями з лихого срібла, коло лївої руки його клали ніжик і кремень, в могилній ямі поза домовиною клали посудину; перед тим як класти домовину в могилу на днї її палено огнище; зверху насипала ся могила, на котрій по всїй імовірности відбувала ся тризна, на що вказують черепки й угїлля, що знаходять ся в верхній веретві могили. В могилах бувають одинокі, подвійні і потрійні похорони. Крім сих могил роскопано ще одну-одинокую коло городища, що визначала ся своєю величиною; тут було знайдено 9 поверхів похоронів з 39-ма скелєтами, в перших двох поверхах небїжчиків ховано не в домовинах, і імовірно ті похорони пізнїйші, в нїньших же сїмох — в таких-же колодах-гробах, як і в вїньших могилах і з однаковою з останніми культурою. На підставі річей, знайдених в могилах, городищу та оселї коло городища, автор вважає можливим зачислити всї ті пам'ятки до одної епохи і робить деякі виводи; знахідка залїзних річей дає право зачислити культуру до залізної епохи, та автор старається докладнїйше означити епоху і каже: „Знахідки змарядя для домашнього ужитку, зробленого із кременя, доказують, що то був час, коли для оселї тїльки почав ся залізний вік і що до останнього перейшли безпосередно з камяного“; теза ся вважається нам мало оправданою, при роскопках було знайдено всего один кременний ніж (швидше пила), та знайдено його не коло скелєта. а в насипї кургана, далї знайдено ще кілька кременних скалок, котрі, як каже сам автор, можна лише проблематично уважати стрїлами, ось і все; факти сї в порівнянню

з иньшими дуже незначні, легко можуть бути випадковими, і робити, покладаючи ся на них, які небудь виводи про час оселі доволі небезпечно; в дальшому викладі автор, покладаючи ся на численні знахідки иньших річей і беручи на увагу аналогічні знахідки иньших місць, зовсім справедливо називає могилу р. Корчоватий словянською, зачисляє її до VII—IX ст. після Хр., а племя, що заселяло сю місцевість в ту епоху, вважає древлянським. До статі д. Гамченка додано карти, рисунки і таблиці розмірів скелетів та черепів (переважний тип — доліхоцефали).

Статя проф. Н. Петрова „Купятицкая икона Богородицы, въ связи съ древне-рускими энколпіонами“ (ст. 71—78) дотичить уже археології великокняжого періода: купятицька ікона, що явила ся зразу в с. Купятичах, Пинського пов., Минської губ. і є тепер у Київсько-софійській катедрі, належить до числа мідяних складаних хрестів, що називають ся „енколпіонами“; розказавши історію купятицької ікони автор зупиняєть ся на виробі енколпіонів і описує кілька зв'язних йому типічних екземплярів; походження енколпіонів — византийське, потім і руські майстри переняли у византийських і вводили свої нові теми (напр. енколпіони з образами св. Бориса і Гліба); центром виробу був Київ і найближші йому місцевості, звідси хрести розповсюднені були, думаючи по знаходкам, в теперішніх губерніях Київській, Волинській і Полтавській і почасти заходили в Люблинську губ., Бессарабію та країну Війська Донського, ширили ся і в басейні р. П'явни, до останніх і належить хрест з образом Богородиці з Спасителем на лівій руці, себто Одиґітрії, що стали звати Купятицькою іконою Богородиці.

В невеличкій замітці „Еще нѣсколько словъ о дрогичинскихъ пломбахъ“ (ст. 325—328) Н. Авенаріус робить деякі загальні виводи з поводу т. зв. дрогичинських плюмб, що наробили чимало розголосу в археологічному світі; на мілині р. Зах. Буга, коло Дрогичина знайдено багато олов'яних висячих печатей з різними знаками і навіть цілими словами; для пояснення сих печатей пропонували ся різні теорії, та справа все ще лишаєть ся не зовсім виясненою; в отсій замітці д. Авенаріус, що головню й поновив справу про дрогичинські печати, підняту в 1864 р. гр. Т. Тишкевичем і після того забуту, пропонує збирати відомости про знаходки подібних знаків в иньших місцях і рівняючи дрогичинські печати межи собою, доходить до деяких позитивних виводів, а власне, здаючись на те, що на великій більшості плюмб букви слов'янські, доводить, що вони виробляли ся в межах Руси і потім, що

вони служили для привішування до документів, бо про се свідчить їх зверхня форма.

Зо статей про мову й письмо вкажемо на оті.

Ол. Соболевский в статі „Особенности русских переводов до-монгольского периода“ (ст. 53—61) вказує на признаки, по яким можна розрізнити переклади з грецької на загальну церковно-словянську мову, зроблені на Руси від зроблених південними Слов'янами; в основу автор кладе словарний матеріал і признаки руських перекладів такі: 1) слова словянські з походження, зо спеціальними значіннями: назви урядових осіб, монет, мір, ваг і віддалень, одежі й т. и., 2) слова, переняті руською мовою з інших мов, між ними із грецької, з різними значіннями, як н. пр. тїунь, шелкь, плугь, укусь, грамота, і 3) назви міст, народів і т. п., добре звісних Русинам і незвісних або малозвісних південним Слов'янам; на підставі таких відомостей автор у другій частині своєї статі наводить цілий ряд давніх пам'яток, що їх уважає руськими перекладами до-монгольського періода.

Е. Карский в статі „Что такое древнее западно-русское нарѣчіе“ (ст. 62—70) наводить різні старі й новіші думки про те наріччє, розбирає фонетичні прикмети як старого західно-руського наріччя, так і теперішнього білоруського і доходить до виводу, що старе західно-руське наріччє має особливі характерні риси, що визначають його яко самостійний організм, і риси ті не випадкові, а годять ся з прикметами білоруського наріччя, що стало основою західно-руської мови, що прикмети білоруського наріччя що до своєї старости майже не подають ся перед іншими наріччями і в загалі вони не молодші XV ст., що в XIV—XV ст. західно-руське наріччє було чистіше як у XVI—XVII ст., коли воно взяло в себе масу польонізмів і інших чужих наростів, хоч і в ту епоху мова не втратила своєї індивідуальности, і що через усе те західно-руське наріччє, котре можна назвати білоруською мовою, також інтересне для історії руської мови, як і „східно-руське“ наріччє.

Г. Богуславський в статі „Волинскія рукописныя евангелія и апостолы“ (ст. 277—337) докладно описує вигляд 11-ти евангелій і 2-х апостолів XVI і початку XVII ст., що зберігли ся в різних церквах Волині; до статі додано 5 знаменито зроблених красками і золотом заставок і частин тексту.

Нарешті згадаємо ще про статю П. Владимірова „Новыя данныя для изученія литературной дѣятельности князя Андрея Курбскаго“ (ст. 308—316), де автор зупиняєть ся на перекладі Курбського Симеона Метафраста, знайденому в збірнику XVI ст. московської синодальної бібліотеки, писаному письмом, що вживало ся на Україні, і про замітку його

„Рукопись „Апостола толковаго“ 1500 г., принадлежащая И. Л. Силину“ (ст. 323—324); апостол сей, західно-руського письма, має в кінці післяслівє, де говорить ся, що він написаний в 1500 р.; післяслівє се автор вважає підробленим і доводить, що апостол зложений на підставі друкованого текста апостола Скорини 1525 р. *М. Кн.*

Мечиславъ Лехницькій — Историко-критическій очеркъ о существенномъ значеніи и происхожденіи имени Словяне или Славяне съ пѣкоторыми замѣчаніями относительно Волоховъ, Ляховъ, Полянъ, Дульбовъ и иныхъ народовъ по лѣтописи Нестора, К., 1896, с. 62+72.

Ся брошура, присвячена „незабутній памяти Словянського Геродота — київського літописця Нестора в 840-у річницю його смерті“, поділяється на дві половини: в першій автор дає „критичний огляд“ теорій про початок Словян, в другій подає власні гадки в сій справі. Огляд автора одначе не зможе познайомити з питанням, бо тут обговорюють ся здебільшого перестарілі або лише дивоглядні висновки словянського імени, щож до власних висновків автора, то для прикладу вкажемо, що імя Словян він виводить з словянського село + вани = венди = вантї = анти, а слово слобода іде від село + бода, а се значить свободу, і з нього іде і Будда і буда, будник. Автор при тім дає уваги про словянську колонізацію, сформованне лехитської держави. звідки вийшли, виємігрували надіпрянські Поляне і ин. *М. Г.*

Исторія Переяславльської землі съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII столѣтія, монографія Василя Ляскоронскаго, К., 1897, с. 486+3+XIII+мапа.

Ще одна монографія, присвячена історії давній руській землі — князівству! Київ не перестав збагачувати ними історичну літературу: протягом трох останніх років вийшло аж чотири такі монографії, присвячені Смоленщині, Волини, Полаччині, тепер черга прийшла на Переяславщину. Ся полуднева частина території Сівери не була занедбана: вона входила разом з иньшими сіверянськими князівствами в круг монографій проф. Багалія й Голубовського, присвячених Сіверщині. Розумієть ся, була пожадана і після сього спеціальна монографія, яка-б виріжнила докладніше історичні прикмети Переяславщини, ті причини, що виріжнили її в осібне князівство й ті обставини, які й далі витворяли в ній самостійне житє, бо власне бачимо, що Переяславщина багато в чім тримаєть ся цілком противного нацяму ніж Чернигівщина та Новгородщина

сїверська. Се була-б властива задача, яку повинний був би собі поставити кождий, хто-б узявся за історію Переяславщини. Але се вже досить висока міра для оцінки; мала-б чималу вартість і праця більш проста, що не задаючись ніякими задачами вищої категорії, поклала-б собі за мету: можливо повно зібрати, перевірити критично і й у певній системі розложити всі факти, які дають різнородні джерела для нашої землі-князівства.

В передмові автор обіцяє нам щось більше ніж такий безпретенсійний звід. Він каже, що старався „в'яснити ті обставини, в яких розвивалося суспільне життя краю і ті впливи, які мали при тім причини економічні, моральні й етнографічні... Студійованню історичних явищ давало нам спроможність прослідити, як за упадком торгівлі й промислу в краю став відчуватися упадок і її політичної сили etc.“ (с. V). Розуміється, хто обзнайомлений хоч троха з тим скупиим запасом фактів, що маємо для історії поодиноких наших земель, того можуть тільки здивувати ці претенсійні заяви. Не диво, що автору не удалось відповісти докладно на поставлені ним широкі питання, але за ними він не зробив і того малого, що міг і повинний був би зробити.

Книжка складається з вісьмох розділів; перший (с. 10—79) присвячений географічному огляду краю й присвячений головню фізичній географії — геологічній будові, воді й лісу; сей огляд — розуміється компілятивний — випав занадто многословно, автор занадто зайшов в загальні геологічні питання і деталі, маючи собі провідників в сій справі в монографіях Гурова (Геологическое описание Полтав. губ.) і Докучаєва (Наши степи); огляд рік випав теж занадто многословно; інтересне спостереження, що ліси були найбільше розвинені на границях землі, не переведено ближше й не використано відповідно; рівнож автор не використав докладніше того материялу, який дають для записання старі мапи, ним студійовані — се було б інтересно, а то тепер автор здебільшого сумарично покликається на ті мапи. Означення теригорії й границь Переяславщини коротке (с. 73—6), дуже поверховне, автор собі покликається попросту на попередні монографії, не вхоючи в аргументацію, не наводячи фактів. З тимже занадто легким трактуванням різних питань стрічаємось не раз і в загальї в сїм розділі, як і в цілій книжці (напр. с. 53 про Снопород, с. 55 про турецькі назви в гідрографії etc.; деякі цитати можуть здивувати — напр. нотка 4 на с. 69 (про „турів або зубрів“ на Україні — Правительственный Вѣстник з 1896 р.).

Другий розділ призначений на історію колонізації (с. 80—116); автор старанно зібрав археологічний материял і зроблений ним перегляд має свою користь (с. 83—7), але огляд колонізації в історичних часах

дуже недокладний, автор, видко, цілком не обзайомлений з багатьма з тих питань, про які говорять, відомости беруться з других рук (напр. для Кимериян цитується Сольовйов, „Скитів більшість учених (Грімм, Бергман, Гільфердінг (!)) вважають кочовниками арийського племені — с. 91; для готської справи автору служать джерелом Соловйов, Бестужев Рюмін, Арцибашев (с. 102), подібне з Гуннами і Аварами (с. 104—5). На с. 112 автор цитує в тексті Карамзина, що виводив Сіверу з Болгарії, без жадних застережень, а на с. 114 читаємо без найменшої аргументації, без цитат, що давніші Роксолани у Арабів вже стають Руссами (с. 114). Конвенціональне значіння скитського типу в археології зовсім не пояснене у автора, і він собі без всяких застережень і пояснень наводить „характерні ознаки скитського життя“ з „скитських“ могил (с. 93).

Було-б невдячною працею вичисляти всі похибки з фактах, в методі, в формальній стороні праці. В III розділі (с. 117—20) автор займається словянською колонізацією в Переяславщині; найбільш нове тут — археологічний матеріал; звід його користний, хоч поділ, який автор зробив між „скитським“ і словянським археологічним матеріалом, ледви чи міг би кого задоволити, і матеріал сей подано без всякої системи. Далі автор вичисляє переяславські городища (с. 137—151), а потім переглядає історичну топографію; факти зведено досить повно, хоч по працях Максимовича і Голубовського (Печеньги) тут не багато можна було сказати нового; не одно могло-б бути сказано коротше, перенесено з текста в нотки, інакше аргументовано, але ся незручність в визисканню й розкладу матеріалу повторяється і в інших розділах.

Розділ четвертий — промисел і торгівля (с. 202—267); головна хибка, що автор збирає тут відомости не з самої Переяславщини зазначеного часу, а і взагалі з давньої України і з пізніших часів, при тім є й похибки, і перестарілі відомости (напр. на с. 242—3), несподівані виводи (напр. на с. 250 — „незвичайно щасливе положення“ Переяславського князівства що до торговельних дорог).

Розділи V—VII (с. 278—448) присвячені зверхній, політичній історії, оповіджений дуже поверховно, без вирішення важливішого з поміж другорядного, при чім спеціально переяславська історія часто губить ся серед оповідання про Подніпрове взагалі, не кажучи вже, що ті питання, які тут насувають ся і які я вище зазначив, не знаходимо відповіді.

„Поддаючи в їх порядку подій в полудневій Русі при кінці XII ст., мусимо доторкнутись (коснуть ся) питання: хто сидів князем в Переяславі, або кому належала ся земля по смерті Володимира Глібовича (с. 431) — ся фраза може бути характерним прикладом, як автор трактує історію

Переяславщини; а от взірець стиля: „Часті напади Половців на Переяславську землю примусили її правителів попіклувати ся про можливо ліпше уфортифікованне її головного міста — Переяславля. Дійсно в сей період збудовано наоколо міста спільні стіни, а в середині — кам'яні будинки, церкви і ин. Особливо діяльно піклувалось коло прикрашення й уфортифіковання Переяславля духовенство: 1090 р. докінчено й посвящено церкву св. Михайла...“ (с. 301).

Ще слабша остання глава (с. 449—486) — про суспільний устрій і побут: факти взяті без ріжницї й з Переяславщини й з поза неї, є багато довільного, хибного. Слідами „громадсько-вічевого устрою“ виступають громадські землі XVIII в. цехи, бої навкулачки! (с. 466); в укладах на Переяслав автор бачить доказ „широкого розвою“ земського елемента (с. 452). Віче мало під собою суд і адміністрацію, доказ: переяславський тисяцький (іменований князем) брав участь в редакції Мономахового закона про відсотки (с. 455—6) etc.

Я певний, що книга д. Л. і в теперішнім своїм виді не буде безкористна; але ся користь не відповідає масі довголітньої праці, вложеної в сю книжку. Скільки знаємо, д. Ляскоронський вперше отсе виступив з більшою працею, хоч досить давно працює в українській історії й археології; цінячи в ній відданого науці й пильного робітника, не можемо не побажати щиро, аби він увільнивсь від тих методологічних браків, що були піднесені вище, й обдаровав нашу науку глибше й основніше проробленими працями.

М. Грушевський.

Хр. Лопаревъ — Опытъ толкованія нѣкоторыхъ мѣстъ въ памятникахъ древне-русской письменности (Журналъ Мин. Народ. Просвѣщенія, 1897, VI, с. 406—420).

Під сим титулом д. Лопарьов подає три замітки. Перша вимагує з числа давних руських пилигримів Попа Леонтия, згаданого в Подорожжі Добрині Ядрейковича: д. Л. доводить, що треба замість „попъ Русинъ“ читати „попъ Прусинъ“, себто з малоазійської Пруси (теп. Бруси). Доводи автора, як на мій погляд, не вистають на те, аби довести, що тут справді треба прийняти того „Прусина“, але вистають на те, щоб поставити знак запитання коло того руського пилигрима.

В другій замітці автор доводить, що про Григорія, згаданого в посланні Кліма Смолятича, нема ніякого натяку, мов би він був природженим Смолянином, і звязує його з печерським чудотворцем Григорієм. Одначе нема ніякого натяку й на те, щоб Григорій був Киянином, а противставленне Григорію учених Киян навіть промовляло-б проти сієї гадки. Інтересне толкованне неясних слів Послання про

київських книжників, що можуть „реши алфу не реку на 100 или 200 или 300, — и 400, а виту такоже“, що тут говорить ся про знанє по кілька соток грецьких слів на кожду букву альфabetу, — об'ясненне дуже дотепне, але з ним трудно погодити слова про Григория, що він знав „алфу и виту, подобно и всю 24 словесъ грамоту“ — щоб воно значило тоді?

В третій замітці автор застановляєть ся над погодженням новгородської звістки про приїзд в Новгород в 1186 р. цїсаря Олексія з византийською звісткою про перебування на Руси в 1183—4 р. принца Олексія Комнена, внука Мануїла, і доводить, як і треба, що згаданий в Новгородській літописи цїсар був в дійсности тим принцом. М. Г.

Древне-русскій приходъ (Краткій очеркъ церковно-приходской жизни въ восточной Россіи до XVIII в. и въ Западной Россіи до XVII в.) А. Папкова, 1897.

Нарис, заголовок котрого ми власне виписали, друкував ся в 2, 3 і 4 прах за сей рік „Богословского Вѣстника“, що видає ся при Моск. Духовной Академіи. Се не перша праця д. Папкова. Він написав розвідку „Церковныя Братства“, видану в 1893 р. і нарис п. з. „Эпоха преобразования западно-русскихъ церковныхъ братствъ (1586—1700 г.), що друкує ся тепер у названім више журналі.

Сі праці показують, що автор інтересує ся парохіяльним житєм із того його боку, що доси оброблений мало, можна сказати, майже зовсім не оброблений в церковно-історичній науці: ми розуміємо церковно-громадський елемент, той елемент, ігнорованє котрого тепер викликає ненормальні появи в житю і примушує нарід творити свої форми релігійно-громадського житя. Через те нарис д. Папкова має безперечне право на увагу з боку всякого інтелігентного чоловіка, що інтересує ся громадсько-побутовим ладом народного житя, в його минулому.

Подаємо коротко самий зміст нарису.

Жерело, звідки взято вірці для засновання всяких добровільних суспільних спілок, а значить і братських церковних, то „вільна“ громада. Ще в поганські часи житя Славян (балтійських) вона завела суспільну добродійність (годованє „божаків“, себто бідних — ст. 1—4). З появою християнства громадські основи творять парафію, діяльність котрої дуже широка і многобічна. Парафіяне самі будують церкви й ма-настирі (ст. 4—8), відділяють кусники ґрунтів на користь їм і на удержанє служби (8—10), вибирають духовних, уставляючи обопільні відносини „порядними записями“ (10—11), для відповідної управи

вибирають зпоміж себе довірених людей для орудування парафіяльними справами (12—16). Природно, що парафія стає юридично-призною адміністраційною одиницею, до котрої приладжують ся певні функції державної управи (16—18). В середині ся церковно-адміністраційна громада показує ще більшу здатність жити і робити. При станових (головних) церквах на цвинтарях устроюють ся „трапези“ або „схожі хати“. Сюди сходять ся селяне в неділі для світських обряд і постанов не лише по церковним, але й по горожанським справам; сюди поспішає кожне скривджене з жалобою народови, аби сказати про насильства, притиски і неправди (трапезні появи — ст. 18—21).

Коло церкви групує ся і старо-руська добродійність: шпиталі, „келиї для убогих“, убогі доми для підкинутих дітей; тут же є й народний банк — церковна каса, з котрої церковні старости з громадського дозволу видають позики без лихви. Про характер добродійности найкрасше свідчать „скудельниця“, себто окремі цвинтарі для подорожних і тих, що скінчили жите не своєю смертю. На ті цвинтарі в певні дні йдуть набожні люде з домовинами, одіжю і сорочками для мертвих, а з найближших церков і монастирів — процесії, і тут на „скудельницях“, відправляють загальну панахиду по сих бідних людях (31—25).

Серед такої многосторонньої діяльності чимало уваги дають і піклуванню про письменність і освіту (26—42).

За тим автор показує звичаї й порядки, що були на громадських празниках і пирах, як: складкові пири (42—47) і самосуд братства (47—49). 60—77 ст. свого нарису він посв'ячує оглядові західно-руських братств.

Іще в XII ст. в західній Русі, по свідощтву Іпат. літописи, існують при церквах спілки, або братчини, що в пізнійших, XIII—XV ст., історичних документах називають ся „медовими братствами“ (ст. 60). При них засновують ся, — як і в східній Русі, — різні добродійні заклади (61). В порівнянню з східною Русію світські люде тут користують ся в ширших розмірах правом вибору єпископів, священників і иньших членів церковної служби (61—63). Найкрасша ілюстрація широкого розвитку громадських основ у західній Русі — братства Литви, Волині й Галичини (тут автор розказує дуже коротко і далеко недокладно історію братств (64—77).

Отсе зміст нарису. Для пояснення того значіння, яке повинен був би мати нарис і яке сам автор бажав подати йому, треба вияснити ціль його. Се, на решті, зовсім не важко, бо автор у „додатку“ ясно формує її. „Отся історична розвідка — каже він — іде до доказу того факту, що руські громадські основи, а не маґдебурське право, як ду-

мають декотрі, було підвалиною для заведення скрізь на Русі церковних братств“ (ст. 78). Та треба завважати, що автор зовсім даремно допускає таку непотрібну отвертість з читачом. Діло в тім, що коли розглядати нарис власне з погляду ціли, до котрої він іде, то виходить дуже некористне для нарису вражінє: нарис у своїй будові показує свого рода льогічну шараду. Більшу половину його автор уживає на те, аби доказати, що „в глибоку давнину братства істнували в землях Новгородських, Псковських, Московських, Полоцьких, у містах Владимирі, Угличу, Ярославлю, в сільськїм побуті тай у городян Білозерської країни, в країні Онезькій, у городян Устюзьких, у волостях Двінських і т. д. (55—56).“ І після того автор відразу переходить до історії західних братств. Чути прогалину, скок. Сподокую для автора служить тотожність громадських основ парафіяльного життя в західній і східній Русі. Та тоді треба було довести сю тотожність фактами. А вже-ж годі робити так, як се робить д. Папков. Науковий метод вимагає вказати хоч один, два, три факти, з котрих воно само собою виходило би. Се раз. А друге, трактувати церковно-парафіяльне житє за XI—XVII ст. в обох половинах Русі так, немов би громада росла й розвивала ся при зовсім тотожних історичних умовах — се значить розходити ся з історичною правдою. Ся тотожність церковно парафіяльного життя могла бути лише в домонгольський і почасті в монгольський період. А потім житє в Моск. і Литовській Русі йде в протинних напрямках. У Московській Русі з настанєм у Москві політичного центра, громадська самоуправа в границях сільської громади росте, обороняє ся правительством з певних адміністративних і фіскальних мотивів (як відомо, саму громадську організацію великоросійську виводили з державного впливу). В Литовській же Русі розвиток боярського стану давить громаду, так що в XVI ст. „вони вже стіснені в границях стїн міських і показують иноді або слабї слїди давнїйшої спільности з землею або лише далеку згадку про неї (Арх. Юго-Зап. Вс. ч. V, т. 1, Антонович, 14—15 ст.). Природно, що коли громадська основа „все більше й більше тіснаєна воєнним станом, віддаляла ся від маси селянства і ставала міщанським станом, тоді переміняла ся внутрішня самоуправа і самосуд громади“ (Ibidem, ст. 22).

Далі автор ототожнює парафію східної і північної Русі з західно-руськими братствами. Але се не одно й те саме. Перша — поява споконвічна, первісна, другі — новїйша (ми маємо на оці ті братства, про котрі розказує д. Папков на ст. 64—77, а не давні братчини¹⁾). Відносини між ними — відносини рода і відмінн. Членами братств могли бути не всі парафіяне. З уставної грамоти, даної „кушнірському“ брат-

¹⁾ Річ се суперечна. *Ред.*

ству, видно, що можна було записати ся членом братства і, на бажане, виписати ся з нього, що можна було „вкупити ся“ в братство навіть на один день. „Есть ли бы который шляхтич, або дворянинъ а инный обчый человек, невинсанный до того братства их, пришол, хотечи братскую бесѣду межы ними мѣти и на день ку трунку их братскому ся вкупити... таковой не маеть мѣстцемъ изгоржати...“ (Акты относ. къ истор. Южн. и Зап. Россіи т. I, N. 102, ст. 1539).

Безперечно, що братства при своїм повстаню не творили ніяких нових юридичних і побутових норм, а користували ся набутими від минулих століть, покористували ся тим, що перше було добром усієї парафії, всього селянства. Але сієї звязи, сього спадку побутових норм життя і правових народних поглядів і не поясняє нарис д. Папкова.

Великою хибкою, що проходить увесь нарис, — що невитримано історичного метода викладу, що вимагає докладности й острої консеквенції в розкладі материялу, і коли-б автор розглядав житє церковної громади по періодам, то вірнійше осьвітив би її прояви. Особливо важний в сій справі період до-монгольський, котрого по нарисови нема. Сказавши про те, як громадські основи виробили у Славян поганські суспільні празники і добродійність, він зараз після того, під рубрикою „Засноване парафії в епоху християнську“, каже: „під впливом християнства увесь давній руський побут повинен був переродити ся. Храм Божий, як дім загальної молитви, притяг до себе всі суспільні сили; він виробив „парафію“, себто таку морально-настроєну суспільну одиницю, міцнійше котрої не може бути серед людської суспільности, що вважає заспокоєне релігійно-церковних потреб найголовнішою своєю справою“ (ст. 4 - 5).

Очевидно, що автор перескочив бодай через ціле столітє. В результаті вийшло, що, раз він зовсім не пояснив, як засновували ся у нас на Руси парафії, друге, надто ідеальними представив відносини громад до християнства в першу епоху його на Руси і, третє, нарешті, дуже слабо осьвітив земське значінє старо-руської церкви. Для перевірки наших слів, ми наведемо невеличкі справки по всім трьом пунктам.

З виписаної нами тиради, навіть при міцно розвигній фантазії важко взяти відомости для того, аби уявити собі образ повстаня парафій. І якби читач заінтересував ся, то йому можна порадити обернути ся до праці Знаменського „Приходское духовенство на Руси (Прав. Обзор. 1866, т. I). З нього читач побачить, що цвинтарі, громади видавали з себе кольонії, по тодішньому -- виставки; що побільшаючи ся через кольонізацію і багатіючи, громада виробила свою волость і будувала церкви, бо без церковної самостійности горожанська була не повна і не мати у себе церкви значило чути себе ще не досить повнокровною громадою; що

виставка посилала від усієї громади чолобитну в громадськими післанцями до єпископа, просячи його відділяти їх церкву від старої (станової) церкви, і що після згоди єпископа виставка вважала ся самостійною парафією¹⁾.

Ми згадали, що автор з'ідеалізував первісні відносини громади до християнства. Він думає, що як тільки появило ся християнство на Русі, то зараз-же притягло до себе всі суспільні сили і „виробило міцну морально-настроєну одиницю парафію“. Се не зовсім так. Говорити про християнський моральний настрій руського народу можна тільки, нехай від часу татарського ярма. А до того, себто цілих 1½ ст. можна назвати періодом християнізованя — нехай вільно буде так виразити ся — народу. Коли й можна в той період говорити про моральний настрій, то вже зовсім не народу, а окремих людей і при тому здебільшого з висших клас. З історії видно, що при суспільних народних злиднях, як голоди 1024, 1070 р., доганські основи дають себе чути, що волхви виступають доволі сміливо на сцену, проповідуючи, немов би причиною недостатку є жінки, що ховають у собі достаток. У літописи (Лавр. сп.) під 1070 р. читаємо: „бывши скудости в Ростовѣи области, встаста два волхва от Ярославля, глаголюще, яковѣ свѣѣѣ, кто обилѣе держит, и поидоша по Волгѣ. Кдѣ придут в погостѣ, ту же нарицаху лучшіѣ жены, глаголюще, яко си жито держат, а си мед, а си рыбы, а си скору. И привожаху к нима сестры своя, матере и жены своя; она же в мечтѣ прорѣзавше за плечем, вынимаєта любо жито, любо рыбу, и убивашета многы жены“.

Дальше, правила митрополита Кирила II (1246—1280 р.) і особливо митрополита Максима (1283—1308 р.) дуже проречисто кажуть, що нарід навіть у кінці XIII ст. ще не прийняв християнських ідей. Пости не держано, дружив ся нарід поза церквою і без благословенства священика, „по господскому приказанію, по мірскому приговору“.

Нам лишає ся ще навести справку про земське значінє старо-руської церкви, котрим вона так рідко визначає ся від сучасної бюрократичної. Діло в тім, що християнство при своїй появі застало на Русі в значній мірі розвитку громаду. Лад її був не чисто-юридичний, договорний, а релігійно моральний, братський, де зовсім зілляті з собою і право і мораль. Через те суд громади, його догляд і власть розтягали ся на все житє кожного члена не тільки суспільне, але й приватне, на всю його моральну поведінку, бо по давньому погляду неправий виннок одного члена наводив гнів богів на всю громаду. Природно, що церква покористувала ся сим ладом для морального вихованя народу і через те

¹⁾ Се оперто на фактах з Великоросії. *Ред.*

не руйнувала громаду, але сама ввійшла в неї як нова моральна сила, перебравши від неї земський характер. Отся поява руського народного життя незвичайно важна по своєму значінню і вяснити її як слід, треба би найперше. Нею поясняє ся, як руський нарід із поганського перероджував ся в християнський. Юриличні акти свідчать, що громади накладали на своїх членів обовязки морального характера — не красти, злодійським манатем не промишляти, по ночах не волочити ся, не пити (цікаво, що такий-же характер свободного громадського самодисциплінования став основою устава Львівського братства. Див. Педагогія древ. братських шкілъ въ Труд. Кіев. Д. Акад. 1870 г., VII, IX). Ним, земським характером, поясняє ся апокріфічний напрямок духовної просвіти старої Руси і питомий склад народного релігійного життя. Ним поясняє ся, нарешті і боротьба українських братств проти католицького впливу. Тут земство виступило навіть проти своєї єрархії, що встигла ополачити ся, і винесло православіє певно на своїх плечах.

Але, неважаючи на все висше виложене, по правді треба сказати, що крім показаних прогалин, нарис д. Папкова має чимало безперечних заслуг. Із них найголовнійші — повне знане літератури справи; живість викладу. Проїнятий пошаною до громадських основ народного права, автор з любовю стежить затим, як ті основи викликають до життя і творять такі дуже гуманні суспільні заклади, як келії для убогих, божі дома для нешлюбних, скудельниці, дешевий кредит для заплати державних і земських податків. Він прекрасно показує на прикладі церковно-парафіяльного життя, як громадські основи — свобода особи, зрівноважена в громаді, права самоуправи й самосуда — розвивають смак і інтерес до суспільного життя, обставляють умовами здоровий, нормальний, народний розвиток, не калічений ніякими зверхними quasi-гуманними силуваннями, що в основі своїй ховають найбільше лихо — насильство особи і непризнане її моральної дорослості, так проречисто доказаної всею минулою історією.

I. P.

Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie, przez X. Jana Fialka (Kwartalnik historyczny, 1896, с. 487—521, 1897, с. 1—63).

Під сим заголовком подав д. Фіалек простору студію в органі львівського історичного товариства з нагоди 300-літнього обходу унії. На вступі треба зробити авторови закид, що не використовував докладно літератури, згадаєм: „О началѣ Галицкой и Литовской митрополіи и о первыхъ тамошнихъ митрополитахъ по византійскимъ документальнымъ источникамъ XIV вѣка“, А. Павлова, Москва 1894 і „Галицкая митрополія, цер-

ковно-историческое изслѣдованіе И. Д. Тихомирова, Спб., 1895, їх не використав автор, хоч вони дотикають тої самої теми, яку собі поставив д. Фіялек. Рівнож годить ся зазначити, що автор не завсїгди стоїть на становищі об'єктивного історика, але часто-густо представляє річ зі становища латинського священника. Свої висновки опер д. Фіялек головню на офіційальних документах царгородського патріархату і праці німця Гельцера п. з. „Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen“ (Zeitschrift für Kirchengeschichte XIII, 1892). Се загальні замітки, а тепер перейдім до подробиць.

На вступі подає автор реєстр єпископств, що належали до київської митрополії, на підставі урядових документів царгородської церкви з другої половини XIII ст. Потім переходить д. Фіялек до заложення галицької митрополії і присвячує сему питанню цілий розділ. Початок заложення митрополії в Галичи кладе д. Фіялек на 1303 р. В тім отже годить ся він цілковито з проф. Павловим і д. Тихомировим; сей останній кладе дату основаня гал. митроп. на 1302—1303 р. Новіша історіографія відсунула сю дату на початок XIV ст. і як, бачимо, автор пішов за тим напрямом, коли противно попередні історики, що займали ся сим предметом були сеї гадки, що митрополію в Галичи засновано значно пізнійше. Відомости про галицьку єрархію з часів заснованя бере автор з грамоти Казимира Великого до царгородського патріарха р. 1370 в справі відновленя митрополії в Галичи і уважає сей реєстр митрополітів за цілком певний. Першим митрополітом в Галичи — в сім реєстрі — був Нифонт, другим Петро. Сего Петра відріжняє д. Фіялек від київського митрополіта того самого імени і уважає їх за дві цілком окремі особи. Проф. Павлов противно є тої гадки, що ігумен Петро, котрого вислав князь Юрій до Царгороду за благословенєм на митрополіта, став найперше галицьким, а через якийсь час й київським та усеї Русі. По Петрі настунає Гавриїл, а потім Теодор. За перших сих митрополітів в Галичи крім імен майже нічого не знаємо. За заходами сучасного московського митрополіта Теогноста попав галицький митрополіт в залежність від него, а в 1347 р. знесено галицьку митрополію офіційально і прилучено до київської.

Небезпечнішою суперницею Москви на церковному полі була Литва, що також бажала за всяку ціну добути собі окрему митрополію. Що до часу заснованя литовської митрополії, то д. Фіялек іде слідом Гельцера і годить ся на рік 1300, який подає записка з XV століття. Виправді — доказує автор — всі инші рукописи Андріяїкового каталогу грецьких єпископств подають згідно рік 6800, себто 1292 р. по Хр., але з огляду, що патріархом в той час не був іще Іоан XIII Гліка, котрого називають без виїмки всі записки, лише Атаназій — 1289—1293,

вдруге 1302—1309, а між тим (1294—1302) Іоан XII, проте більше імовірності має за собою прийняте помилки писарів в даті, як в переписаню цілком иншого імени патріярха. З'ідентифіковане Іоана XII і Іоана XIII Гліки походить на думку автора з сеї причини, що перші звістки про литовських митрополітів маємо доперва з часів сього останнього патріярха. Проф. Павлов навпаки доказує в своїй праці, що митрополію на Литві засновано таки за патріярхованя Іоана Гліки (1315—1320). За рік заснованя сеї митрополії вважає він рік 1317, бо маємо звістку, що сього року був у Царгороді литовський митрополіт. Про сього першого литовського митрополіта та про долю самої митрополії в найблизшім часі по її початку не відомо нам нічо, а маємо лише звістки про Теофіла, що його усунув московський митрополіт Теогност і до смерти Теогноста († 1353 р.) литовська митрополія майже не існувала.

Оновівши історію Теодорита, автор переходить до історії змагань Литовських князів і засновання осібної митрополії для їх земель після того, як митрополіти від часу свого фактичного переселеня в Москву стали попирати політику московських князів і в тій цілі використовували своє становище.

На домаганя Ольгерда висвятив патріярх Філотей в р. 1354 для литовської Руси на митрополіта Романа, не зважаючи на Алексія тільки що поставленого ним на митрополіта київського і цілої Руси. Між новими митрополітами повстав зараз спір про Київ, бо хто мав його в своїх руках, той уважавсь митрополітом цілої Руси. Сему змаганю обох митрополітів про границі своїх митрополій положив кінець в р. 1355 патріярший синод признавши Алексія митрополітом київським і цілої Руси, а до литовської митрополії прилучено ще пять єпархий скасованої недавно галицької митрополії. Проф. Павлов є тої гадки, що Романови дістав ся лише Володимир, Луцк і Холм. Заохочений сим успіхом забажав Роман загорнути ще й Київ та Брянськ під свою власть і сю останну єпархию признав йому навіть патріярх. Та смерть Романа в р. 1362 закінчила спори, а Алексієви удало ся привернути єдність митрополії. Але могутий Ольгерд хотів доконче увільнити ся від залежности в церковних справах від Москви і позбути ся від її впливу. По п'ятнадцятилітніх його заходах висвячено в Царгороді ще за життя Алексія в р. 1376. Кипріяна на митрополіта київського і цілої Руси з правом наступства по Алексію. По смерті Алексія дійсно став Кипріян митрополітом цілої Руси, переніс ся до Москви і литовська митрополія знову втратила фактично свою самостійність.

За прикладом Литви пішла й Польща; вона рівно-ж бажала мати у себе свого митрополіта. Се відновленє галицької митрополії перевів

в дійсність польський король Казимир, з тих самих причин, що й Литва. Він звертає ся до патріарха і ставить сю kwestію відразу на вістрію меча: або Галичина дістане окремого митрополита, або він наверне Русинів на латинство. Патріарх був отже приневолений вдоволити оправданому бажанню короля і висвятити його кандидата Антонія. Так в р. 1371 одержала галицька Русь свого митрополита, котрому дістали ся холмське, туровське, перемишльське і володимирське єпископства. Однак відновлене галицької митрополії і діяльність Антонія не були милі сучасному папі, що бажав сю частину Руси загорнути для себе. Ворожі руській церкві змагання латинників проявляють ся в часі угорського пановання по смерті Казимира. Про митрополита Антонія з виїмкою звістки з р. 1375 та що его діяльність була дуже хосенна, не знаємо більше нічого, але мабуть жив він іще в р. 1391, бо в тім році дістав монах Симеон припорученє з Царгорода, аби по смерті галицького пастиря обняв заряд церкви. По Антонію рекомендовав король Ягайло зі своєї сторони лупького єпископа Івана на митрополита. Хоч королівський кандидат, завдяки заходам Кипріяна, не одержав патріяршого благословеня, але в дійсности кермував він до р. 1397 справами галицької митрополії. Патріарх не зносив митрополії в Галичині, але й не допустив до її обсадження з огляду на Кипріяна, бо до него з початку яко до литовського митрополита належали й галицькі єпархії, а також з огляду на великого князя литовського, що грозив зірванєм звязи руської церкви з Царгородом. Таким робом галицька митрополія не лише стратила свою самостійність, а навіть до 1593 р. не мала власного єпископа.

Вкінці обговорює автор остатній розділ київської митрополії в XV ст. та тогочасні єпископства на Русі і Литві. Кипріян був першим митрополитом „київсько-галицьким і всея Русі“ на гадку д. Фіялка (пр. проф. Павлов дійшов до инших виводів в своїй праці), але zarazом останнім митрополитом „київсько-московським і всея Русі“. Справді можна позавидіти Кипріянови енергії та зручності, що зумів получить під своєю зверхністю цілу Русь і рівночасно згодитись з трома володарями. Треба однак єму признати, що дбав про добро церкви і свою паству та совісно сповняв свої обовязки. Добрі відносини між Кипріяном та Витовтом пояснює д. Фіялек нахилом першого до унії на підставі листу патріярха в сій справі до Кипріяна і короля Ягайла, але ся гадка дуже проблематичної вартости.

Початок змагань Польщі до церковної унії кладе автор цілком справедливо на рік політичної унії Польщі з Литвою себто на рік 1386. Польща вставила сю точку до своєї програми і від сего часу прямувала вона консеквентно до витиченої мети. Одначе заходи Ягайла в справі унії не мали бажаного успіху у патріярха.

За наслідника Кипріяна Фотія привернув вел. кн. Витовт литовську митрополію до життя, а митрополітом став Григорій Цамвлак. Григорія висвятали місцеві митрополіти самі без затвердження патріарха і цісаря. В тім часі належали до литовської митрополії отсі епархії: полоцька, чернігівська, луцька, володимирська, перемиська, смоленська, холмська і туровська, а митрополита столиця була в Києві. В факті вибору митрополита самими єпископами додачує д. Фіялек крок в перед до унії, але-ж самі сї єпископи виразно застерігають ся від подібних інсинуацій, а навпаки потверджують свою єдність з грецькою церквою. На бажанє Витовта і польського короля їздив Цамвлак в справі унії на Констанцький собор, але місця ся не повела ся, бо в той час в самій латинській церкві був розстрій. На другий рік по смерті Цамвлака († 1419 р.) утратила литовська митрополія самостійність, бо вел. кн. литовський погодив ся з Фотием і сей правив нею до смерті († 1431).

Змаганя литовських князів до унії знайшли, по думці д. Ф., попергє в Царгороді, де панував Іван VII (VIII) (1425—1448), прихильник унії. Там висвячено отже Гарасима, кандидата кн. Свидригайла, а по єго смерті накинено Ізидора. Ізидор публично прийняв унію, але за те утратив свою митрополію Московські єпископи висвятили в 1448 на митрополита Йону, і його признав митрополитом і кор. Казимир. Короткими увагами про се кінчить свою працю автор.

П. Р.

Полное собрание русских лѣтописей изданное по высочайшему повелѣнію археографическою комиссією, т. XI — лѣтописный сборникъ именуемый Патріаршею или Никоновскою лѣтописью, Спб., 1897, VII + 254, 4°.

Сей том обіймає роки 1362—1424, текст виданий на підставі тих самих кодексів, що й два попередні томи, з додатком кодекса т. зв. Древняго Лѣтописца (XVII в.), виданого при кінці XVIII в., його ужито до рецензії й доповнення текста збірника. Метод видання звiстний з попередніх томів; можна тільки пожаловати, що видання посуваєть ся так помалу: попередній том вийшов ще 1885 р., а для закінчення сього збірника (вже неприступного в його давнім виданню з р. 1767—92) ще треба буде кілька томів.

М. Г.

Collectanea ex archivo collegii juridici — Archivum komisji prawniczej, t. V, Краків, 1897, с. 574.

Сей новий том Архива правничої комісії Краківської Академії наук містить в собі кілька осібних документів або збірок; для нас більш інтересними можуть бути: поданий Б. Уляновским звід польських правних актів з XV в. (Najdawniejszy układ systematyczny prawa polskiego),

далі видрукована ним „Самбірська комісія“ — акт, уложений комісарами, висланими 1698 р. для вислідження причин, чому самбірська економія дає малі доходи коронному скарбу; тут є дещо інтересне з історично-побутового погляду. З передмови довідуємось, що сей акт автор виняв із збірки Львівського університету, він заповідає дальші студії над Самбірською економією, та дивно, що вчисляючи видане досі для історії сієї економії, очевидно не знає ані ревізії 1566 р., виданої в І томі Жерел до історії України-Руси, ані цікавих витягів з інвентаря 1568 р., поданих проф. Лівниченком в його звістній праці з внутрішньої історії Галичини XV в., не кажучи за незмірно важні матеріали в російських архивах. Далі зазначимо: акти до судівництва по німецькому праву XV в. з Люблина і найдавнішу судову книгу міського суду в Бечу (1398 р.), подані тимже д. Уляновським. Др. Рольни подав такси 1633 року на чужоземські товари, їх дві: перша — краківська обіймає товари „венецькі, генуезькі, фльоренські, лукські, сукна, річи шкотські і крамарські, швабські полотна“, металічні вироби і вина, друга — львівська — східні товари: „турецькі і волоські“. Обидві такси дуже інтересні для історії культури і побуту; краківська видана за тогочасним друком, львівська — з актів Львівського краєвого архива; зауважу ще, що в числі львівських комісарів бачимо і Адама Киселя, подкоморія чернігівського.

М. Г.

Акты, издаваемые Виленскою Коммиссією для разбора древнихъ актовъ, т. XXI: Акты Гродненскаго земскаго суда, Вильно, 1894, ст. XXIII+418, 4°; т. XXII: Акты Слонимскаго земскаго суда, 1895, ст. LXIV+471; т. XXIII: Акты Холмскаго земскаго суда, 1896, ст. CCXIV + 399 + 2 табл.

У XXI-ому томі Виленських актів видані цілком три актові книги Гродненського земського суда, за час від 1555 до 1588 рр. і таким робом сей том продовжує XVII т. тихже „Актив“, виданого у 1890 р. що містить три перші що до часу актові книги Гродненського замкового суда (1539—1548 рр.). Видане актів таким способом, як се зроблено в згаданім висше томі, і як найчастійше практикує ся Виленською Археографічною Комісією, т. є. печатане цілком актових і иньших книг, що зберігають ся в Виленськім Центральнім Архіві, доволі наручно Комісії; такий спосіб видання простійший і лекший в порівнянню до того, який практикує ся н. пр. Київською археографічною комісією, де акти добирають ся в певній системі й порядку і вибирають ся не лише з різних актових книг одного архива, але з різних бібліотек і архівів. А про те і сей виленський спосіб видання має свою вагу, бо дає цілу купу всяких документів, що належать до певного місця й часу.

Безперечно, записи земського суда за чотири роки, маючи чимало різnorodности по своєму змісту, можуть дати ясний образ побуту тодішньої литовсько-руської суспільности, її звичаїв і обичаїв, її складових частин; можуть, нарешті, дати понятє про юридичні відносини й погляди того часу, про саму судову процедуру й т. п. Тут, у виданих актах, історик найде подробиці для історичного образа, подробиці побуту суспільного і домашнього, — без ясної уяви котрих не можливе і ясне розумінє історичних подій. Тут, серед многоти різних актів, иноді навіть нікчемних по змісту, може найти інтересний материял і юрист-історик, і археолог, і фільолог.

У переднім слові до актів ХХІ т. поміщена стаття Ф. Добрянського, де поясняє ся декотрі риси суспільного побуту Литви в XVI ст., на скільки вони відбили ся в документах тому Актів, що ми розглядаємо. Автор показує суспільний і правний стан різних груп тодішньої суспільности — бояр, землян, Татар, Жидів. Бояре, н. пр. що були колись в Русі західній і східній наближеними княжими порадиниками, чинили висшу упривілеовану туземну клясу в Західній Русі й Литві, в XVI ст. під впливом польських порядків, як видно з виданих документів, страшили давнійше значінє, стали станом середнім або навіть нижшим, людьми бідними, „уналими“, що стояли близько до селян, часто навіть своячили ся з ними. В той же час земляне або шляхтичі — по більшій частині власники великих земель з захожих Поляків, — жили самовільно, часто не хотіли навіть піддавати ся земському судови і признавати Литовський Статут, а домагали ся для суда над собою окремих комісій, що були визначувані королями і т. п. В кінці тома, так як і в усіх иньших томах; додані докладні показчики імен особистих і географічних і річей.

У ХХІІ т. Актів напечатано дальше окремі актові книги, що зберігають ся в Виленськїм Центральнїм Архїві. В сїм томї поміщені цілком три найдавнійші книги земського суда Слонїмського повіта від 1556 до 1571 рр. Видані документи дають богатий материял для побутової історії Слонїмського повіта, що займав південно-східний закуток теперішньої Гродненської губернії: він зразу входив у склад Троцького повіта, а в половині XVI ст. був відділений в самостійний адміністративно-судовий округ, центром котрого було місто Слонім. Окрім місцевого характера, видані акти важні взагалі для історичної науки. В початку актів поміщена стаття К. Снитка, зложена на підставі виданих у сїм томї документів. В ній автор показує устрій і порядок судової процедури земського суда, тай розбирає зміст декотрих інтереснійших документів, розділяючи їх на категорії. Всі документи він ділить на два ряди: 1) ґрунтові акти і 2) заяви, процеси і судові присуди. До перших документів належать: заповіти, записи дарові, продажні, заставні, вінові,

роздільні, уступочні, мирові, мінові, довірні й т. п. До другого ряду документів належать судові акти і присуди в родинних і господарських справах різних обивателів Слоніського повіта й т. п.

XXIII т. Віленських актів се продовжене виданого в 1892 р. XIX т., він містить документи холмських судових книг від 1604 до 1691 р. Відмінно від двох попередних по порядку томів (XXI і XXII), в сім XXII т. актові книги, що зберігають ся в Віленськім Центральнім Архіві, видані не всі на купу, а з вибором документів. Хоч в актах Холмського гродського суда незвичайно багато інтересного матеріяла, бо захоплюваний ними час (XVII ст.) був дуже важний в історії Польщі й Руси, але з сего достатку матеріялів вибрані й видані лише тоті документи, що так чи сяк доторкають ся релігійної унії, заведеної в 1596 р. З огляду, що в 1896 р. сповнило ся тристолітє заведення унії, Віленська Археографічна Комісія, видаючи в тім році XXIII-ий том своїх Актів і маючи на увазі урочисте святкування і похвали унії в Австрійській Руси, бажала показати унію другим боком на основі документів старої Польщі, що зберігають ся в Віленськім Архіві. Таким чином сей XXIII т. Актів є немов би ювілейне виданє, тільки не в користь унії. Видані документи проречисто говорять нам про унію, чим вона була в очах сучасників, якими способами вона заводила ся на Руси серед спокон-віку православних, характеризують людей, що просто або посередно брали участь в тодішній релігійно-політичній боротьбі, показують учинки і моральний стан репрезентантів як православної так і католицької церкви.

Перед актами напечатана чимала стаття В. Площанського про релігійні відносини Холмщини XVII ст. На підставі виданих актів автор говорить про управу російської Холмсько-Белзьської єпархії, докладно спинає ся на особі кожного єпископа, на підставі різних печатних жерел подає біографії кожного з них, говорить про холмський жіночий монастир, про православні школи й маєтки холмської катедри православної, а потім уніятської. Дальше подають ся звістки про римсько-католицьке духовенство Холмщини XVII ст., вчисляють ся католицькі єпископи, вказують ся способи їх удержання, говорить ся про римсько-католицьке чернецтво, про десятину, котру брало католицьке духовенство від православних і уніятів; нарешті вказує ся на декотрі ріжниці Холмських соймиків 1636—1681 рр. що належать до унії.

До книги додано два літографовані листи з факсімілями підписей декотрих визначних людей Холмщини, що виступають в виданих актах XXIII-ого тома.

Ю. С.

К. Харламповичъ. Острожская православная школа, историко-критическій очеркъ (Кіевская Старина, 1897, V і VI, стор. 177—207, 363--388).

Отся гарна і старанно написана монографія показує нам наглядно, як мало певного ми знаємо про такий факт, переважний в історії нашої освіти, як заснування, програма, діяльність і упадок православної школи в Острозі, котрої існування зв'язано з іменем славного князя Константина Василя Острожського. Не вважаючи на досить багату літературу посвящену сій справі, позитивні її здобутки дуже малі. Д. Харлампович не дає нових материялів; його праця в головному — звід і критична перевірка думок висказаних досі в літературі і сю задачу він виповнив дуже добре. Можна дивувати ся ріжнородности та суперечности тих думок. Одні кладуть заснування сеї школи на 1498 р., другі на 1554—1564, 1580 а то й на 90-і роки 16-го віку. Одні вважають її академією, немов би університетом, иньші середньою школою, а є й такі, що не признають її програми вищої над звичайну низшу школу. Так само нема згоди й на те, хто були вчителі в тій школі, коли і чого вчили, коли і чому вона підупала і коли була зовсім закрита.

Д. Харлампович розложив свою історично-критичну працю на чотири розділи. В першій він розглядає питання, коли і з яких причин була заснована острожська школа і, відкинувши всі відмінні здогади, зупиняється на тім, що ся школа була заснована при кінці 70-тих років 16-го віку, що вже існувала в 1580 р., що її діяльність була тісно зв'язана з діяльністю острожської друкарні заснованої рівночасно з нею і що на заснування обох мав рішучий вплив докір єзуїта Скарги, висказаний 1577 р. в книзі „O jedności kościoła Bożego“, що серед Русинів „wszystka nauka upadła, a popi zchłopieli y nigdy z nich takiey iakiey trzeba pociechy owce mieć nie mogą. A gdy kacerstwo nastanie, broń się pasterze nie mogą, ani umieją, ani owiec od błędow wybawić mogą“.

В другім розділі автор збиває думку тих, що бачуть в острожській школі дійсну академію, і другу думку, немов то се була проста низша школа і доказує, що се була по тодішньому „школа наук визволених“, де вчили церковно-слов'янської, грецької і латинської мови. Годі заперечити, що задля браку позитивних і докладних документів автору дуже часто приходило ся конструувати собі свідощтва при помочи відповідного інтерпретовання коротеньких та побіжних згадок або натяків у сучасних чи троха пізніших писаннях, а то вдовольняти ся навіть посередніми доказами per negationem противних думок. Певна річ, на разі мусимо вдовольнити ся й тим, а авторові докази, особливо на те, що острож-

ська школа не була ніякою академією, нас зовсім не можуть переконати. Чим вона була на ділі, що давала сучасній руській суспільності, се може нам вяснити тільки публікація незвісних доси документів. Треба бажати, щоби публікація Сангушківського архіву як найшвидше дійшла до того часу; коли судити по багатстві материялу опублікованого доси з архива Острожських, то можна надіятися вельми багатого жнивля і для історії сеї школи.

Вельми вбогий на позитивні факти й третій розділ, де автор зводить до купи все, що ми знаємо про зверхню історію острожської школи. Вона розвивалася добре, тай то по здогадам, ледво 10 років. Уже в 1590 р. Острожський жалуєся на брак учителів. Учені Греки Кирило Лукаріс і протосінгел Никифор не багато помогли до її піддвиження. Коло 1603 р. Острожський носився мабуть з думкою перемінити її справді на академію, та швидко потім він умер. По его смерті ми не маємо ніяких позитивних звісток про сю школу. Коли вона й існувала за життя Константинового сина Януша Острожського, що хоч сам католик, шанував грецький обряд і любив руську народність, то впала певно по его смерті, коли Острог перейшов у руки завзятої католички Анни-Альойзи Острожської, що заснувала тут і багато обдарувала єзуїтську колегію.

Найцінніший в праці д. Харламповича четвертий розділ, де він зводить до купи і перевірює критично звістки про вчителів і учеників сеї школи і загалом про всіх виднійших людей, що громадилися довкола Острожського і помагали піддержувати православ'я та двигати руське письменство. Маємо тут такі нариси про Герасима Смотрицького, Кирила Лукаріса, Никифора протосінгела, Йова Княгиницького, безіменного „Клирика острожской церкви“, також незвісного ближше „пресвитера Василя“, котрого Стебельський називає Зураським деканом (*Dwa wielkie światła* II, 115 — д. Харлампович не добачивши сего місця сумніває, чи Василій був духовним, ст. 380), Дамяна Наливайка, Христофора Філлалета (Бронського), Лятоса, монаха Кипріяна, Андрія Римшу і ще кількох звисних тільки з назв. Кінчить ся монографія бажанєм, щоби була написана повна монографія про кн. Острожського, при чому автор виступає против обвинувачень, які звели на сего славного князя Костомарів, Куліш, Студинський й ин.

Відаючи повне признане старанности автора в збираню материялів і его критичній обережливості, поправимо тут одну його помилку: він ідентифікує А. Брікнера, Поляка, професора берлінського університету з небіжчиком Брікнером, російським Німцем, істориком.

І. Фр.

Н. И. Петровъ — Слѣды древней Никитской церкви въ Кіевѣ (Археол. Извѣстія и Замѣтки, 1897, N. VII—VIII, 221—225).

Під час каналізаційних робіт в Києві на В. Житомирській вулиці в 1897 р. знайдено було сліди якогось будинка (цегла)десь з XVI віку, дошки від могили й деякі побутові речі передтатарського періода. Може бути, що тут була кам'яна церква й в одній з аркасоь було когось поховано, але церква отся погоріла (бо речі з бронзи розтопили ся), ще давно, може в передтатарський же період а потім її поправлено було цеглою може XVI в.

О скільки можна судити по місцевості, то се не була замісцева церква, вона була в обсягу старого міста. З протестації Станіслава Судковського (1616 р.) ми знаємо, що існувала церква св. Микити, але до 1616 розвалила ся. Д. Петров вважає можливим льокалізувати сю церкву на місці вище занотованої знаходки. Будову, сліди якої знайдено на В. Житомирській вулиці, було поправлено цеглою XVI в. себ то, виходить, вона ще існувала в XVI в.; з церквей сього віку не можемо ми льокалізувати церков: Здвизеньської, Спаської, св. Микити, але з отсіх трох для двох перших можна знайти більш відповідне місце, й таким робом лишає ся церков св. Микити. З другого боку, з протестації 1616 р. ми дознаєм ся, що церков св. Микити мала свій власний ґрунт, а в такім разі ледви вона існувала в центрі старого міста Києва, де було й без того досить церков, певно відомих нам, з їх землями. На підставі отсіх двох здогадів, автор для церкви св. Микити призначає місцевість на сучасній В. Житомирській вулиці. О. Г-ий.

Іосифъ Шумлянскій, рускій єпископъ Львовскій отъ г. 1667 до г. 1708. Біографическій начеркъ съ портретомъ. Написалъ Исидоръ Шараневичъ. (Відбитка Времяника Ставропигійскаго Института на р. 1897), Льв., 1896.

„Осип Шумлянскій — безперечно один із найзамітнійших, або, як то кажуть, цікавих людей в рускій історії ХІХ в.“ справедливо пише автор найновійшої праці про него, якої заголовок виписано висше. Друкована первісно в „Временику“ Ставропигійскім вона призначена для широкої публіки. Значить, з гори вже був, так сказати, подиктований їй популярний і патріотичний характер. Та про те, пишучи сю статю, шан. професор зумів придати їй також чималий науковий інтерес, вплітаючи в оповіданє деякі нові факти, доси не визискані науково, по части відшукані крпл. Петрушевичем і опубліковані в єго Сводній літописи, а по части без сумніву відкриті самим проф. Шараневичем.

Щоби зрозуміти провідну думку проф. Шараневича, ми позволимо собі троха докладніше поговорити про особу і діяльність Шумлянського.

Чим був єпископ Осип Шумлянський? На се, мовив би хто, просте питання, можна дати кілька суперечних відповідей. Чи він був Русин чи Поляк? Проф. Шараневич відповість без сумніву, що Русин і подасть нам його докладну генеалогію та викаже чимало його ближних і дальших свояків, що займали високі уряди в руській церкві в XVII віці, значить, стояли в рядах Русинів на тім полі, що тоді містило в собі майже все національне жите Русинів. Та з другого боку ми бачимо, як він разом з Поляками ходить бити козаків і руйнувати Україну, бере участь в поході Яна Казимира та Чарнецького за Дніпро, в тім поході, що по словам польського історика А. Ролле, зруйнував Україну гірш Батия та всіх Гирейів, — і здобуває собі королівське признание в тім братобійчім поході. Він подає польському королеви плян, як звівечити православие і сам при королівській помочи бере ся виконати сей плян, і виконує його безоглядно ломаючи все те, в чім сак або так проявляло себе національне жите Русинів. Значить, який же він Русин?

Чи він православний? І так і ні. Зразу православний, він в молодости переходить на унію, та потім на ново приймає православие на те тільки, щоби його підкопати, одягаєть ся ним як маскою і носить сю маску 32 роки, поки в кінці знов не перейшов на унію з разу тайно, потім явно, і не потяг за собою всю свою дієцезию. Чи він релігійний чоловік? Може яко єпископ він умів бути й богомільним, та в його діяльності ми не бачимо ані крихти того, що називаєть ся релігійністю в чоловіці, пошанованя для якогось вишого ладу, для моралі, для ідеалу. Він наскрізь польський державник, яркий розцвіт того типу людей, яким в часі Хмельнищини був Адам Кисіль, що то його запорожці схарактеризували влучним словом: у него руські кости поросли польським мясом. Супроти польської державної ідеї для Шумлянського нічим були огляди приязни, вдячності, моральности, віри, характеру. Признавши потрібним звівечити православие в Польщі, він уживав для осягнення сеї ціли всяких способів, на які може зважити ся тільки дуже широке сумління. Ми не вагаючи ся назовемо його польським Валленродом на руськім єпископськім престолі і на умотивоване сеї назви наведемо ось які факти.

Шумлянський уніят переходить на православие з тим виразним пляном, щоби зробити ся православним єпископом і знищити православие. Ставши єпископом, він зараз же (1677 р.) обертаєть ся до папського нунція заявляючи, що готов прийняти унію, і подаючи цілий плян її за-

провадженя. Хоча прихильник унії, він не прибув д. 24 січня 1680 р. на скликаний королем до Люблина з'їзд уніятів і православних для переговорів про віру, щоби не будити супроти себе більшого недовіря православних. В р. 1681 він приймає на ново унію, та держить се в тайні ще цілих 19 років; як потайний уніят він виконує довгі роки зверхність над православним духовенством і вимагає собі послуху як для православного єпископа; як уніят він обіймає уряд „адміністратора київської митрополії“ утворений умисно на те, щоби задля неprisутности київського правосл. митрополіта в границях Польщі (він жив у Києві, що від 1686 р. належав до Росії) берегти інтереси і безпеченство православних у Польщі; як потайний уніят він випрошує собі у короля титул архімандрита правосл. Києво-печерського монастиря, щоби користувати ся його багатими добрами. Давно принявши унію, він „съ удивительнымъ безстыдствомъ“, як каже історик (В. Б. Антоновичъ, Монографія, I, 297), вдає з себе православного, запевнює про своє православіє константинопольського патріарха і російський уряд. Відсилаю цікавих до цитованої тут праці Антоновича, безперечно найкращої з усього, що було доси написано про Шумлянського, і до документів опублікованих в Архіві Югозап. Росії ч. I, т. IV, щоб поповнили отсей каталог фактів валленродизму Шумлянського цілою купою деталей із його внутрішньої політики, себто завідування підвладною йому церквою, а приведу ще лиш кілька фактів, що можуть ближше характеризувати його як чоловіка і політика. Як потайний уніят він просить православного патріярха московського відновити стародавню галицьку митрополію і зробити його митрополітом незалежним від київського, а залежним тільки від моск. патріярха (Наук. Сборн. Гал. р. Матицы 1868, стор. 82—85; Киевская Старина 1891, т. XXXIII, стор. 347). По смерті свого найвірнішого протектора, короля Яна Собеского, Шумлянський перший кидає каменем на його пам'ять і в листах до київського митрополіта та боярина Шереметєва пише: „Умер король, умерла і унія; я яко-м бил неотмінно православним церкви святой сином, так естем і неотмінно в православії святом зоставатиму“ (Величко, Літопись III, 389). За два роки потім Шумлянський явно переходить на унію і штурмом розбиває ставропігійську церкву у Львові! Дуже цікаві факти „дипломатичних“ зносин Шумлянського з Дорошенком і Мазепою подає проф. Шараневич (ст. 11); з них ми довідуємо ся, що власне в ту пору, коли Шумлянський просив московського патріярха поставити його галицьким митрополітом, він силкував ся підбунтувати гетьмана Мазепу до розриву з Москвою і готов був навіть перебраний за купця їхати до Чигирина, щоби побалакати з ним устно.

Як бачимо, фігура дуже інтерна не тільки для історика, але й для психолога. Який склад думок і чуття мусів бути у того чоловіка, коли після такого життя і такого поступовання він у своїм заповіті поперед усього дякує Богу за те, „że mię na tym dostojenstwie cerkwie św. niegodnego postawił, w życiu moim łaskami y dobrodziejstwami hojnie tyle razy udarował y przez wszystkie wieki mojej omnipotentnej umbram manus suae w różnych okazjach y niebezpieczeństwach protexit me, nec unquam delectavit inimicos meos super me“. Міцкевичів Валленрод є простим текстовим, мелодраматичним героєм супроти сего дійсного польського Валленрода, що ціле життя, сплетене зі зради, дволичності та фарисейства міг закінчити — подякою Богу за те, що щастив йому весь час аж до кінця. А яку оригінальну релігійність виявляє далі його „протестация“ в справі віри! „Protestuję się y oświadczam, że w wierze professy mojej żyję, żyć y umierać mocno postanawiam; w wierze tej, za którą święci Apostołowie, Męczennicy poumierali; w wierze tej, w której po doczesnym pożyciu do nieba są przeniesieni Bazyl Wielki, Hrehory Nazjanszski, Jan Złotousty, Athanazy y inni święci Boży; w wierze tej, która ma w sobie zgodę powszechną, miłość y jedność chrześcijańską starożytną Ojców świętych z cerkwią świętą wschodnią a cerkwią św. zachodnią“ (Наук. Сборн. Матиці 1868, стор. 88). І се писав чоловік, що був вибраний на православного єпископа і яко православний (про око людське) урядовав мало що не 30 літ! Правда, ворухить ся щось мов голос сумління в його душі і відзиваєть ся в його заповіті в формі страху перед смертю та судом божим. „Daję się winnym, ingenisco tanquam reus“; — читаємо в заповіті. „Święci Boży Patronowie moi, którym zawsze przez życie moje w opiekę i osobliwą oddawałem się protecją, stawcie się mi w on czas straszny rozłączenia się ciała mego z duszą patronami, aby za wielmożną protecją waszą nie mógł mi nieprzyjaciel duszny szkodzić, a Bóg y Pan mój przez zasługi y przyczynę waszą nie pamiętał na grzechy moje, ale

Confutatis maledictis,
Flammis acerbis addictis,
Vocet me cum benedictis.

Він бажає, щоб його поховано „absque omni pompa, przy iako największej jednak duchownych, zakonników, ubogich, kalek liczbie“; своїх свояків просить, „aby tak grzeszną duszę moją modłami y iałmużnami ratowali“; про те саме просить і підвладне йому духовенство, висловляючи надію, що хоча. „lugere desinent, meminisse perseverabunt“. І кінчить знов виявленем передсмертної тривоги: „Biorę sobie teraz przy zdrowym umyśle on czas ostateczny y straszny, rozstania się ciała

z duszą termin... suplikuję gorąco do Boga żałując za wszelkie grzechy moje, aby na on czas ostateczny y straszny, kiedy już siły, duchy śmiertelne we mnie pāsować się a zmysły ustawać będą, kiedy śmiertelność barwę z ciała zdzierać będzie, był miłościw duszy moiej... Niech terazniejszy akt skruchy y żalu mego za grzechy będzie mi w on straszliwy godziny śmierci moment peccatorum remissio“. Raz u raz йому насувають ся на тямку куплети знаменитого гимну „Dies irae, dies illa“, в котрому сильніше ніж де инде висказав ся той жах смерти середньовікового людства, тривога душі, що бачила в Бозі страшного суддю і мєстиника і почувала себе перед ним безмірно, непростимо винуватою.

В такім сьвітлі виявляють нам фігуру Шумлянського історичні документи і його власні признання. Якже змалював її проф. Шараневич у своїй праці? Се буде видно з її змісту. На стор. 5 (початковій) своєї праці подає проф. Ш. відомости про вродженє, герб (Корчак) і рідню Шумлянського. На стор. 6 зібрано відомости про його стан маєтковий і піднесено не без певного вдоволення, що „був то отже шляхтич, а по смерти своїх родичів маючий пан... мав розгалужені знайомости, особливо між шляхтою“, а все се здобуло йому „численний засобь политическо церковных пріятелей и приверженцев“. Не знати на якій основі подає проф. Шар. число людей, що вибрали Шумлянського на єпископа; мало їх бути „коло 5000 шляхти і 300 осіб із духовенства“. Др. Лісевич, що описав боротьбу Шумлянського з Свистельницьким за єпископство на підставі архівних жерел (Dr. Zygmunt Lisiewicz, Walka o biskupstwo, Lwów 1888, стор. 4) не подає ніякого числа, та цитує сучасний акт, де сказано, що коли єп. Винницький як адміністратор дієцезії в церкві св. Юра запротестував проти вибору Шумлянського, його сторонники вийшли з церкви, пішли до приватної хати і там вибрали Шумлянського. В загалі сей вибір мусів бути доконаний без великої паради, коли його противник Свистельницький позиваючи Шумлянського перед королівським судом поперед усього закидав йому неважність вибору, „бо сей не відбував ся в урядовім місці“, а сам проф. Шараневич в иньшій своїй праці (Patryarchat wschodni, 122) подає, що перший вибір Шумлянського на єпископа доконаний був у Галичі, та також не вказує жерела, відки взяв ту відомість.

Проф. Шараневич дивуєть ся, що Шумлянський, вибраний в початку 1667 р. на єпископа, аж 22 червня того року дістає від скитського ігумена сьвідоцтво моральности, потім постригує ся в монахи і аж 21 жовтня висьвячуєть ся на сьвященника. Справді дивно, та може би слід було подати читачам дещо на поясненє сего факту.

Проф. Шараневич підносить хоробрість Шумлянського в війську „в війні, що велась між Москвою і Польщею за Україну“ (ст. 7) і цитує ще кількох достойників руської церкви, що були первісно вояками „и богатырили или подвигами отличались“, на доказ, що в тім не було „нічого дивного“. Коли се був такий звичай у Польщі, то варто би знати імена тих латинських єпископів та аббатів, що були вояками і в протязу одного року від коней та шабель перейшли до мітри та пасторалу.

Проф. Шараневич подає на тім місці характеристику Шумлянського. Се був „як то черты предстоящего портрета доказовали бы“, чоловік молодий, енергічний, непосидючий і відважний до авантюричності, веселий, рухливий, сьмілий, говіркий, при тім амбітний, душею відданий інтересам польської Річи посполитої, а при тім і руської народности і східньої церкви“ (ст. 7). Яким способом міг проф. Шараневич усе те вичитати з рисів портрета Шумлянського, се трудно зрозуміти.

А хоча історичні свідощтва в деякій мірі й виправдують таку характеристику, то все таки дещо в ній рішучо не вірне. Бо чим напр. виявив Шумлянський свою прихильність до руської народности, навіть хоч би і в такім шляхетськім розуміню, яке було у Кисіля? Проф. Шараневич не доказує сего ані однісіньким фактом тай ми такого факту не знаємо. Ще гірше стоїть справа з його прихильністю до східної церкви. Проф. Шараневич умісно не розріжнює тут православія від унії, бо огидлива гра, яку Шумлянський провадив між ними двома паростями „східної церкви“ занадто вже ясна кождому. Сам проф. Шараневич зазначає, що швидко по виборі Шумлянського на православного єпископа дехто підозрівав у него прихильність до унії, та не входить в те, чи було в тих підозріях зерно правди (що правда, в иньшій місці він констатує, що вже 1677 р, себто десять літ по своїм виборі Шумл. перший раз присягає на унію, значить, мусів і вперед бути до неї схильний), а тільки додає, що унія була тоді значно розширена в Польщі. На стор. 8 проф. Шар. говорить коротенько про труднощі, які мав Шум. з висвяченням на єпископа, на стор. 9 про напад Шумлянського на сьвятий Юр і побите та обрабоване єпископа Винницького, про боротьбу з Свистельницьким і процес з Винницьким; на стор. 10 про побіду Шум. при королі Собєскім, при тім сказано, що король тільки „задля старости київського митрополіта Нелюбовича-Тукальського“ зробив Шумлянського адміністратором київської митрополії, немов би й не було того факту, що митрополіт мусів жити за границями своєї єпархії. Старістю митрополіта пояснює проф. Шар. також відданє Шумлянському київо-печерської архимандрії, котрої добра Городок і Обарів

він виарендував з разу своєму братови, а потім волинському каштелянови Ледуховському, а його спадкоємці не тільки почали притискати підданих і руйнували маєтності (*poddani aggravantur, bona desolantur* — пише Шумлянський у заповіті), але почали зовсім явно присвоювати їх собі, так що приходилося ревіндікувати їх судовою дорогою. Про це зрештою проф. Шар. не згадує, відсилаючи цікавих до тексту заповіту.

„Утвердивши ся на своїм становищі — пише проф. Шар. — Шумлянський розвиває далі свої пляни, відбуває публичні служби і сповнює давно повзяті наміри, вказані обставинами, що так а не инакше зложили ся, або піддані йому його протектором королем“ (стор. 10). Проф. Шар. не говорить, які се були пляни і наміри і характеризує нам далі (стор. 11) Шумлянського як дипломата, оповідаючи про його проби перетягти Дорошенка а потім Мазепу на бік Польщі. В загалі проф. Шар. радить нам бачити в Шум. „аж до самої його смерті того, ким він був і виявляв себе за молоду: дипломата, вояка і єпископа“. Се певна річ, тільки шкода, що цр. Шар. показує нам дипломата і вояка (стор. 12, 13), а єпископа майже зовсім ні. Для проф. Шар. важне те, що Петро В. бувши у Львові кілька разів відвідував Шумлянського і він бачить в тім жерело пізнішої політики сего єпископа, що в часі боротьби між Лецинським і Августом II. „сильно держав ся нації Августа II, а тим самим і Петра В.“ Сей факт дає проф. Шараневичеві привід до радісної рефлексії: „Туть кончилось українофільство Шумлянського, которому далі онъ выразъ въ знаомъ сочиненіи на гетьмана Самойловича, ибо Украина долгій часъ имѣла ажъ трехъ гетьмановъ: московского, польского и турецкого“ (стор. 12—13). Признаємось, отсе реченє для нас цілком незрозуміле. „Українофільство Шумлянського“! Де і коли проявив сей польський державник щось таке, що можна би бодай *per nefas* назвати українофільством! Проф. Шараневич покликаєть ся на „знане сочиненіє“ Шумлянського на гетьмана Самойловича. Нова загадка. Про яке „сочиненіє“ думає тут шан. професор? Коли про ту віршу Шумлянського на Самойловича, про яку згадує Величко (Літопись, II, 536), то хібаж вона знана? Величко приводить із неї три куплети, з яких можна вирозуміти хіба те, що Шумлянський докоряв тут Самойловичеві за те, що сей не позволив козакам разом з Поляками іти на Татар. Ніякого українофільства не видно там ані сліду, противно, видно хіба польонофільство; автор вірші іронізує над Самойловичем, що юнаки-Поляки і без него побили Татар. Може бути, що в дальших куплетах вірші, котра по словам Величка була дуже довга, були якісь українофільські вискази і коли вони знані проф. Шараневичеві, то ми бажали-б дуже, щоб він познайомив з ними й ширшу громаду.

Із єпископської діяльності Шумлянського вчислює проф. Шараневич засноване „Метрики“, себто реєстр всіх висвячених священників, що провадить ся й до нині в св. Юрі, висвячуване священників і об'їзди єпархії, дбане про монастирі і про пільги для світського духовенства та дбане про єпископські добра (стор. 13—16). Все те в представленю проф. Шар. факти нічим не звязані з загальною політикою Шумлянського; що сей єпископ, ще яко православний (про око!) прогонював щиро православних священників із парафій та морив по тюрмах, щоби дати місце своїм прихильникам (гл. Антонович, Монографія І, 297), про се нема згадки; що він велів відбирати з правосл. церков антимінси посвячені правосл. митрополітом, плював на них і топтав їх, а сам давав церквам иньші (Антонович, *ibid.*), про се також проф. Шар. не згадує. За те він з правдивим зворушенням підносить, що „въ загалѣ миловалъ и любилъ Шумл. своихъ родныхъ и старался радо для нихъ о вліятельныи становища, именно церковныи высокихъ степеней“ (14). Певна річ, у старій Польщі навіть се було заслугою, та в теперішніх часах се зоветь ся по prostu непотизмом, а невеличкі проби сеї семейної чесноти, якими Поляки пробували пописати ся перед очима ширшого світа, здобули їм дуже неприємні компліменти, а то й ще дещо гірше. Заслугою Шумлянського вважає проф. Шар. і те, що в своїй „Метриці“ упоминав руське духовенство, аби посилало своїх синів до шкіл (стор. 15). Певно, се гарна річ. та свою дбайливість про просвіту був би Шум. далеко більше виявив закладаючи бодай одну таку школу, але сего він не зробив, хоч видавав багато грошей на закупавање золотих та срібних прикрас, коней, меблів, повозів, навіть на засновување друкарень, коли йому треба було підкопати твердо православну Ставропігію, або на реставрацію церков та монастирів.

Найважнішим фактом урядованя Шумлянського по думці проф. Шар. було прийняте унії, „що від того часу по нинішній день удержала ся на Гал. Руси“. Чи тільки для того се було таке важне? Проф. Шар. сумлінно вчислює дати, коли і де Шумл. тричі присягав на унію, але чому він се робив аж тричі і що зробив між одною і другою присягою, се лишаєть ся незвісним читачеві. Проф. Шар. говорить докладніше тільки про один спосіб „підготовлюваня“ унії перед 1700 роком — ограничуванє свободи правосл. монахів, що „тисячами ходили по краю“. Шумл. „старался прекратити“ їх „свободу и самоволю“ і „привязати ихъ къ постояннымъ мѣстамъ“, бо вони були „готовы разойтись въ розныи стороны за границу съ небезпечною для Польщи агитацією, если бы имъ зъ горы накинено унію“ (стор. 17). Нам здаєть ся, що вийшовши за границу Польщі ті монахи перестали-б бути для неї небезпечні; далеко небезпечніші були вони в краю, несучи „небезпечну агітацію“ від

села до села, очевидно, коли-б було можна доказати, що їх справді було так багато і що вони справді займалися якою небудь агітацією окрім заохоти православних, щоби держалися своєї віри.

На стор. 18 - 19 доходить проф. Шар. до обговорення вельми дразливої справи, що є правдивим ключем для вияснення його становища, занятого в тій праці. Ся справа -- боротьба Шумлянського зі Ставропігією, що скінчила ся побідою Шумл. і переходом Ставропігії на унію. Проф. Шар. очевидно був заклопотаний тим, як має вияснити читачам сю немилу справу. Як сеніор Ставропігії він почував, що Шумл. був найтяжшим ворогом сеї інституції; яко уніят він не рад би кидати за се каменем на Шумлянського. Злосливе і незаконне підкопуване Ставропігії через закладане власних друкарень в Уневі і у Львові він називає делікатно дипломатичною штукою, та про те відібране одної часті братського майна (тому недалеко Успенської церкви) він і сам мусить назвати „подступ-вѣмъ выманеніємъ“ (стор. 19). При всім тім проф. Шар. очевидячки вагається, як назвати огсю боротьбу єпископа з брацтвом: раз він називає її вельми делікатно „преніємъ“ (т. є. зовсім академічною диспутою), а другий раз надто вже грубо „дракою“ (т. є. бійкою на вулачки), що тягла ся цілих 7 років.

Проф. Шар. признає, що „дипломатичні“ (ми би сказали розбійницькі) пориви і забаганки не покидали Шумлянського до самої смерті, та рівночасно він цитує один факт, як горячо Шумл. упоминав ся за кривдою одного сьвященника побитого панськими пахолками (стор. 20). Проф. Шар. бачить в тім доказ „теплого спочуття для незавидної долі руського духовенства“ (стор. 19). Доказна сила сего факту могла-б бути належно оцінена аж тоді, як би його сконфронтовано з такими на пр. фактами, як арештоване в Коломні Василяннина Гедеона Струса, котрого Шумл. велів закувати в ланцюхи, держав три дні в хаті прикованого до стола а потім віз із собою до Львова, в день прикованого до воза, а в ночі або держачи його під возом на стужі, або де небудь у хліві, як на пр. у Герославичах, де той бідолаха пробув пять день у хліві між псами, прикований одним ланцюхом за ший, а другим оперезаний (Lisiewicz, op. cit. 10), як побите і обрабоване жінок Березовського і Кропивницького в Крилосі (ibid.), як пораненє багато духовних при нападі Шумл. на св. Юр (ibid. 15), врешті як пригоду з о. Ловецьким із Підгаєць, котру д. Лісевич ось як оповідає на підставі актів: О. Ловецький, парох Підгаєць, мав велике поважанє в цілій околиці. Він був прихильник Свистельницького. Довідавши ся про се Шумлянський заїхав до Підгаєць ніби на візитацію. Не надіючися лиха спросив Ловецький сусіднє духовенство і приняв єпископа як найкраще, погостив його і виводив аж за місто. „Шумлянський був троха підпитий, то й не вмів

укривати свою нехить до о. Л. так, як по тверезому. Тож коли о. Л. просив у него благословенства і хотів вертати до міста, єпископ велів йому сідати на коня і їхати з собою. Парох не міг сісти на коня і сперечався, за се розгніваний Шумлянський велів своїм людям всадити його на сідло а потім скинути. Ловецький падаючи з коня зламав собі карк, а до простертого на землі мав ще Шум. стріляти з пістолета (ibid. 26—27). А таких фактів було чимало, див. ще Описаніє Києво-Софійського Собора 206 і 212, Lisiewicz, loc. cit. 25 (зневажене Шумлянським Свистельницького в Галичі в церкві підчас служби божої); 27 (напад і обрабоване Дрогомирецького), 30 (новий, дворазовий напад на Свистельницького).

Кінчить проф. Шар. свою працю звісткою про смерть і похорон Шумлянського і висказує свій остаточний суд про него, прилучуючи ся до слів короля Собеского, котрий в однім своїм листі писав про Шумлянського, що він був „усе на своїм місці, а часто навіть знаменитий“. Від себе додає проф. Шар. тільки одно: надає Шумлянському почесну назву „мужа-патріота“. Розуміється, коли Шумлянський був патріот по серцю проф. Шараневича, то ми не маємо нічого против того. Та тільки для досягнення своєї мети — піднести Шумлянського до ранги сучасного руського патріота прийшлося проф. Шараневичеві окупити ся досить дорогою ціною. Він добровільно зрік ся користувати ся для своєї праці жерелами православними (Архивъ ЮЗР., капітальна праця Антоновича і інші) і латино-польськими (Лісевич), бо ж не можемо допустити, щоб ті праці і видання були шан. професору незвісні. Він добровільно ампутував своє оповіданє, промовчуючи найважливіші факти з життя і діяльності Шумлянського, добровільно і навмисно позбавив ті факти, які приняв у свій текст, всякого внутрішнього звязку, вистерігав ся дати їм яке небудь освітленє. Він оповідає щиросердечно та з вдоволенєм такі факти, що обурюють наше моральне почутє, а не підносить таких, котрі би справді могли показати Шумлянського в користнішій світлі (дещо такого піднесено, хоч може без належної критики, в моїй статі про Шумлянського і єго Метрику, див. Киевская Старина 1891, т. XXXIII, 337—362 і т. XXXIV, 1—21).

Про те ми не хочемо відмовляти праці проф. Шараневича деякої вартости. Вона цінна поперед усього тим, що докидає чимало нових деталей до того, що ми доси знали про Шумлянського. І так докладним розслідуєнем родових і масткових відносин Шумлянського заткав проф. Шар. раз на завсїгди рота тим, хто підозрівав у Шумлянського самі тільки користюльні мотиви діяльності, даючи віру єго сучасним противникам, що в одній судовій протестації назвали його „hominem impos-

sessionatum et vagabundum“.*) Уперве в статі проф. Шар. довідуємося також про пактоване Шумл. з Дорошенком і Мазепою дещо більше, ніж є у Костомарова (Мазепа и Мазепинцы, 55—64), а також про два процеси за державну зраду, які виточені були Шумлянському в Польщі за політичні інтриги (стор. 11), хоча, на жаль, проф. Шар. не подає жерел, з відки черпає ті свої відомости (стор. 11). В усякім разі ся невеличка праця, написана більше для популярної, ніж для чисто наукової ціли, буде користна й для науки.

Др. Іван Франко.

Michał Rolle — *Ateny Wołyńskie, szkic z dziejów oświaty w Polsce*, Льв., 1898, стор. 397 (відбитка з *Przewodnika Naukow'ogo i Literack'ogo*).

Книжка містить історію кременецької школи, написану автором на підставі жерел бібліотеки ім. Оссоліньських, Ягайлонської, а передовсім на підставі паперів Чацкого, переховані в музею Чарторийських в Кракові. Свою працю попереджає автор коротеньким поглядом на історію освіти Руси поділивши її дуже оригінально на 5 періодів: перший починає ся за Володимира Великого і сягає до приходу єзуїтів на Русь 1612 р., другий обіймає час до заснованя едукативної комісії (1776 р.), третій кінчить ся з отворенєм кременецької школи 1805 р., четвертий — се час її існуваня, а в кінці п'ятий, ще не замкнений, тягне ся до нині.

Просвіта на Руси в останніх роках Польщі і перших по її розборі була дуже не велика, і зі справоздання Чацкого з р. 1805 видно, що в тім році випадав на Волині оден ученик на 226 голов людности взагалі, а на 4817 селян; на Поділю 1 ученик на 281 голов взагалі, а на 12.003 селян; а на Україні 1 ученик на 965 голов взагалі, а 18338 селян. То й не дивниця, що освіченійша суспільність в часах так невідрадних для просвіти приняла з певним ентузіазмом реформи Александра I на поли народного шкільництва. Почала ся горячкова праця над укладанєм плянів і засад загального вихованя. До попередніх університетів в Москві і Дорпаті прибувають нові в Харкові, Казани, Петербурзі та Вільні. Сему останньому університетови були піддані всі школи на Волині, Поділю і в Кнівщині, а візитатором всіх тих шкіл іменовано Чацкого. Автор в цілій своїй праці малює дуже симпатичними красками стать сего в кождім разі незвичайного ученого, правника, економіста, історика і діяча, а при тім горячого польського патріота.

---

*) Проф. Шар. дає переклад довільний: „провозгласили его негодяемъ и забіякою“ (стор. 9).

Новий візитатор шкіл, разом з Коллонтаєм укладають план заложення нової середньої школи на Волині, раз тому, що Волинь не мала такої школи, а друге, що хотіли вони заложити таку школу, де би могла молодіж не лишень учити ся, але і готовити ся до публичного горожанського житя. Найкрасшим місцем до заложення як раз такої школи признали вони Кременець і то з різних причин, передовсім однак тому, що стоїть він близько границі. В круг наук кременецької школи мали вийти і в значній частині вийшли: класичні і нові язики, література, історія, географія, право, математика, фізика, практична механіка, природничі науки, хемія, а крім того мали там отворити ся курси для огородництва, рільництва, фельчерів, ветеринарів, народних учителів і гувернанток. Чацькому удало ся розбудити публичну жертволюбність і згромадити потрібні фонди на основане згаданої школи, котра дійсно була 10/X 1805 дуже сьвяточно відкрита і в одній річці названа „твердинею народу і слави вікопомною святинею“. Для сеї школи Чацький дуже горячо старає ся придбати найздібніших професорів і згромадити як найбогатні засоби до науки, а всі єго плани підпирають згаданий вже Коллонтай і могутий впливами у царя князь Чарторийський.

В дальшх частинах праці знакомять нас автор дуже широко з професорами, її науковими творами, шкільними підручниками, фондами, планом наук, шкільними святами та забавами. Богато місця присвячує автор дуже цікавій стипендії лікаря Лернета і інституції студентських судів, що мали вправляти молодіж до публичного житя.

По смерті Чацького в лютім 1813 р. розвивала ся кременецька школа, переіменена в ліцей, але все ще вірна традиціям свого основателя, дуже гарно дальше, — коли одначе польська заверуха з 1831 пірвала за собою і деяких її вихованців — правительство, що й так гляділо на неї, яко на розсадник небезпечного польського духа, школу розвязало, а всі фонди, бібліотеку і иньші наукові засоби передало київському університетови. Історія долі останніх кременецьких професорів, дати що до вивезених з Кременця наукових збірок, полеміка з проф. Будановим та Шульгиним обіймають останні глави сеї праці, в усякім разі цікавої, завдяки багатому і сьвіжому материялу. В провідні гадки й освітленне, дане автором, не входимо.

С. Гл.

Указатель церковно-археологическаго музея при кievской духовной академіи, составилъ Н. И. Петровъ, К. 1897 р., 292 ст.

Церковно-археологічний музей при київській духовній академії склав ся переважно з приватних жертв і тепер налічує в собі 24.893

річи. По кількості та важності річей, які він містить в собі, київський церковно-археологічний музей займає дуже поважне місце серед російських музеїв. Над придбанням та упорядкуванням його найбільше і навіть — можна сказати — єдине потрудився проф. київської академії М. Петров, що й довів його до сьогочасного стану. Зміст його по останньому показчику, складається з 12 розділів: 1) стародавні історичні речі, переважно поганські, 2) архітектурні моделі та малюнки, різбарські дошки та зразки акварелів, гравюр і літографій, 3) Муравєвська колекція старинностей та сьвятинь, 4) приналежності християнської служби божої та обрядів, 5) ікони, образки та хрестики, 6) Філяретівська (колишня Сорокінська) колекція образів, 7) картини та портрети, 8) статуї, 9) пам'ятки медалерської штуки: монети, медалі та т. ин., 10) зразки письма і друку, 11) бібліотека музею, 12) Леопардівська колекція.

Як видно вже з сего загального змісту, поділ річей в музеї не дуже систематичний, але се залежало в значній мірі від браку місця в помещанню музею та практичних цілей в розміщенню всіх річей.

Поодиноких археологічних рідкостей, що містяться у музеї, не будемо тут наводити через їх велику кількість і відсилаємо тих ш. читачів, що зацікавлять ся сим, до самого показчика. *О. Л.*

Списокъ дворянъ, внесенныхъ въ дворянскую родословную книгу Подольской губерніи. Изд. Подольскаго Дворянскаго Депутатскаго собранія. Каменецъ-Под., 1897, 4°, ст. XXX+356.

Назване виданне має бути підручною книжкою як для урядових інституцій так і для приватних людей, а про те книжка може мати значінне і для історика для справок про теперішні шляхетські роди. Як звичайно, в сій книжці всі шляхетські роди розділені на 6 відділів, з яких кождий відділ записаний в окрему частину книги: в першу частину записані роди шляхтичів іменованих або дійсних, у другу — шляхта військова, в третю роди шляхетства придбаного на службі цивільній або через надання декотрих російських ордерів; у четверту частину звичайно записують ся заграничні роди, але таких у Подільській губ. нема; в п'яту частину записані роди, визначені титулами (князі, графи, барони), в шесту старі благородні шляхетські роди. Всіх шляхетських родів у Подільській губ. є по виданій книзі 2304, з них у першій частині записано 822, в другій 197, в третій 198, в п'ятій 12 і шестій 1075. Для улегшення користання, до книги додано загальний альфабетний показчик усіх шляхетських родів. *Ю. С.*

Н. М. Мендельсонъ — Къ повѣр'ямъ о св. Касьянѣ (Этнографическое Обозрѣніе, 1897, N 1, ст. 1—22).

Досі мало зроблено в науці для аналізу апокрифічної фігури св. Касіяна й її генези, а через те, здасть ся, не буде зайвим занотувати деякі гадки автора в вище згаданій статі, хоч треба сказати наперед, що не во всіми його анальоґіями і паралелями можна згодитись.

Зібравши до купи подробиці з різних апокрифічних оповідань, можна скласти такий загальний образ: Касіян сидить на стільці нерухомо, він має довгі вії, що досягають йому до колін, і через те нічого не може бачити, лише 28 лютого в переступний рік Касіян підіймає їх і дивить ся на світ Божий, але усе гине під його поглядом. Іноді його вважають за пекельного воротаря і йому лише раз в 4 роки Біг дозволяє відпочинути. Цікаві відносини Касіяна до чортів: на одному варіанті він без устанку бє молотом чортів, на другому чорти його бють, але у всякім разі на 28 лютого дає ся відпочинок.

В деяких подробицях життя Касіян нагадує бл. Θεοστίρiκτa. Касіян родив ся „по сновидѣнію... во младенчестве украдоша его дѣмони... отнесоша во своя жилища и воспиташа его..." се нагадує нам дуже відомий і розповсюднений мотив про відмінок: чорти підміняють немовля й узяту дитину виховують у себе. Далі апокріф оповідає, як чорти — а з ними і Касіян — перешкаждали св. Василю відправляти службу Божу, як сьвятий знайшов Касіяна, вдарив його хрестом і на чолі К. стала відзнака хреста. Після того чорти відіурали ся від нього; Касіян ходив по вулицям і не вмів балакати по людськи, лише після молитви св. Василя „отверзе ему Богъ языкъ“. Касіян вивчив ся читати і писати, а потім був навіть єпископом. Отсе виховання між чортами нагадують д. М—у Θεοστίρiκτa, а дивна відміна, що стала ся потім з Касіяном образи Хрістофора й Варвара, поганьців, що повернули ся в християнство.

День св. Касіяна буває лише раз на чотири роки, й народня фантазія хотіла знайти вияснення отсему дивному факту: по досить розповсюдненому і відомому оповіданню — се кара Бога Касіяну за те, що він не поміг в біді людині, чи — по білоруському варіанту — за те, що він підналив вуса Івану Хрестителю. Касіян має на все шкодливий вплив, як свідчать про се народні епітети до його імени, прислів'я, приказки: Касіян на худобу подивить ся — худоба гине, на дерево — дерево сохне, Касіян на людей — людям важко etc. В звязку з сим стоїть, певно, і той факт, що Касіяну сьвяткують четвертки — три на рік. Четверток взагалі день недобрий, нещасливий, в той день нечиста сила має, в лорівіянню, більш сили робити зло. В великий четверток

мерці не лякають ся молитви, ладану чи хреста, ще більш мавки в четверток на Зелені свята, а отсі два дні також присвячені Касіану.

Д. М. нагадує ще дві паралелі до демонологічної фігури Касіяна. Довгі вії, що досягають до колін, до землі й не дозволяють дивитись на світ Божий ми бачимо у Вія й у Шолудивого Буняка. З другого боку удари молоту, що мають не останню роль в деяких варіантах, автор ставить в зв'язок з пережитками вірувань в велитнів, закованих в ланцюги. Аміран — грузинської легенди, Артавазд — армянської, Шидар — персидської — приковані великими ланцюгами, й ланцюги отсі все лиже чи гризе собака; щоб ланцюги не порвали ся таким чином й велитні не вийшли на світ Божий, ковалі чи в великий четверток, чи при кінці року, чи під неділю — бють молотом по ковалу. В українській легенді залізні ланцюги, якими сковано чорта, що їх все гризе, знов поновляють ся на Великдень, як співвають „Христос воскрес“. О. Г—ий.

Очерки народной жизни (1862 годъ) М. Чалого (Киевская Старина 1897, VI, 484—512, VII і VIII 1—52).

Статя М. Чалого розпадає ся на дві частини. Перша обіймає характеристику народного життя на Україні в 60 тих роках, друга частина — менша дає ради і показує, як брати ся до просвіти народа, як її належито повести проти польонізаційних змагань.

Автор починає з уваг над релігійним життям, над ненормальними відносинами духовенства до народа.

Оден духовний журнал сказав, що священики — то найблизші товариші простолюдина, д. Чалий каже, що то все неправда. Протівно, священик відсуває ся від народу як найдалше. Чи є бодай один такий примір, де би священик збирав або пісні, казки народні, або описав життя народа¹⁾. Він того життя не розуміє, він відокремлений від народа хісяським муром. А всему тому винні школи, де виховують священиків; треба їх зреформувати, а тоді будуть добрі провідники народа.

Дальше застановляєть ся д. Чалий над громадською управою. Ті журнали, що виступали остро проти віддання самоуправи громадам, яко головний закид подали, що там нічого иньшого не буде, як сварки і бійки. Автор перечить і оповідає про нараду громади, котрої був свідком. Нарешті д. Ч. висловляє уваги над забавами молодіжи.

Другою точкою в „Очеркахъ“ є: „Паны, жида и хлопъ“ — автор ударяє на спілку пана і Жида та на жицівський визиск; коло того обер-

¹⁾ Розумієть ся, того автор хіба не розуміє буквально, бо міг і в К. Старині бачити етнографічні матеріали священиків.

тасть ся й III розділ — „Арендари и плантаторы“. Тут виказує автор яка се шкода, що наші люде не беруть ся самі закладати крамниць. Замість них роблять се Жиди. Вони беруть не так гроші за свої товари, як радше провадять торгівлю заміну. За горівку і иньші річи беруть у селянина по найбільшій часті збіже, котре мужик дає Жидови найдешевше, а Жид на тім дуже заробляє. Наколи знов наша людина возьме ся закладати крамницю, або торгівлю горівкою й иньшими напитками, то або сама без поради не зможе добре діла попровадити, або ніхто до того селянина не піде купувати.

В четвертім розділі доторкає ся д. Чалий найважнійшої точки народного житя, а то шкіл. До 1862 р. були на Україні самі церковні школи, і то більше на папері, як істновали в дійсности. „Епархіальныя Вѣдомости“ подали в 1861 р., що церковних шкіл у Київській губернії є 1029. Число поважне, се правда, але як опісля переконали ся, то більша половина не істнувала зовсім, а в другій половині учили дітний вислужені солдати, що і сами на нічім не розуміли ся. Тож міністерство осьвіти було спонукане до закладання власних шкіл. Що за крик піднесли тоді сьвященники, на чолі котрих стояв крайній ретроград, непритель простого народа, митрополит Арсеній. Сей митрополит удавсь наперед до синода, аби він вислав делегата по губерніях для оглядин церковних шкіл, і аби сказав, що міністерство не потребує своїх шкіл закладати. Що то за штуки не вироблялись тоді! Позичали дітний з міністерських шкіл, перевозили їх з одного села до другого, і тим способом делегат сконстатував добрий стан церковних шкіл. А як по варварськи поводитись часом сьвященники з учителями поставленими міністерством.

Закінчує автор жаданням від правительства, аби старалось зміцнити „русский“ елемент на Україні, супроти змагань Поляків, на котрих д. Чалий в своїй статі сильно нападає, та проєктом бурс по містах, де-би виховувались селянські діти і приготовлювались до гімназії.

М. Гли.

В. Ястребовъ — Свадебные обрядовые хлѣбы въ Малороссіи (Київська Старина 1897, XI, ст. 281—288).

Ся статя д. Ястребова була вже друкована в паризькій часописи: *Revue des traditions populaires* 1895 і обговорена в „Записках“ т. XI (бібл.). Тепер повторена вона в Київській Старині з дуже малими змінами. На вступі наводить автор уступ (з газети По морю и сушѣ) з оповідання про бурлаків, що живють у „невінчаній губернії“, без церковного вінчання: весільний обряд обмежений тільки до обрядового хліба і благословення родичів; автор вказує на сей факт на доказ великого ритуаль-

ного значення хліба. Інші відміни цілком незначні. Згадати треба також, що до французького видання додані були ілюстрації — 3 фотографії ритуальних хлібів; в київськїм їх, на жаль, нема. Г—а.

Т. Осадчій — Образованные земледѣльцы въ Южной Руси, К., 1887, стор. III+60°.

В Росії після знесення кріпацтва, найбільш протягом 70—80-х років, з'явився новий рух: часто інтелігентні люди кидають службу, посади по містах, ідуть в села для того, аби власними руками обробляти землю. Причини сьому — з одного боку незадоволення сучасним суспільним устроєм, а з другого — деякі чисто моральні дисципліни, напр., толстовщина, що вимагають від своїх прихильників фізичної праці на самого себе, і хліборобську працю уважають за найбільш відповідну для морального спокою. В російській пресі часто можна надбати звістки про такі „колонії культурних людей“. Але дуже рідко ці колонії існують довго, ширяться і розвиваються, — навпаки, частійше вони розпадаються і інтелігенти розходяться, зневірившись в тому, на що покладали такі великі надії. Справді, трудно „культурному“ чоловікови, чоловікови міста, що звик жити за готові гроші, ходити коло всіх тих дрібниць, які мають велику вагу в життю хлібороба. Тай потреби його далеко більші, ніж потреби звичайного хлібороба-селянина, і земля не може задовольнити своїм доходом всіх тих потреб. Все се такі причини, що не сприяють розвитку інтелігентних хліборобських колоній, хоч рух інтелігенції в села, до хліборобської праці, явище дуже симпатичне і могло-б стати ся вельми користним задля запровадження здобутків і придбань культури поміж народ; в справі хліборобській воно могло-б допомогти селянам від екстензивного способу господарювання перейти до інтензивного, а се підняло-б народний добробит.

Автор брошури, заголовок якої наведено в горі, з власного досвіду хоче дати деякі поради тим інтелігентним людям, що бажали-б осістись на землі і стати хліборобами. Становище таких інтелігентів, як каже д. Осадчий, вельми приkre; спочатку і селяне-сусіди, і інтелігентні верстви дивлять ся на їх з погордою, з недовірем, — і багато їм треба перетерпіти лиха, заким стануть на власні ноги. Щоб осістись, треба попередю за все мати свою землю; як лічить д. Осадчий, для задоволення всіх потреб інтелігентного чоловіка треба не менш, як 20—30 десятин поля і окрім того 1—2 десятини для обійстя; далі треба поставити будівлі і для житя і для господарських потреб; треба інвентар і т. и., на все се потрібно не малі гроші — 3700 карбованців. Звичайно, що не кожен спроможеть ся на таку суму, тим-то д. Осадчий радить для купівлі землі і иньшого закладати товариства, спілки і сям способом

засновувати інтелігентні хліборобські колонії. Селитись радить д. Осадчий в глухих закутках, далеко від центрів, бо тільки там знайде інтелігент більш користні для себе обставини і вплив його на сусідів-хліборобів там буде більший. Треба мати наукову господарську підготовку, щоб і самому рационально вести господарство, і селянам допомагати своїми відомостями. В результаті всіх видатків і клопоту хліборобська праця дає дуже мале забезпечення. Д. Осадчий лічить, що дохід від господарства на ґрунті з 20—30 десятин в середні по урожайності роки виносить 283 карбованці; з них на податки і повинности = 183 карб. Лишається на власні потреби хлібороба на цілий рік 100 карб., бюджет занадто малий для інтелігента, що звик до більш-менш забезпеченого життя. Як можна бачити з сього, важка доля інтелігентного хлібороба, але хто витерпить її, той може робити велике, користне діло: стати ся провідником культурного світла поміж народом. С. Є.

Записки императорскаго одесскаго общества исторіи и древностей, т. XX, 1897, ст. 169+100+16+16+80, 4°.

У відділі наукових розвідок на першому місці згадати треба початок широкої студії С. Петровського: Апокрифічні оповідання про апостольські проповіді по чорноморському побережю. Ся праця буде обговорена в „Записках“ окремо. З інших занотуємо тут: фон-Штерна про походження готського стилю на ювелірних предметах; його-ж про graffiti на старинних українських судинах; Шкорнило про перший катальог Нимфейських горожан; Латишова замітки до християнських надписів з Крима.

З частин, де поміщені материяли, заслуговують уваги: Проєкт для скликання комісії за Катерини II. Він складається з трьох частин. В першій мова про причини скликання комісій, в другій вчисляються ся шість припущених станів. Окремий пункт займає Україна. Прислане депутатів полишається їй волі. В третій частині устанавляється ся „жалованіє“ для депутатів, нерівно що до стану. Документ виданий і пояснений О. Маркевичом. А. Скальковский подав кілька документів до історії відносин Румунії до Росії з початком нашого століття (1806—13). Далі подибуємо докінчене актів 1787—1797, виїнятих з кубанського військового архіву Е. Феліциним. Більший інтерес мають материяли подані П. Івановим до історії Запорожжя в XVIII ст. Єсть тут 12 нрив. N. 1 се урядове письмо з д. 29 мая 1739 отамана Івана Малашевича про зраду Запорожців Петрови В., про наслідки її, побут під кримською протекцією і прийняте в російське підданство. N. 2 се грамота Анни Івановни з д. 6 марта 1735 що обдаровує „розкаяних“ Запорожців царською милостію. В NN. 3—7 подані грамоти тої самої цариці що до

служби Запорозжців в заміреній війні з Турками. N. 8 се интересна грамота Єлисавети з д. 16 вересня 1742, де означаєть ся війську хлібна й грошова заплата та підмога на будову церкви св. Покрови на Січі. Один з пунктів сеї грамоти дозволяє Запорозжцям присилати в Петербург або Москву депутатів, раз на рік, і не більше 20 душ. Грамотою з 15 грудня 1744 установає цариця граничну лінію межі Польщею і запорозькими землями (N. 9). Грамотою цариці з 12 мая 1746 рішають ся спірні питання що до границі з землями донських козаків (N. 10). N. 11 містить універсал гетьмана К. Разумовського, де він дає знати Запорозжцям про свій вибір і про те, що тепер вони будуть під гетьманською властю, не так як досі київського генерал-губернатора. N. 12 складаєть ся з більшого числа документів, що обговорюють місцеві непорозуміння й притички, граничні й колонізаційні. Треба признати, що документи подані д. Івановим багато причиняють ся до зрозуміння історії Нової Січі, особливо тому, що надрукованих до того матеріялів досі не багато.

Посеред *miscellane-ів* згадаємо лише О. Маркевича опис паперів Н. Бурачкова. Поміж некрольогами нотуємо житєпис і огляд діяльности протоєрея Петра Лебединцева, заслуженого історика української церкви (под. С. Петровський).

Протоколи Товариства закінчують сей том Записок. *С. Т.*

Харьковскій Сборникъ. Литературно-научное приложение къ „Харьковскому Календарю“ 1896 р., т. X, ст. 517.

В отсім випуску скінчив ся друк праці д. Альбовського „Исторія Харьк. Слободскаго козацькаго полка“, початок котрої був поміщений у IX вип. Збірника. На загальний характер праці ми вже вказали в попереднім огляді, і через те не будемо спинятись на ній докладніше. Зміст частини, поміщеної в X вип., то головно участь Харківського полка в усяких подіях поза краєм — у Північній війні, в приборканню Булавінського бунту, в Персидському поході, в будові Ладозького каналу, в будові Укр. Лінії, а надто участь слобідських полків у Турецьких війнах 1735—38 р. Автор мало зупиняєть ся на самих подіях, а головно на тому, яку участь приймали в них слобідські полки, як відбило ся се на них, які вграти мали вони. Сей характер праці надає їй дуже военний дух. Наслідком усіх сих воєнних походів було зменшення числа слобідських козаків, на доказ чого автор наводить дві звістки — одну 1732 р., другу 1741 (ст. 65).

Вкінці автор зупиняється на утворенню Слобідсько-Української губ. і переміні козацького війська на гусарські полки, чим і кінчить свій істнований слобідських полків (ст. 109).

Спомини І. Селіванова про 3-тю Харк. гімназію мають дуже спеціальний характер: вони можуть бути цікаві тільки для колишніх вихованців 3-ї Харк. гімназії, і через те ми не думаємо зупинитись на них. Запевне, у Харкові знайдеться чимало вихованців 3-ї гімназії, вони може й захочуть оживити свої спомини по споминах д. Селіванова.

Д. В. Іванов помістив цікаву для місцевих діячів статтю про „Учеть земель Харьк. губ.“. Задля роблених тепер скрізь нових оцінок нерухомих маєтностей, що на них земство може накладати податки, поява такої праці дуже на часі. Автор порівнює дати генерального і спеціального межування, дати податкових книг повітових земських управ; на підставі цих дат автор вважає можливим зробити оцінку нерухомих маєтностей без нового, дуже дорогого, масового поміру всіх посіlostей в дійсності.

Цілий ряд таблиць, що наводить автор, рисує нам характер того матеріялу, що дає межування генеральне і спеціальне: розміри різних ґрунтів, відносини ґрунтів до неужитків, про скількість рілі, сінокосів, лісів, хуторної, огородної землі; про скількість доріг, річок, пісків і т. и. (див. таблиці ст. 214—220).

Другий відділ — етнографічний, сим разом присвячений звичаєвому праву крестян Харк. губ.

Нариси, або краще сказати матеріял для них, зложені по окремим волостям, по такому пляну: поперед усього матеріял по цивільному праву, він ділить ся на: право сімейне (рідня, шлюбні договори, віно, розводи); юридичні відносини між окремими членами сім'ї — право орудування майном, заробленими грошми; право жінки при чоловіці, вдови при дітях і т. и. право спадкоємців, нешлюбно рождених, участь одружених членів сім'ї в спадку після смерті батьків, усиновлення, розділ, заповіт, кураторство, опіка — словом, усі боки цивільно-правних відносин і процесів. У таким порядку зібрано матеріял для 28 волостей повітів Старобільського і Волчанського, Харк. губ.

Окрім того, на підставі справ повітового з'їзду Харківського, Сумського, Волчанського, наводить ся ряд юридичних звичаїв у Харк. губ. Вкажемо на декотрі з них: напр. право хазяїна дому орудувати своїм майном на випадок смерті при умові спільної праці в спільному хазяйстві і відділені одного з наслідників; спадок пасинка в майні вітчима, про права прибраної за доньку дівчини, про право викупу проданого майна і т. и.

О. Р—ва.

Братская помощь пострадавшимъ въ Турціи армянамъ. Літературно-науцный сборникъ, Москва, 1897.

Збірник сей — великий том, зложений дуже різнородно. Головна маса статей дотичить Вірмен, їх історії, літератури, життя й т. и. Крім таких статей є кілька ріжного змісту, що не відносять ся до них; між ними останніми зазначимо невеличку, але живо написану статтю проф. Н. Стороженка „Геніальный горемыка“ (відд. I, ст. 282—293), де ядроно виложена біографія Т. Шевченка. *Кн.*

Энциклопедическій Словарь, Издатели Ф. А. Брокгаузъ и И. А. Ефронъ, томъ XIX полутоми 37 — Мекененъ-Мифу, полутом 38 — Михаила Орденъ — Московскій Телеграфъ, Спб., 1896, ст. 960.

Визначимо найбільш цікаві статі сього тому. До статей географічно-статистичного змісту належать Мелітополь с. 29 Минская губернія. Минскъ 387—395. Миргородъ 417, Могилевская губ., Могилевъ 567—565, Могилевъ (на Дністрі) 575, Мозырь 607. Всі оті статі оброблено гарно й докладно по новим статистичним матеріялам; в статі про Минську губернію знаходимо коротенький історичний нарис, геологічні звістки подані і в статі й зазначені на доданій до сеї статі мапі. По тому-ж плану оброблено й статі про Могилів на Дніпрі й Мозир. З статей етнографічного змісту занотуємо гарні начерки Д. А(нучина) Меря 141, Мещеряки 231, Мордва 838 й йогож статі по археології — мечь 226 й могили 576. Між статями по народній поезії й фольклору звертають увагу на себе — Микула Селяниновичъ 284, Михайло Даниловичъ й Михайло Казаряннъ 488—489, Молитвы апокрифическіє 629, Морской царь 911. До історії й літератури української належать статі про Мелетія Смотрицького й Метлинського А. Л., Метрика Литовська, Милорадович, Міндовг, Мирний, Митрополіти південної Руси, Михайло Рагоза й М. Копистенський, Многогрішний Д., Мордовцев Д. Л., Морозенко. Перед тим як зазначити ті недостачі й помилки, що кинулись в очи при перегляді статей, треба сказати про дуже важну хибу декотрих з них (напр. Міндовг, М. Рагоза, М. Копистенський, Михайло Всеволодович князь й ин.): вони чи зовсім не мають вказівок літератури, чи дуже мало. Перейдемо до недоглядів статей: в начерку про Мізка Н. Д. ми читаємо, що він належав до так званих українофілів й з любовю студійовав українську літературу(?). Статя про Міндовга зроблена дуже поверхово й зовсім не має бібліографії. З статі про Мирного П. ми окрім покажчика його творів нічого більш не можемо дізнатись, навіть що се є псевдонім сьогочасного українського письменника. Статі про митрополітів полудневої Руси, про Рогозу й Копистенського дуже малі і мають поверхово оброб-

лені вказівки що до літератури питання. В статі про Мордовцева занотовані його головні романи з російської історії, а діяльність його для української літератури виступає дуже неясно. Морозенко — в статі йому присвячений — виступає лише, як герой пісні, а про відносини отсєї пісні до історії козацтва і про справу самої особи нема ні слова.

О. Г—ий.

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Бесіди про часи козацькі на Україні, 1898.

Труды восьмага археологическаго съѣзда въ Москвѣ 1890, подъ редакціей графини П. С. Уваровой и М. Н. Сперанскаго, т. II, 1895, т. III, 1897.

Труды девятаго археологическаго съѣзда въ Вильнѣ 1893, подъ редакціей графини Уваровой и С. С. Слущкаго, т. II, 1897.

Мечиславъ Лехницкій — Историко-критическій очеркъ о существенномъ значеніи и происхожденіи имени Словяне или Славяне съ нѣкоторыми замѣчаніями относительно Волоховъ, Ляховъ, Полянъ, Дулѣбовъ и иныхъ народовъ по лѣтописи Нестора, 1896.

Исторія Переяславльскоѣ земли съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII столѣтія, монографія Василя Ляскоронскаго, 1897.

Хр. Лопаревъ — Опытъ толкованія нѣкоторыхъ мѣстъ въ памятникахъ древне-русскоѣ письменности, 1897.

А. Панковъ — Древне-русскій приходъ (Краткій очеркъ церковно-приходскоѣ жизни въ восточной Россіи до XVIII в. и въ Западной Россіи до XVII в.), 1897.

X. J. Fiałek — Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie, 1897.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданное археографическою комиссією, т. XI — лѣтописный сборникъ именуемый Патріаршею или Никоновскою лѣтописью, 1898.

Collectanea ex archivo collegii juridici — Archiwum komisji prawniczej, t. V, 1897.

Акты, издаваемые Виленскою Комиссією для разбора древнихъ актовъ, т. XXI—XXIII, 1894—6.

К. Харламповичъ — Острожская православная школа, историко-критическій очеркъ, 1897.

Н. И. Петровъ — Слѣды древней Никитскоѣ церкви въ Кіевѣ, 1897.

І. Шараневич — Іосифъ Шумлянскій, рускій епископъ Львовскій отъ г. 1667 до г. 1708, 1897.

Michał Rolle — Ateny Wołyńskie, szkic z dziejów oświaty w Polsce, 1898.

Н. И. Петровъ — Указатель церковно-археологическаго музея при кіевской духовной академіи, 1897.

Списокъ дворянъ, внесенныхъ въ дворянскую родословную книгу Подольской губерніи, 1897.

Н. М. Мендельсонъ -- Къ повѣрьямъ о св. Касьянѣ, 1897.

М. Чалий — Очерки народной жизни (1862 г.), 1897.

В. Ястребовъ — Свадебные обрядовые хлѣбы въ Малороссіи, 1897.

Т. Осадчій — Образованные земледѣльцы въ Южной Руси, 1897.
Записки императорскаго одесскаго общества исторіи и древностей, 1897.

Харьковскій Сборникъ. Литературно-научное приложеніе къ „Харьковскому Календарю“, т. X, 1896.

Братская помощь пострадавшимъ въ Турціи армянамъ. Литературно-научный сборникъ, 1897.

Энциклопедическій Словарь. Издатели Ф. А. Брокгаузъ и И. А. Ефронъ, томъ XIX, полутоми 37 і 38, 1896.

З ТОВАРИСТВА.

Загальні збори Товариства 2 н. с. лютого 1898.

Загальні збори Товариства розпочались о год. 10 рано при значнім числі місцевих і замісцевих членів (було їх коло 70); голова М. Грушевський, відкриваючи збори, привитав членів, що зібрались на сі збори, на вступі ювілейного — двадцять п'ятого року життя Товариства. „На вступі сього многоювілейного року, сказав він, року, що, так сказати, пересяк спогадами з многажних подій в різних сферах нашого народнього життя — культурного, національного, політичного, зібрались ми підсумовати результати культурної роботи за минулий рік нашого Товариства, котрому обставини надали значінне головного огнища в сфері національної культурної роботи на цілім етнографічнім просторі нашого народу, — і витичити йому дальшу дорогу розвитку. Ми можемо з вдовolenням оглянутись на результати минулого року. Він розпочався острою кризою, але з неї Товариство вийшло зміцнене, ще більш перейняте своїми культурними завданнями, і протягом року значно поступило наперед в розвитку своєї діяльності, не тільки ветучи далі розпочаті видавництва, але заложивши цілий ряд нових — як збірники поодиноких секцій та осібне видавництво для етнологічних матеріалів. Шіснадцять томів наукових публікацій, видані минулого року — то чимала пеглина в будові нашої національної культури. Важним ділом була також довершена минулого року реформа нашого літературно-наукового журналу. Ювілейні спогади сього року поучують нас, якою важною умовою національного життя є культурна робота і помагають нам оцінити наші культурні здобутки, досягнені спільною й солідарною роботою віділових Товариства, секцій і загалу членів. Сьогоднішні збори зміною статута мають поперти сю культурну роботу Товариства і полекшити її дальший, успішний розвій і поступ“.

Перед переходом до справоздання пошановано повстанням з міст покійних членів: о. Дуткевича з Рудна і М. Струсевича, співредактора часописи „Діло“, що нагло вмер в ту ніч. На секретарів загальних зборів покликано членів В. Гнатюка і О. Роздольського. Секретар Виділу відчитав протокол попередніх загальних зборів, і прийнято його без дискусій. Від відчитання справоздання з діяльності Товариства, друкованого і розісланого членам, секретаря звільнено. В дискусії над справозданнем забрав першим голос п. Барвінський і супроти заяв справоздання про непевність доходів Товариства запевняв, що субвенції, уділювані Товариству міністерством і соймом, мають постійний характер; голова пояснив на се, що факти попередніх років вказували противно на непевність сих субвенцій, але він приймає до відомости пояснення п. Барвінського. Др. Олесницький і о. Танячкевич порушили справу книгарні — чи не можна би було відповідно урядити її в спеціальнім уміщенню; вести продажу не тільки своїх, але й чужих видань та розвинути комісову продажу на провінції. П. Паньківський і Грушевський відповіли, що на перешкоді стоїть все ще брак гроша, а вложити в книгарню треба би кілька тисяч. По дискусії збори прийняли секретарське справоздання і на внесення п. Барвінського висловили подяку Виділу і голові, що постарали ся поставити Товариство на висоті його задачі. По сім прийнято касове справоздання; в дискусії п. Копач підніс гадку, чи би не засновати залізного фонду, але збори прихилились до гадки голови, що Товариство є ще в стадії розвою і було-б шкідним щось відтягати від його теперішніх доходів і щадити. П. Врецьона відчитав справоздання контрольної комісії і вніс уділити виділови абсолюторію, що збори й учинили. По сім наступив вибір нового виділу: вибрано головою проф. М. Грушевського, а виділовими проф. С. Громницького, проф. І. Кокорудза, дра Е. Озаркевича, К. Паньківського і дра Д. Савчака, а заступниками Ю. Левицького і О. Роздольського, учителів академічної гімназії (себ то попередній виділ, з виїмком проф. П. Огоновського, що випросивсь від кандидування, та І. Раковського, перенесеного до Коломиї).

Поки скрутатори обчисляли голоси, приступлено до справи зміни статута. Проф. Грушевський сконстатовав відповідне число присутніх членів (було їх під час дискусії над статутом звиш 50), пояснив сю справу, що має вже свою історію, бо предложений проєкт статута є третій з ряду і зредагований анкетною, зложеною зарівно з прихильників і противників попереднього проєкту, і пояснив головні проєктовані зміни. Реферував проєкт секретар — проф. Кокорудза. Загальні збори прийняли його з невеликими змінами, а від § 30 до кінця єн блос без дискусії. В цілости новий статут буде поданий при Записках по затвердженню намісництвом, а поки що зазна-

чимо головні зміни: по при членів звичайних утворюється категорія членів дійсних, що іменують ся виділом на внесення секцій за самостійні наукові праці, а передовсім за визначну участь в виданнях Товариства, без оплати вкладки; категорія членів-основателів замикається на далі; членська вкладка звичайних членів підноситься до 5 зл.; інституції й заграничні члени можуть передавати свій голос одному з присутніх на зборах членів, повідомляючи про се наперед виділ. Більшу дискусію викликали точки: назва історично-філософської секції і внесення, аби до виділу входили крім директорів (або замість них — вибраних референтів) ще й секретарі секцій (не прийнято).

По закінченню справи зміни статуту вибрано до контрольної комісії попередніх членів: пп. Врецьону, Ганинчака й Тисовського. Наступили внесення: п. Барвінського про скликання анкети з медиків і фізіологів для уложення медичної термінології і о. Дуткевича про зібрання в бібліотеці Товариства колекції жерел до історії України. По сїм проф. Грушевський, подякувавши присутнім за участь і піднісши важне значіння прийнятого статута для дальшого розвитку Товариства, замкнув збори о год. 2.

Виділ уконституував ся, вибравши заступником голови проф. С. Громницького, секретарем І. Кокорудза, адміністратором і бібліотекарем К. Пальківського.

Поправка: в т. XXI, бібліографія, с. 46 рядок з низу: непевних треба: неповних; р. 2 з низу: старинний треба: старанний.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hrušewskyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskyj 29—86; 3. Sewčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konytskyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Sewčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barwinskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachiwskyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewskyj's. Desiderata von M. Hrušewskyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Šaškevič, von W. Kocowskyj 25—35; 3. Sewčenko und Mickiewiç, vergleichende Studie von Dr. A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci“, Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. J. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hrušewskyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konytskyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Šewčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konytskyj S. 1—2; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von W. Lewickij 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hrušewskyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Sewčenko im Gefängniß, kritisch-biographische Skizze von A. Konytskyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hrušewskyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und kommerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Welicko S. 1—36; 2. Bittschrift Honta's und Zeliezniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Sewčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archaographische Note von M. Hrušewskyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von ** 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyński S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickij (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 6. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Thätigkeit der Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hrušewskyj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyński 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Sewčenko, von Al. Konytskyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert, von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der alruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von B. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross-Fürs, Litthauen, von M. Hrušewskyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barwiński s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Šewčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Lewyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studyński 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakowa 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Šewčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hrušewskyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—23; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašewskyj, I 1—14; 3. Taras Šewčenko in Petersburg, 1858—1859, von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kušewič, lemberger Rathherr und sein Notizbuch, von S. Tomašewskyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., redigirt von M. Hrušewskyj 1—48; 3. T. Šewčenko's letzte Reise nach Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyj 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Knižewič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Heťman Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hrušewskyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von W. Hnatiuk 1—38; 3. T. Šewčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896, I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

у Львові, ул. Академічна ч. 8

має на складі між іншими отсі книжки:

Вереский Ів. — Начерк соматології	1-50 зр.
Григор'євський М. — Виймки з жерел до історії України-Руси, ч. I, до р. XI в.	100 "
— Відки й матеріали до історії України-Руси ч. I і II	2-00 "
Етнографічний Збірник т. II і III, по	1-50 "
Жуковська до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Волицькій і Бердичівській	2-00 "
— т. II. Люстрації королівщин в землях Перемиській і Сяновській	2-50 "
Жуковський Слово виступок літератури, історії і фольклору, рік 1 і 2 по 5, р. 3	—50 "
Завенський — Звєсенє панщини в Галичині	1-50 "
Записки наукового товариства імені Шевченка т. I—XX 24 зл., поодинокі т.	2-00 "
Збірник фільм. отічної секції т. I — О. Кониський Біографія Т. Шевченка т. I і 150. на лінійні папері	1-50 "
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I і II по	5-00 "
"Зоря" письмо літературно-наукове р. III. V, VI по 3-00, р. VIII—XI по	6-00 "
"Зоря" письмо літературно-наукове р. XII—XVIII по	1-70 "
Руська історична бібліотека:	2-00 "
т. I С. Качалю — Коротка історія Руси	3-40 "
т. II М. Костомарова — Дві рус. народности. Федеративні засно- вання, і три народ. історії	1-50 "
т. III і IV Д. Ісодовський — Ближній період України-Руси	1-60 "
т. V М. Смирнов. — М. Дашкевич — І. Шараневич Монографії до історії України-Руси	6-40 "
т. VI Антонович Вол. і Ювацький Д. — Історія великого кня- зівства литовського	1-60 "
т. VII Х—XII. М. Костомарова — Богдан Хмельницький	4-20 "
т. VIII — Гетьманове Бєгетовського і Ю. Хмельницького	3-30 "
т. IX—XVI — Руїна	1-80 "
т. XVII—XVIII. М. Костомарова Мазепа і Мазепини, В. Антоновича Останні часи козаччини на Правобережжі	—35 "
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	1-00 "
Калитовський Ом. Др. — Матеріали до літератури апокрифічної	—30 "
Колесса Ол. Др. — Шевченко і Міцкевич, порівнююча студія	—30 "
— Юрий Коссов-Федкович	3-50 "
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	—50 "
Котляревський К. Др. — Німецько-руський правничий	1-00 "
— Руська Правда	1-50 "
Миклашівський Я. — Опис каменецького повіту	1-00 "
Ольшанський Ом. Др. — Історія руської літератури т. II 4 зр. т. III. 4 зр. т. IV	1-00 "
— Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	1-50 "
Оришаківський Г. — Руська бібліотека т. III	2-00 "
Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокрифи і розважитні	3-50 "
Партицький О. — Статистика історії Галичини	—10 "
— Словописча держави перше двомісячними літ	—35 "
— Провідні ідеї в писемі Т. Шевченка	—20 "
— Скандинавщина в історії Руси	—50 "
— Слово полку Ігореві	1-40 "
— Технічні місця в Слово полку Ігореві	—30 "
Повазничко до XX т. Записок	1-00 "
Правничі часописи, річник IV—V по 3 зл., VI і VII по	—20 "
Студійський К. Др. — Ліричні, студія	1-00 "
— Чересторога, історично-літературна студія	2-50 "
Умрищевський Спілка — Словарь російсько-український т. I, II і III по	—20 "
Фрідко І. р. — Наші козаки	1-00 "
— Іван Вишеский	1-00 "
— Варлаам і Писаф	1-20 "
Целестинський Др. — Історія скиту манявського	7-00 "
Шевченко Тарас — Кобзарь, 3 томи з перекладом	